

KURASJE

NR.26

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

REALANALYSE-DISKUSSION
HISTORISK MATERIALISME/
MATERIALISTISK HISTORIEOPFATTELSE
KRITIK AF TINGSLIGGØRELSESTEORIEN
ARBEJDERKLASSEN OG KRISEPOLITIKKEN

KÆRE ABONNENT

Dette nummer af Kurasje er det andet i abonnementsrækken nummer 25-28. Kurasje nummer 27 udkommer i marts måned.

Abonnement på Kurasje koster følgende:

Biblioteker	150 kr.
Støtteabonnenter	150 kr.
Studerende o.lign.	110 kr.
Folk med fast arbejde	130 kr.

*Tegn abonnement,
skaf flere abonnenter,
brug Kurasje.*

Kurasje har fast ekspeditionstid:
Mandag 14-17, onsdag fra 12-16 og fredag fra 12-16.
Telf.: 01-147151

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s.

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 26

Januar 1980

Redaktionen: Bjarne Andersson, Allan Andreassen, Flemming Bahner, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Peter Bundesen, Carl-Ivar Carlin, Bo Elling, Leif Hansen, Finn Hansson, Erling Havn, Mogens Holm, Hans Hornbech, Torben Pilegaard Jensen, Søren Kerndrup, Tyge Kjær, Arne Kurdahl, Peder Lærke Nielsen, Lars Qvortrup, Finn Dam Rasmussen og Peter Søndergaard.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdensmarkedskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfund.

Redaktionens adresse:

Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

INDHOLD

Leder	3
Allan Andreassen, Flemming Bahner, Bo Elling, Søren Kerndrup og Tyge Kjær: Realanalyse og den materialistiske historieopfattelse	7
Hans Jørgen Thomsen: Historiske forbemærkninger til rekonstruktionen af en hegemonial marxisme	47
Åge Edvardsen og Lars Qvortrup: Kommunismen som det formidlede nye	69
Anders Lundkvist: Kritik af Marx's tingsliggørelsesteori	105
Mogens Holm og Arne Kurdahl: Hvem plyndrer staten?	119
Allan Andreassen og Tyge Kjær: Hvilken klasse skal styrtes i afgrunden? Replik til artiklen: Hvem plyndrer staten?	132

GENUDGIVELSE

Oskar Negt

SOCIOLOGISK FANTASI OG EKSEMPLARISK INDLÆRING

Bogladepris 48,- kr. Abn. pris 39,- kr.

Kurasje, Krystalgade 14/16, 1172 K, giro 7 16 60 44

LEDER

Under fællesbetegnelsen *realanalysen* har vi i dette og det foregående nummer af Kurasje taget en række af de problemer op til behandling, som må opstå for en teori, hvis mål det er at præstere en konkret og materielt funderet og til stadighed sammenfattende kritik af det kapitalistiske samfund, og som samtidig er en teori, der viser hen til en produktionsmåde, hvor det ikke er værdiloven, der regulerer det samfundsmæssige liv, men derimod individernes bevidste handlen.

Med denne formulering af realanalyseproblemet vil vi søge at fastholde og videreføre det opgør, der indledtes omkring 1970 med kritikken dels af den borgerlige videnskab, dels af den stivnede og skematisk opfattelse af Marx, der i Sovjetunionen udvikledes efter 1917, og dels af den reformistiske Marx-opfattelse, der har præget den Vesteuropæiske arbejderbevægelse og de socialdemokratiske partier i kampen for anerkendelse og repræsentation som ligeberettigede statsborger og for en stabilisering af klassens samfundsmæssige reproduktionsniveau.

Dette opgør i det teoretiske univers bevægede sig i løbet af 1970'erne over i en omfattende Marx-læsning, og derfra videre i diskussioner om empiri-problemet, problemet om forholdet mellem logik og historie. Dette problem er ikke løst, og når Kurasje har taget det op i så mange sammenhænge, er det naturligvis for at bidrage til, at problemet ikke fortrænges, men absolut også for i den videre diskussion at fastholde de positioner, der er blevet indvundet gennem Marx-læsningen og gennem opgøret med de tidligere herskende teoriformer. Dermed er også sagt, at tidsskriftet vil bidrage til udviklingen af en kritik af de nærliggende fristelser til enten at investere teorien i den kapitalistiske arbejderbevægelses udviklingsprogram, eller til at indgå i freds- eller samarbejdsaftaler med den borgerlige videnskab.

Et væsentligt aspekt af hele denne diskussion er spørgsmålet om materialitetsformerne og deres forhold til kapitalformerne. Hvorledes føres denne diskussion igennem uden, at teorien kommer til at operere med to adskilte former. En sådan reel adskillelse mellem materialitetsog kapitalform vil have konsekvenser for både teoriens empirianalyserende evne, fordi de to former nemt selvstændiggøres; men også for de genstandsfelter, som teorien vil kunne arbejde i sammenhængende form. Endelig vil en opsplitning af teorien i selvstændiggjorte områder føre til en kvælning af teoriens utopiske moment: nok vil en sådan teori kunne begrunde et sammenbrud i den kapitalistiske produkti-

onsform, men den har svært ved at vise, hvorigennem disse sammenbrud viser ud over sig selv og frem mod det bevidste samfund.

Empiri-problemet, forholdet mellem logik og historie, forholdet mellem materialitets- og kapitalformer og teoriens utopiske moment angiver de centrale problemstillinger i dette nummer.

Numret indledes med artiklen *Realanalyse og den materialistiske historieopfattelse*. Hovedformålet er at rejse diskussionen om forholdet mellem logik og historie; artiklens hovedtese er, at den fremherskende opfattelse af forholdet mellem logik og historie (bl.a. eksemplificeret ved Schanz og Berlinerskolen) har ført til en snæver lokalisering af, hvad der skal forstås ved det empiriske. Artiklen diskuterer sagen ud fra to poler: den ene pol er den materialistiske historieopfattelse, især sådan som den fremlægges programmatisk af Marx i *Den tyske Ideologi*, *Filosofiens Elendighed*, og i *Til Kritikken af den politiske Økonomi*. Den anden pol er venstrefløjens marxismeopfattelse, som ses som et spørgsmål om, hvilke elementer af Marx's værker, som i særlig grad er blevet indoptaget af venstrefløjen i 1970'-erne, især gennem den fremherskende læsetradition af *Kapitalen*. Artiklens hovedsynspunkt er, at denne læsetradition har udviklet sig i modstrid med den materialistiske historieopfattelse, og kan gøres ansvarlig for teoriens klare blokeringer overfor begrebsliggørelsen af aktuelle og historiske forhold, således som det f.eks. kommer til udtryk i den abstrakte og empiriblokerende modstilling af værdi og pris.

I 1980 udgav Carlsen, Schanz, Schmidt og Thomsen bogen: »Kapitalisme, behov og civilisation«. To af artiklerne i dette nummer forholder sig til bogen. I artiklen *Historiske forbemærkninger til rekonstruktionen af en hegemonial marxisme* skitserer Hans Jørgen Thomsen – én af bogens forfattere – det projekt, som han kalder rekonstruktionen af en hegemonial marxisme, og som pågældende bog indgår i.

En hegemonial marxisme forsøger at få greb om de historiske processer uden at fortrænge disses latente tendensindhold, d.v.s. den historiske sandhed, som er ved at konstituere sig, skriver Thomsen. Teoretisk hegemoni er følgelig en erkendelsesmæssig foregribelse af en frigørende bemestring af de historiske processer. Men hensyn til den historiske baggrund beskriver Thomsen, hvordan det forrige århundredes historie har fravristet marxismen dens hegemoniale status, og hvordan det indeværende århundredes historie har umuliggjort en generobring af hegemoniet. Imidlertid, hævder Thomsen, er der i de seneste årtiers udvikling tegn på, at marxismens oprindelige hegemoniale status over for de borgerlige videnskaber kan genvindes.

I artiklen *Kommunismen som det formidlede nye* tages der kritisk udgangspunkt i den nævnte bog gennem et klassisk tema i teoridiskussionen: hvorledes

kan en teoretisk marxisme forholde sig til de ikke til økonomibegrebet reducerbare borgerlige emancipationskategorier? Besvarelsen af dette spørgsmål hænger snævert sammen med det forskningsprojekt, som kunne kaldes en kritisk historisk materialisme for kapitalismen, d.v.s. projektet om, hvordan kapitalen frembringer det borgerlige samfund i dets totalitet.

Artiklen argumenterer for, at en nødvendig forudsætning for at bringe denne diskussion videre er en bestemmelse af de borgerlige emancipationskategoriers samfundsmæssige konstitution; en bestemmelse som nok programsættes, men ikke gennemføres i »Kapitalisme, behov og civilisation«. Kun herigennem kan den borgerlige emancipationstænkning kritiseres radikalt, og kun herigennem bliver det følgelig muligt at skelne præcist mellem borgerlig og socialistisk civilisationskritik. Vejen hertil går igennem en marxistisk bestemmelse af den borgerlige emancipationstæknings samfundsmæssige konstitution.

I artiklen *Kritik af Marx's tingsliggørelsesteori* rejser Lundkvist en kritik af Marx's tingsliggørelsesteori ved at fremsætte og undersøge en alternativ fordrejningsteori. Artiklens tese er, at de magter, der styrer samfundet, ganske vist er fremmede, upersonlige og objektive, men det er ikke fordi de er tingslige. Tværtimod. Det er fordi, de sociale forhold fremtræder som *adskilte* fra de naturlige og for såvidt også tingslige forhold. Ud fra Marx's tingsliggørelsesteori er det fristende at slutte, siger Lundkvist, at det fordrejede ved varformen ligger i, at det indebærer et socialt forhold mellem ting. Men slutningen er forkert, fordi enhver distribution af arbejdsprodukter er et socialt forhold mellem ting. Det fordrejede ved vareproduktionen, det der adskiller den fra kommunismen, består ikke i det, som distributionen eller udvekslingen er, nemlig et socialt forhold mellem ting, men i det produktionen *ikke er*, nemlig et socialt forhold mellem arbejdere.

Numrets to sidste artikler er en videreføring af diskussioner fra tidligere numre. I artiklen *Hvem Plyndrer staten?* rejses en kritik af artiklen »Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik« i Kurasje nr. 25. Kritikken af artiklen tager udgangspunkt i en præcisering af, hvad der skal forstås med arbejderklassens situation for at pege på de aspekter, som anses for nødvendigt at tage ind i en samlet diskussion af de økonomiske, sociale og politiske konsekvenser af ændringer i arbejderklassens situation. På baggrund heraf behandles de hovedproblemer, som den kritiserede artikel rejser, men som ikke ses indløst: forholdet mellem udbytningsgrad og reproduktionsvilkår, den statsligt formidlede reproduktions placering, og de nødvendige momenter i kriseteorien. Til sidst i artiklen rejses diskussionen af de politiske perspektiver.

I artiklen *Hvilken klasse skal styrtes i afgrunden* gives der en kort replik til kritikken.

**Mellemlagene - et nyt småborgerskab?
BIDRAG NR. 12**

Udkommer medio december 80. Pris 39,90 inkl. forsendelse.

Adr.: BIDRAG, Institut for Litteraturvidenskab, Odense Universitet,
Cåmpusvej 55, 5230 Odense M. - Tlf. (09) 15 86 00. - Giro: 9 28 75 07.

REALANALYSE OG DEN MATERIALISTISKE HISTORIEOPFATTELSE

Allan Andreassen, Flemming Bahner, Bo Elling, Søren Kerndrup og Tyge Kjær

1. Indledning

Formålet med denne artikel er at diskutere mulighederne for udviklingen af en historisk aktuel marxisme, som tager udgangspunkt i Marx's videnskabelige resultater. En Marxisme, der derfor ikke mod eller med sin egen vilje går bag Marx, og dermed opgiver at nyttiggøre sig med de af hans videnskabelige resultater, som har gyldighed for den nuværende kapitalisme.

Disse diskussioner har to poler. Den ene pol er *den materialistiske historieopfattelse* og hvordan den aktuelle marxisme forholder sig til den. Med den materialistiske historieopfattelse mener vi præcist og bestemt ikke den historiske materialisme, som er en degenerering af den af Marx og Engels udarbejdede materialistiske historieopfattelse. For Marx og Engels var det et spørgsmål om at fremstille de virkelige materielle forhold udfra den historiske proces, hvorigennem de udvikles. Det kan ikke gøres udfra vilkårlige og i forvejen fikserede kategorier; det fører til spekulativ og filosofisk elendighed. Den historiske udvikling må selv levere de begreber, som de virkelige materielle forhold må fremstilles igennem. Den materialistiske historieopfattelse består derfor ikke af en række dogmer og abstrakte betragtninger om samfundets objektive udvikling. Det gør den historiske materialisme derimod; deraf degenereringen.

Diskussionernes anden pol er *venstrefløjens marxismeopfattelse og realanalysediskussionerne*. Det er især et spørgsmål om den rolle, som Marx's centrale værk – *Kapitalen* – har haft og stadig har for den ikkereformistiske

venstrefløj. Vores hovedsynspunkt er, at Kapitalen i hovedsagen er blevet læst udelukkende logisk eller filosofisk – om man vil, og at denne læsetradition er i modstrid med den materialistiske *historie*opfattelse. De realanalyseediskussioner og realanalyseforsøg, som udsprang af denne læsetradition, har da også udvist klare blokeringer over for undersøgelsen af de aktuelle, historiske forhold.

Vi fører altså en kritik frem af den logiske Kapitallæsningstradition, fordi den ikke har været i stand til at udvikle en historisk aktuel marxisme, som kan begribe og foregribe den aktuelle kapitalistiske udvikling. Vores formål er imidlertid ikke, hverken at udradere eller underkende de resultater, som er nået, men at diskutere en videreudvikling. Vores formål er under ingen omstændigheder at fremkomme med nye systemer eller formler for den korrekte marxisme.

I artiklen går vi frem på følgende måde: først giver vi en summarisk oversigt over marxismens udvikling herhjemme i 1960'erne og 1970'erne, som i stor udstrækning har formet sig som en kollektiv læreproces, for at påvise baggrunden for Kapitallæsningstraditionen; dernæst behandler vi det såkaldte rekonstruktionsprogram, de i perioden fremherskende Kapitallæsetraditioner og de hertil knyttede realanalyseediskussioner (afsnit 2).

Dernæst uddyber vi den materialistiske historieopfattelse, dels ud fra Marx' og Engels's opfattelse af sagen, og dels ved at diskutere forholdet mellem logik og historie eller teori og empiri, altsammen med det formål at forbinde realanalysen med den materialistiske historieopfattelse (afsnit 3).

Til sidst behandler vi realanalyseproblemerne, hvor vi tager udgangspunkt i forholdet mellem værdi og pris, og med nogle eksempler forsøger at vise, hvordan *en materialistisk historisk rekonstruktion* af marxismen må tage sig ud – eller i hvert fald hvordan en materialistisk historisk rekonstruktion af Marx's Kapitalen kan gribes an, d.v.s. udviklingen af realanalyser indenfor rammerne af den materialistiske historieopfattelse (afsnit 4).

2. Marxismen – genopdagelse og problemer

De diskussioner, som føres i dag om marxismens funktion og mulige krise, har nogle historiske paralleller til diskussioner i 1930'erne. I 1931 skrev Karl Korsch,¹ at »Marxismen som bevægelse og som teori befinder sig for tiden i

1. *Krise des Marxismus*, s. 167, i *Karl Korsch: Die materialistischen Geschichtsauffassung und andere Schriften*, Frankfurt a.M. 1971, s. 167-172. Korsch er ikke den eneste, som i denne peri-

en *krise*. Det drejer sig her ikke blot om en *krise indenfor marxismen*, men om selve *marxismens* *krise*.«

Korsch's konstateringer og de grunde, han giver, kan på en række punkter siges at have en fortsat aktualitet. 1960'erne og 1970'erne har budt på en række forsøg på at genoptage og genetablere en marxisme, mere eller mindre med samme udgangspunkt som Korsch, men ingen af dem har i samme udstrækning som Korsch betonet den oprindelige og den overleverede marxistiske traditions *historiske betingethed* og en *aktuel marxismes konkrete historiske bundethed*. Korsch er følgelig langt mere radikal i sin kritik, både i forhold til datidens marxismetradition, men også i forhold til i dag.² Hans synspunkter fra 1930'erne skal derfor refereres mere udførligt.

Marxismens *krise*, siger Korsch videre i den citerede artikel, skyldes ikke, at teorien er blevet degenereret af epigonerne, og dens *krise* overvindes følgelig heller ikke ved at insistere på Marx-Engels marxismens »rene lære«, fordi krisen er betinget af en *krise* i selve Marx-Engels teorien. Det viser sig gennem en afhistorisering eller historisk almengørelse, som betyder en opgivelse af den materialistiske historieopfattelse: »... Den ideologiske og doktrinære løsrivelse af den »rene lære« fra den virkelige historiske bevægelse, som udelukker teoriens videreudvikling, er i sig selv en fremtrædelsesform for marxismens bestående *krise*.«³

Den aktuelle (d.v.s. 1930'ernes) marxisme har siden dens historiske udspiring i sidste halvdel af det 19. århundrede haft en iboende adskillelse mellem teori og praksis. Gennem indoptagelse af bestemte, udvalgte elementer fra Marx-Engels teorien, som er fremstået på et helt andet historisk grundlag, var 1930'ernes marxisme en teori, der *ikke* var et alment udtryk for eksisterende klassekampe, snarere en sammenfatning af klassekampenes resultater fra en tidligere periode uden relationer til de nuværende klassekampe.

ode gjorde en sådan kritik gældende af marxismen. Af andre må nævnes Mattick og Rosdolsky, som han da også arbejdede sammen med efter emmigrationen til USA i 1936, bl.a. omkring det tidsskrift, *Living Marxism*, som Mattick redigerede. Medens Mattick havde en politisk baggrund i de hollandske rådskommunister, så havde Korsch sin baggrund i KPD's venstrefløj, som i 1926 blev ekskluderet af partiet. Uanset forskellige politiske opfattelser, havde Korsch og Mattick den samme kritik af den overleverede marxisme. Det er den kritik, som vi her refererer til ved at citere Korsch.

2. Det bør nævnes, at Schanz, som med sin bog »Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status« (Århus 1973) bidrog til rekonstruktions-diskussionerne her i landet, også behandler Korsch's kritik af postmarxismen, og der tilslutter sig Korsch's analyseintentioner, men uden nærmere begrundelser afviser Korsch's analysemetode – ikke mindst fordi Schanz selv hævder tesen om epigonerne's degenerering af marxismen som det afgørende, hvorimod Korsch afviser degenereringen som årsag til marxismens *krise*.
3. *Krise des Marxismus*, op. cit., s. 167.

Adskillelsen mellem teori og praksis er i udviklingsforløbet ikke blevet svækket, men skærpet.

På dette grundlag fremstod der – stadig ifølge Karl Korsch – tre ejendommelige teoretiske retninger: dels reformismen, dels ortodoksien, og dels en retning, der ville genfremstille den oprindelige revolutionære marxisme i ren form.⁴

Disse retningers udvikling hang sammen med den måde, hvorpå den europæiske arbejderbevægelse i sidste halvdel af det 19. århundrede havde opfattet og indoptaget den marxistiske teori. Her nævner Korsch to områder af betydning:

Den materialistiske historieopfattelse fremstod i den revolutionære periode før 1850 som en umiddelbar bestanddel af den revolutionære klasses subjektive aktion, men den blev forvandlet til en kun abstrakt, anskuende teori om den samfundsmæssige udviklings objektive forløb (under betegnelsen historisk materialisme).

Kritikken af den politiske økonomi var – af Marx – oprindeligt udarbejdet som en radikal kritik af den borgerlige klasses politiske økonomi. I dag (d.v.s. i 1930'erne) forstår såvel apologeterne som kritikerne den 'Marxistiske økonomi' som et videnskabeligt system, hvorfra der forsøges en teoretisk afledning af alle det borgerlige samfunds økonomiske fremtrædelser ud fra det ukritisk antagede, aksiomatiserede grundbegreb: »værdi«.

Korsch's formål med kritikken, som han både tidligere har formuleret, men især senere genoptager og uddyber,⁵ er et forsøg på at udvikle det, som han selv karakteriserer som en udogmatisk, historisk og kritisk, levende revolutionær marxisme. Hans kritik etableres primært gennem en historisk kritik – ved, som han siger, at anvende den materialistiske historieopfattelse på den materialistiske historieopfattelse selv. Afsluttende i artiklen om marxismens krise siger Korsch, at den marxisme, som historisk fremstod i første halvdel af det

4. Efter alt at dømme er den danske udvikling ikke tilnærmelsesvis parallel med den daværende tyske, omend den danske udvikling om noget er påvirket af den tyske marxismes udvikling (både som bevægelse og teori). Ortodoksien var udpræget for 1920-30'ernes danske DKP; reformismen (i den her givne teoretiske betydning) blev i hovedsagen udviklet af den socialdemokratisk partiorganiserede »Karl Marx Klub« (Bang, m.fl.), hvis betydning dog ikke kan sammenlignes med den Kautsky, Hilferding m.fl. havde for det tyske socialdemokrati; senere herhjemme i 1940'erne og 1950'erne blev reformismen, især dens økonomiopfattelse overtaget af DKP (Grünbaum, Svendsen f.eks.). Kautsky, Hilferding, m.fl. havde en dominerende stilling i langt de fleste europæiske socialdemokratier i 1920-30'erne; deres betydning kan især på det teoretiske plan spores herhjemme.

5. Af lignende Korsch-kritikker bør nævnes: *Marxismus und Philosophie* (1923); *Der Geschichtliche Charakter der marxistischen Wissenschaft* (1925); *Die Materialistische Geschichtsauffassung* (1929); *Marxism and the Present Task of the Proletarian Class Struggle* (1938); *Karl Marx* (1936-1947); *10 teser om marxismen i dag* (o. 1950).

19. århundrede, og som blev omdannet i anden halvdel af det 19. århundrede til en revolutionær ideologi af en arbejderbevægelse, som ikke længere var en revolutionær bevægelse, *tilhører fortiden*. Senere formulerer Korsch det endnu skarper: »Alle forsøg på at genetablere den marxistiske lære som helhed i dens oprindelige funktion for arbejderklassens sociale revolution er i dag reaktionære utopier.«⁶

Det kunne se ud som om Korsch er parat til at opgive marxismen; men det er ikke tilfældet. Det er umuligheden af at bygge på den historiske deformerede marxisme og umuligheden af at genskabe marxismens oprindelige funktion, det drejer sig om. Korsch's kritik kan nemlig ikke forstås derhen, at der er tale om en fornægtelse af f.eks. Marx's videnskabelige resultater. I en artikel fra slutningen af 1930'erne siger Korsch således:⁷ »Man bør forstå, at hele den oven for rejste kritik [som har mange lighedspunkter med den her gengivende] *udelukkende* vedrører de sidste 50 års ideologiske bestræbelser på – med henblik på umiddelbar anvendelse – at »bevare« eller »restaurere« et helt igennem mystificeret »revolutionær marxistisk doktrin«. Intet i denne artikel er rettet imod de videnskabelige resultater, som Marx og Engels og nogle få af deres tilhængere nåede på de forskellige af samfundsforskningens områder, og som på mange måder holder stik den dag.«⁸

For Korsch drejer det sig tydeligvis om udviklingen af en forståelse af det *bestående* kapitalistiske samfunds *virkelige* bevægelses- og udviklingslove, som samtidig er de virkelige *betingelser* for den revolutionære, proletariske klasseaktion.⁹

6. Tese nr. 2 i: *10 teser om marxismen i dag; i: Karl Korsch: Staten og kontrarevolutionen*, Kbh. 1973, s. 251-252.

7. *Marxismen og den proletariske klassekamps nuværende opgave*, s. 111; i: Karl Korsch: *Staten og kontrarevolutionen*, op. cit., s. 104-111.

8. I bogen *Karl Marx* sammenfatter Korsch Marx's vigtigste bidrag til samfundsforskningen i fem punkter (som vi dog ikke uden videre er enige i), nemlig, at Marx: 1. førte alle fremtrædelserne for de samfundsmæssige livsprocesser tilbage til økonomien; 2. også opfattede økonomien som samfundsmæssig; 3. bestemte alle samfundsmæssige fremtrædelser historisk og det som en revolutionær udvikling, hvis objektive grundlag består i udviklingen af menneskenes materielle produktivkræfter og hvis subjektive bærer er den samfundsmæssige klasse. Heri er indeholdt vigtige delresultater som: 4. den nøje bestemmelse af forholdet mellem økonomi og politik, og 5. tilbageføringen af alle såkaldte »åndelige« fremtrædelser til samfundsmæssige bevidsthedsformer. jvf. *Karl Korsch: Karl Marx*, Frankfurt a.M. 1969, s. 203.

9. Om Korsch og hans kritik må det dog siges, at det især drejer sig om at påpege de dele af Marx's teori, som er faldet ud og har befordret en transformation af marxismen. Der er tale om programatiske erklæringer, som ikke indeholder forsøg eller eksakte angivelser på, hvordan sagen må gribes an, selvom der dog findes formuleret ledetråde såsom: Marx's materialistiske videnskab er en strengt empirisk undersøgelse af bestemte samfundsformer; den behøver ingen filosofi.

Korsch's kritik af 1930'ernes (og for den sags skyld også 1940'ernes og 1950'ernes) marxisme er også aktuel i dag, men grundlaget for marxismens betydning og placering som bevægelse og teori er et andet i dag end i den periode, som Korsch betragtede. Den foranførte analyse og kritik af marxismen kan således *ikke direkte overtages*.

2.1. Marxismen på universiteterne i 1960-70'erne: dens genoptagelse og oprindelse

Den eller de marxistiske traditioner er som bekendt rundt i Europa blevet genoptaget af studenterbevægelsen i 1960'erne og 1970'erne, og senere udviklet af en mere eller mindre homogen venstrefløj, som i vidt forkellig omfang fra land til land har haft mulighed for at manifestere sig politisk.

Selvom studenterbevægelsens marxisme-opfattelse herhjemme i begyndelsen var vidt forskellig fra den marxisme, som venstrefløjen senere har udviklet, så er der i hele perioden i al nævneværdighed tale om en *teoretisk* bevægelse. Det er selvklart: det var og er på universiteterne, at marxismen blev genopdaget og udviklet på ny, og ikke i arbejderbevægelsen.

Hovedlinierne i udviklingsforløbet i den første del af den periode, hvor interessen for marxismen vokser frem på universiteterne skal kort rides op, fordi det klart viser, hvilke problemer den aktuelle marxisme står i idag. Her må nødvendigvis indskydes, at studenterbevægelsens teoretiske udviklingsforløb naturligvis var så mangfoldige, at disse hovedlinier *kun* må opfattes som visse almene holdepunkter i udviklingen, og ikke som en sammenfatning af alle tendenser i perioden. Vi skal kun nævne tyngdepunkterne i 1960'ernes og 1970'ernes studenterbevægelses *kollektive erfaringsproces*.

Indholdsmæssigt var 1960'ernes studenterbevægelse starten på et kritisk opgør med de borgerlige videnskabers indhold og funktion. Dette opgør tog sin begyndelse i den abstrakte negation af de forhåndenværende videnskabelige discipliners teorier og metoder. Mediet for denne videnskabskritik blev videnskabsteorien, som blev forstået og anvendt som en abstrakt, universiel teori – som et almen gyldigt kritikredskab.

Under det videre udviklingsforløb hentede videnskabskritikken støtte i marxismen, men vel og mærke i *de historiske rester af 1930'ernes marxisme*, især hentet og udviklet indenfor to skarpt adskilte områder – filosofi og økonomi – gennem læsning af værker fra denne periode, men især ved læsning af nyere reproduktioner af 1930'ernes marxisme.

Den marxistiske filosofi (eller marxistiske videnskabsteori, som den blev kaldt), blev som et abstrakt læresystem hentet dels fra dele af frankfurterskolen (Marcuse, Habermas, m.fl.), og dels – udformet i disciplinerne dialektisk materialisme og historisk materialisme – hentet fra de øst- og vesteuropæiske kommunistpartiers teoretikere (særlig vigtig for diskussionerne var Althusser fra det franske kommunistparti; Stalin og Lenin sammen med en række nyere østeuropæiske dialektiskmaterialisme-teoretikere).

Den marxistiske økonomi blev opfattet som et læresystem med almene grundprincipper, og blev især hentet fra de angelsaksiske reproduktioner og videreudviklinger af 1930'ernes reformistiske økonomiopfattelse, hvor den politiske økonomi blev opfattet i positiv forstand, nemlig med et bortamputeret kritikbegreb; (Marx opfattet som økonom). På denne økonomiopfattelses grundlag blev klasseteori, imperialismeteori, monopolteori, m.v. forsøgt formuleret (Fra Sweezy, Dobb, m.fl.; men også Mandel; det danske bidrag af Isi Grünbaum ikke at forglemme; hertil kommer Lenins imperialismeteori, som også spillede en rolle i udviklingen af økonomiopfattelsen og opfattelsen af kapitalismens udvikling og karakter).

Det var for såvidt et 'logisk' skridt, studenterbevægelsen foretog for at videreudvikle kritikken af de borgerlige videnskaber, nemlig at forlade videnskabsteorien i almindelighed som kritikredskab efterhånden som dens kritikpotentialer viste sig at være uden indholdsmæssig gyldighed, og tage fat på en marxisme, som kunne formuleres som et nyt og mere indholdsorienteret kritikredskab af de borgerlige videnskaber. Marxismen havde erstattet videnskabsteorien, men funktionen var den samme, nemlig at levere en kritik af fagene. Det var derfor ikke nogen tilfældighed, at de var de historiske rester af 1930'ernes marxisme, som studenterbevægelsen tog op i videreudviklingen af den kollektive erfaringsproces. Som et alment læresystem havde den de nødvendige egenskaber.

Marxismen som videnskabskritik tog efterhånden form af en mere selvstændig marxistisk teoretisk tradition sideløbende med udbredelsen af kendskabet til 1930'er-marxismen, men den kunne ikke hæve sig op over arvets mangler. Det blev en marxistisk tradition, som reflekterede, men kun abstrakt kunne forholde sig til den nedarvede adskillelse mellem teori og praksis; en tradition som gennem en række doktriner var transformeret til livsanskuelse, filosofi, d.v.s. én i det højeste anskuende materialisme; samt en tradition som stadfæstede en marxisme, der indholdsmæssigt savnede enhver forbindelse med de aktuelle historiske forhold, altså en ahistorisk marxisme i skarp modstrid med den materialistiske historieopfattelse.

I og med at udgangspunktet var en kritik, som relativt snævert var rettet imod de borgerlige videnskabers enkeltdiscipliner, så blev kritikken

indholdsmæssige konsekvenser et krav om udviklingen af alternative discipliner, som dog i praksis hurtigt viste sig at fungere som moderniserings-tendenser af de borgerlige videnskaber, både på det snævre disciplinære niveau, såsom: marxistisk psykologi, marxistisk økonomi, marxistisk sociologi, marxistisk litteraturkritik, o.s.v.; men også på et generelt niveau som udvikling af en marxistisk forskning, hvor det borgerlige videnskabsbegreb på én og samme tid blev fastholdt og kvalificeret til trods for, at begreberne og metoderne var intenderet »marxistiske«.

Sammenfattende: den videnskabsteoretiske kritik, som havde påvist de borgerlige enkeltvidenskabers totalt manglende refleksioner over eget grundlag og funktion, førte til en ideologisk kritik af de borgerlige enkeltvidenskaber; da indsigten i de borgerlige videnskabers ideologiske grundlag og praktiske funktioner var nået, kunne intet føres videre ad denne vej. Den efterfølgende marxistisk baserede videnskabskritik førte til krav om alternative enkeltvidenskaber, som dårligt nok var proklameret førend kravet opløste sig selv. Fra denne periode stammer begrebet *fagkritik*, som havde til formål at udvikle nye discipliner eller ny faglighed på basis af videnskabskritikken.¹⁰

I det øjeblik doktrinerne fra 1930'ernes marxisme var tilegnet, blev det også mere eller mindre hurtigt åbenlyst, at den reproducerede, historisk nedarvede marxisme intet kunne udrette; den kunne ikke andet end forblive et normativt, d.v.s. et standpunktserklærende standpunkt, og fra dette abstrakt erklærede standpunkt en amputeret kritik af de borgerlige videnskabsdiscipliner og af det borgerlige samfund.

10. Med fagkritik kan der i det mindste forstås to ting: fagkritik *som metode*, d.v.s. de borgerlige teorier og forestillinger som udgangspunkt for undersøgelserne; og fagkritik *som resultat*, d.v.s. de borgerlige teorier og forestillinger fremstillet ud fra deres materielle grundlag som resultat. I studenterbevægelsens fagkritiske periode blev fagkritikken proklameret som en metode, idet fagkritikken primært drejede sig om etableringen af en alternativ studiepraksis på eksisterende grundlag. Med udgangspunkt i enten de borgerlige teorier og forestillinger (intern fagkritik) eller i teoriernes praktiske funktion (extern fagkritik) drejede det sig om gennem kritikken at nå frem til en fremstilling af den virkelighed, som teorierne og deres funktion afspejlede. De materielle forhold skulle fremstilles gennem teorikritik; da en sådan kritik ikke kunne funderes materielt, måtte den funderes i *den rette filosofi*, som enten blev den marxistiske filosofi eller abstrakt erklærede arbejderinteresser. *Fagkritik som metode* antog en ukritisk metodisk parallelitet til Marx's kritik af de klassiske økonomer (Ricardo især), på basis af hvilken Marx skulle have opdaget værdiloven. Den metodiske parallelitet er ikke holdbar, om ikke andet så fordi dagens borgerlige økonomer f.eks. ikke er nogen Ricardo. Vi vender tilbage til problemstillingen om fagkritikken.

2.2. Karl Marx og hans Kapital på universiteterne i 1970'erne

Fra dette udgangspunkt eller slutpunkt tager den teoretiske udvikling en ny retning, nemlig som forsøg på en *rekonstruktion* af især Marx's teoretiske resultater. Dette skete primært i form af en systematisk læsning af *Kapitalen* (og senere Grundrids, Resultater af den umiddelbare produktionsproces, Theorien über den Mehrwert, m.v.).

Der er ingen tvivl om, at en tilbagevenden til kilderne, d.v.s. til Marx's videnskabelige værker, var et nødvendigt udviklingstrin, dels for at overvinde opfattelsen af marxismen som en række læresætninger eller doktriner, og dels for at genopdage Marx's videnskabelige resultater, som den nedarvede marxisme åbenlyst havde undertrykt. Særlig vigtigt var *værdiloven* som en fremstilling af det kapitalistiske samfunds udbytningsform og -grundlag. Den var vigtig ikke mindst fordi den reformistiske økonomiopfattelse havde udslettet den, og dermed skaffet sig af med det vigtigste argument for kapitalismens afskaffelse.

Det teoretiske rekonstruktionsprogram hentede Kapital-læsevejledning hos dels en yngre del af frankfurterskolen (Reichelt, Schmidt, m.fl.) og dels hos enkeltstående forfattere (Rosdolsky især, men også Mattick, Zeleny og en lang række andre) og ikke at forglemme forkortede udgaver af *Kapitalen*.¹¹

Denne tilbagevenden til Marx's videnskabelige resultater var imidlertid ikke uden problemer. I kraft af den fremherskende marxismetradition kunne en sådan tilbagevenden indeholde en risiko for en »genopdagelse« af den rene logik; denne vej havde Althusser allerede anvist med sin symptomale kapitallæsning.¹² Periodens teoretiske udvikling har da også indeholdt ten-

11. Marx's videnskabelige hovedværk *Kapitalen* blev læst påny, nu ikke af arbejderbevægelsen, men på universiteterne. Den var stort set gået i glemmebogen kort efter den udkom. I 1880'erne havde herhjemme Socialdemokratisk Forbund udgivet bd. I og II på dansk; ca. 30 år senere udgav Gustav Bang en meget forkortet genfortælling af alle tre bind, hvor især tredje binds indhold var forvandsket (bogen er genudgivet – *Gustav Bang: Den kapitalistiske økonomi*). Siden da ophørte al interesse for *Kapitalen* i den danske arbejderbevægelse. Marx havde aldrig været den danske arbejderbevægelses ubestridte teoretikere; Lasalle spillede en mindst ligeså stor om ikke større rolle, som senere overtoges af de tyske reformister. Som følge af den voksende interesse for *Kapitalen* blev den udgivet påny herhjemme i begyndelsen af 1970'erne. Paradoksalt nok var den oversættelse præget af reformismens økonomiopfattelse med en række »forbedringer« til følge. Jvf. kritikken heraf i: *I anledning af Grundridsudgivelsen*; Kurasj nr. 10, s. 104-120.

12. Jvf. *L. Althusser og E. Balibar: Att Läsa Kapitalet*, Bd. 1 og 2, Stockholm 1970, som anbefalede at læse *Kapitalen* filosofisk, helt i overensstemmelse med ortodoksiens tradition. Jvf. her Lenins bemærkning om, at hvis Marx ikke efterlod en logik med store bogstaver, så efterlod han dog logikken i *Kapitalen*, som han anbefaler uddraget og anvendt; *V. I. Lenin: Philosophical Notebooks, Collected Works*, Moskva 1963, Vol. 38, s. 319.

denser, hvorefter rekonstruktionsprogrammet ikke blev opfattet som en etablering af en historisk aktuel og kritisk marxisme, men snarere en genopdagelse af noget »oprindeligt« i Marx's værker, som Marx måske ikke engang selv kendte til. Der forekom således tilløb til, at Kapitalen blev læst ud fra en utilfredshed med 1930'er-marxismens svar på, hvad marxismen var, men med en samtidig *accept* af 1930'er-marxismens problemstilling: den autentiske marxisme og dens læresætninger. En sådan tendens strider naturligvis klart mod en materialistisk historieopfattelse; det vender vi tilbage til.

1970'ernes rekonstruktionsprogram gennem læsningen af Kapitalen og de diskussioner, som denne retning – eller rettere *retninger*, da der vitterligt var og er tale om flere retninger – har affødt, har især været koncentreret omkring to hovedspørgsmål, nemlig *for det første* hvordan Kapitalen skulle opfattes, d.v.s. en diskussion af, hvori det specifikke og det i teorihistoriske sammenhænge nye i Marx's videnskabelige resultater bestod; og *for det andet* med støtte heri en formulering af, hvordan teoriens konkrete formidling skulle behandles.

Rekonstruktionsprogrammet blev især af de afstandstagende kritikere positivt afgrænset som den kapitallogiske skole. Det var ærefuldt, at en systematisk læsning af *Kapitalen* fremfor løsrevne citat- og kapitallæsninger og læsning af værker om læsning af Kapitalen af kritikerne kunne identificeres som en 'skole'; det var samtidigt futilt. Den væsentligste del af den form for kritik kom fra folk, der hævdede den ortodokse marxismefilosofi eller den reformistiske økonomiteori, som altså stod på 1930'er-marxismeopfattelsen, som netop Kapitallæsningen og rekonstruktionsprogrammet var en overskridelse af.¹³

Der blev imidlertid også rettet en kritik mod rekonstruktionsprogrammet indefra, d.v.s. fra standpunkter, som fastholdt intentionerne med udviklingen af en historisk aktuel marxisme med baggrund i Marx's videnskabelige resultater, men som samtidig anså rekonstruktionsprogrammet for at være ufuldstændigt; det kunne ikke bryde radikalt nok med den overleverede, eksegetiske marxismetradition på den ene side, og på den anden side kunne programmet ikke indfri intentionerne om en historisk aktualisering af marxismen. Det var især et spørgsmål om, hvilken status de almene bestemmelser skulle have overfor historien: hvad var givet gennem logikken og hvad var givet gennem den historiske udvikling?

I kraft af rekonstruktionsprogrammets Kapitallæsning blev det centrale et spørgsmål om sammenhængen mellem opfattelsen af Kapitalen og det

13. Jvf. f.eks. H. Andersen, *m.fl.*: Kritik af kapitallogikken, Demos, 1975, som konsekvent nok (i forhold til eget standpunkt) mere var en kritik af Marx og alle hans såkaldte fejltagelser end en karakteristik og kritik af rekonstruktionsprogrammet; et typisk udslag af den reformistiske kritiktradition.

empiriske. Hvordan skulle *Kapitalen* opfattes, og hvordan kunne det empiriske problem fastlægges, så det ikke førte til skinempiri. De løsninger, som blev søgt på dette spørgsmål kan illustreres med to forskellige rekonstruktionstendenser, som begge giver et karakteristisk billed af periodens diskussioner, ikke mindst fordi deres primære ophavsmænd har gjort sig kraftig gældende i periodens diskussioner.

Første eksempel: ihvorvel H. J. Schanz's rekonstruktionsprogram sigter på at udvikle og præcisere kritikken af den politiske økonomi i en sådan retning, at realanalysen (undersøgelse af det specifikke i dets historiske konkretion) kan gennemføres, så fører hans opfattelse af Kapitalen til en udpræget empiri/historie-impotens. Hans undersøgelser kan sammenfattes i – eller er i det mindste blevet sammenfattet i følgende citat:¹⁴ »... en refleksion [indenfor selve Marx's Kapitalen] med følgende tre momenter: *das Kapital im Allgemeinen* (det formbestemmende for alle værdielementer og deres udviklingsformer i en kapitalistisk produktionsmåde), *das Kapital in seiner Realität im Allgemeinen* (de almene bestemmelser for enkeltkapitaler, deres forhold til hinanden under den kapitalistiske produktionsmådes udvikling, behandles i Kapitalbind III efter transformationen af merværdiformen til profitformen) og endelig *das Kapital in seiner Realität* (bestemmelser, som er afgørende for den enkelte kapitalers historiske og samfundsmæssige specificitet, hvor dette forhold ikke længere består udelukkende af rene og hypotaserbare værdiformsdeterminatorer). Undersøgelsen af *das Kapital in seiner Realität* findes ikke hos Marx, og kan i sagens natur heller ikke findes der, da dette 'lag' netop ikke kan fremstilles i almindelighed, eftersom realobjektet på dette plan ikke længere foreligger i almindelighed: Danfoss' faktiske og specifikke økonomiske aktivitetsudfoldelse kan ikke afledes af kapitalen i en eller anden Allgemeinheit, her er empiriske undersøgelser uomgængelige.«

Det Schanzske system fuldstændiggøres med et kapalexternt niveau, nemlig de *subsumtive interventionsformer*, som er områder der ikke direkte er underlagt værdiformsbestemmelser.¹⁵ Det er i sagens natur ikke muligt at udvikle en almengyldig teori for de subsumtive interventionsformer, fordi disse former altid vil være historisk specifikke. Sammen med niveauet 'kapitalen i dens realitet' udgør de subsumtive interventionsformer derfor det empiriske niveau, omend af forskellig art.

14. *Hans-Jørgen Schanz:* Til rekonstruktion af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status; Århus 1973, s. 136 (vores fremhævelser).

15. Jvf. *H. J. Schanz,* op.cit., s. 182-187.

Schanz's opfattelse af Marx's Kapitalen kan sammenfattes således: i Kapitalen fremstilles værdiens (eller kapitalens) subsumtionsformers rene udvikling, begyndende med de mest almene, som opfattes som rammebetemmelser for de næstfølgende niveauer eller momenter, for at ende med de specifikke. I umiddelbar tilknytning hertil opereres der med et område, der ikke direkte er subsumeret værdien (eller kapitalen), især på grund af dets materialitetsform. På denne måde forstås Marx's Kapitalen som *en deduktiv bevægelse* fra det almene til det specifikke, hvor det empiriske fastlægges som det næstsidste og sidste led. Efter Schanz vil en realanalyse derfor begynde med det næstsidste led (kapitalen i dens realitet), forudsat de nødvendige forudgående almene bestemmelser, hvor en specifik kapitalens bevægelse eller kapitalens specifikke bevægelse kan undersøges. Efterfølgende kan det sidste moment tilføjes, f.eks. den konkrete klassekampssituation, som Schanz regner med til de subsumtive interventionsformer.¹⁶

Den opfattelse af Kapitalen strider imod de angivelser, som Marx selv giver i Kapitalen vedrørende den anvendte abstraktionsprocedure.¹⁷ Analysens logiske gang i Kapitalen er nemlig tydeligvis således: først studeres produktionen som sådan, d.v.s. der abstraheres fra cirkulationen, forstået på den måde, at en systematisk behandling af cirkulationen ikke indgår, – omvendt forudsættes den – (jvf. om ikke andet så undertitlen på første bog: kapitalens produktionsproces); dernæst studeres cirkulationen (jvf. undertitlen på anden bog: kapitalens cirkulationsproces); slutteligt studeres produktion og cirkulation som et hele (jvf. undertitlen på tredje bog: den kapitalistiske produktionsproces som et hele).

Fastholdes det, at der er tale om en abstraktionsprocedure, hvor der gennem fremstillingen fra første (og anden) til tredje bog inddrages flere og flere bestemmelser, hvad der omvendt svarer til, at abstraktionerne udtyndes trin for trin, så er der – som hos Schanz – ikke grundlag for at opfatte Kapitalen som en deduktiv fremstilling. Kapitalen kan ikke opfattes som en fremstilling af værdiformens subsumtionslogik; det forudsætter, at man helt ser bort

16. På denne baggrund kan det naturligvis ikke undre, at den almene kritik, som generelt blev rettet mod »kapitallogikken«, var, at den ikke var i stand til at inddrage arbejderklassens aktioner endelige klassekampen. Det var rigtigt i samme udstrækning det var rigtigt, at det schanzske system heller ikke kunne forholde sig til øvrige dele af den umiddelbart foreliggende virkelighed. For at bøde på dette har en række folk indenfor Schanz-traditionen forsøgt sig med hjælpekonstruktioner, især knyttet til de såkaldte materialitetsformer (dobbellogik, f.eks.).

17. I Grundrids, hvorfra Schanz henter sine tre momenter eller niveauer, opererer Marx med forskellige abstraktionsniveauer, nemlig *kapital i almenhed* modstillet *de mange kapitaler*, og adskilt herfra *kapitalen i dens realitet*, som dog ikke findes identisk i Kapitalen, og som her på ingen måde bindes deduktivt sammen som hos Schanz. Jvf. undersøgelsen af forholdet mellem Grundrids og Kapitalen hos *Roman Rosdolsky*: Kapitalen i almenhed og de mange kapitaler, Kurasje nr. 7, s. 66-76, især s. 73-76.

fra det faktisk forekommende historiske materiale i Kapitalen, eller betragter det som rent illustration uden betydning. På et hvilket som helst abstraktionsstrin er der i Kapitalen tale om realbegreber, forstået enten som foregribelser eller sammenfatning af en historisk proces.¹⁸ Følgelig kan det ikke hævdes, at et bestemt niveau (som Schanz) er *det* empiriske niveau. Værdiernes fremtrædelse i prisformen og de bevægelser, som historisk følger heraf (f.eks. tendenser til dannelse af en gennemsnitsprofirate) kan selvklart ikke studeres empirisk uden at inddrage cirkulationen, og forudsætter altså inddragelsen af bestemmelserne i tredje bog; modsat kan f.eks. akkumulationsprocessens aktuelle historiske udviklingsforløb naturligvis studeres ud fra bestemmelserne fra første bog uden en systematisk inddragelse af bestemmelserne i anden og tredje bog.

Det Schanzske system befordrer den opfattelse, at de empiriske undersøgelser betår i, at projicere de almene bestemmelser ud i det empiriske materiale, som derfor understøtter den undersøgelsesstrategi, hvor efter de almene bestemmelser (gen)udarbejdes til et bestemt og tilstrækkeligt niveau, førend de empiriske undersøgelser kan påbegyndes. Det er det samme som, at logikken må udarbejdes og udarbejdes samlet til en bestemt detaljeringsgrad *førend* historien kan inddrages.

De empiriske undersøgelser fastlægges følgelig som et *projektionsspørgsmål*, og i sin mere ufærdige form som et eksemplifikationsspørgsmål, og ikke som et spørgsmål om sammenfatning af de umiddelbare fremtrædelser, og derfor ikke som et spørgsmål om at sætte fremtrædelserne på deres rette, d.v.s. deres virkelige begreb, men at formidle *teorien* gennem det konkrete stof, d.v.s. sætte begreberne på deres »rette« fremtrædelser.

Rekonstruktionsprogrammet gennem læsningen af Kapitalen var ikke kun knyttet til Schanz opfattelse af Kapitalen. Perioden præges af en lang række, også mere konkret-historisk orienterede rekonstruktionsforsøg. Disse forsøg kan sammenfattes med betegnelsen *afledningsstrategien*, som især kom til at præge to vidt forskellige undersøgelsesområder, dels bevidsthedsformer og dels statsteorien. Hovedproblemet bestod i, på hvilket abstraktionsniveau i Kapitalen skulle statsteorien henholdsvis bevidsthedsteorien indpasses. Skulle teorierne knytte an til de almene bestemmelser eller de mere specifikke bestemmelser; skulle det være bind I's eller bind III's niveau? Afledningsstrategien, ikke mindst i dens forfladigede former, var tydeligvis indfanget i

18. I et brev til Engels, hvor Marx redegør for opbygningsplanerne af Kapitalen, skriver han: »De mest abstrakte bestemmelser, nøjere undersøgt, viser altid hen til en mere konkret bestemt historisk basis. (Naturligvis, da de i denne bestemthed er abstraheret derfra.)« Marx an Engels, 2. april 1858, MEW bd. 29, s. 317.

de samme problemer som Schanz's rekonstruktionsprogram, nemlig problemet med at fastlægge det niveau, hvorfra virkelighedens historiske former mere eller mindre deduktivt kunne fremstilles.

Andet eksempel: i Altvaters statsanalyseartikel fra 1972 (publiceret herhjemme i 1973), som ironisk nok gav anledning til en statsteori-»afledningsbølge« herhjemme og i Vesttyskland, tales der om en tosporet fremgangsmåde i forholdet mellem logik og historie:¹⁹ »... tilegnelsen af Marx's fremstilling af kapitalbegrebets logiske struktur og analyse af kapitalismens konkrete historiske fremtrædelser – må på ingen måde opfattes som et metodisk postulat. Der findes iøvrigt ingen kongevej fra det almene kapitalbegreb til kapitalforholdets overflade og et konkret samfunds historiske udviklingsforløb.«

Altvater siger videre, at man ikke kan vente med analysen af konkrete problemer til, man har nået det punkt, hvor teorien endelig slår om i metode, ikke mindst fordi et sådant punkt ikke findes, og fordi opsøgningen af et sådant punkt vil føre til »de kategoriale udledningers uendelighed.«²⁰

For Schanz var analysens holdepunkt en rekonstrueret tilegnelse af Kapitalen, dernæst en omfangskarakteristik af det empiriske. Altvaters udgangspunkt er den konkrete historiske analyse med et teoretisk holdepunkt i den marxske teori. Rekonstruktion af den marxske teori er der næppe tale om hos Altvater, men tilegnelsen af den underkendes ikke, idet han siger:²¹ »... tilegnelsen af den marxske teori [er] ubetinget nødvendig, ikke som et instrument, der må læres før man beskæftiger sig med problemerne i den virkelige bevægelse og teori, og heller ikke som et dogme, der stadig må udlægges »ex cathedra«, men derimod som en *begrebslig* abstraktion af kapitalforholdets *virkelige* bevægelse, som med kapitalismens udvikling fremtvinger nye spørgsmål, [...] denne »realanalyse« omfatter både væsensanalysen og analysen af fremtrædelsesformerne (både i deres systematiske begrebslige udledning og i deres konkrete historiske forløb).«

Bruges Altvaters formuleringer mod det Schanzske system kan man sige, at H. J. Schanz med det citerede værk forsøger at fastlægge 'kongevejen' og gennem kategoriale udledninger at nå frem til det punkt, hvor teorien på mystisk vis slår om i metode; kritikken er også parat: det fører til udledningernes uendelighed. Altvater har fået ret i denne kritik, hvad en stor del af periodens teoretiske arbejder viser; her forekommer der tendenser i den retning, både hos

19. E. Altvater: Om nogle problemer ved statsinterventionismen, Kurasje nr. 7, s. 24-25.

20. E. Altvater, op.cit., s. 25.

21. E. Altvater, op.cit., s. 24.

de bidrag, der har været befordret af det schanzske system, men også hos de bidrag, der ad andre veje, f.eks. gennem afledningsstrategien, har søgt at indfri rekonstruktionsprogrammet.

Altvaters tosporede undersøgelsesprogram, som senere blev udbygget gennem en undersøgelse af akkumulationsudviklingen i Vesttyskland,²² rejste to hovedproblemstillinger: dels vedrørende de almene begrebers eller den marx-ske teoris status, og dels forholdet mellem de to spor, mellem teori og empiri, hvor især det sidste problem har været diskuteret; men hvor vi dog mener, at det er opfattelsen af den marx-ske teori, som er hovedproblemet.

Hvis vi mindre ser på de almene programformuleringer, som indeholder en række forbehold overfor en realanalyseres gyldighed, og mere ser på det faktiske indhold i den dobbeltsporede fremgangsmåde, kan følgende siges: forholdet mellem teori og empiri blev af Altvater (og af den såkaldte berlinerskole) formuleret som et *transformationsproblem* mellem værdi og pris. Transformationen mellem værdi og pris blev opfattet som en umiddelbar parallelitet: over et tilstrækkeligt langt tidsrum forudsættes det, at værdiforholdenes og prisforholdenes bevægelser forløber parallelt.

Parallelitetsantagelsen (og for den sags skyld enhver anden antagelse om *et fikseret forhold* mellem værdi og pris) vil føre til en simpel antagelse af forholdet mellem teori og empiri, som fremtvinger eller forudsætter en speciel opfattelse af teorien og dermed af Marx's Kapitalen. Teorien er der, den skal blot specificeres eller der skal foretages de nødvendige udledninger frem til det niveau, hvor der kan sættes empiri på begreberne. Realanalysen må »... indeholde udledningen af »kapitalbegrebet i almenhed«, altså også fremstillingen af de nødvendigt producerede fremtrædelser helt frem til det borgerlige samfunds overflade«. ²³ Eller: »Det drejer sig [...] om hensyntagen til *forholdet mellem almene love*, sådan som de kan afledes af kapitalbegrebet i almenhed, og deres historiske gennemslagsformer og -betingelser i et historisk bestemt samfund.« ²⁴ Citaterne viser den status, som Kapitalen tillægges i undersøgelserne. Herfra opsøges eller udledes de lovmæssigheder, som der dernæst sættes empiri på.

22. Jvf. *E. Altvater, m.fl.*: Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland; 1. del, Kurasje nr. 12, s. 26-54; 2. del, Kurasje nr. 13, s. 5-96. Jvf. også de kritiske betragtninger i *Jens Brinch og Tyge Kjær*: Realanalyserne – to skridt frem og ét tilbage; i: Kurasje nr. 12, s. 8-25. Jvf. endvidere den metodiske udbygning af berlinerskolens position i *E. Altvater m.fl.*: Zum Problem der Profitrateabrechnung – Eine Replik und ein Versuch, das Indikatorenverfahren zu präzisieren; Prokla nr. 24, s. 191-205.

23. *E. Altvater, m.fl.*, op.cit., Kurasje nr. 12, s. 30.

24. *E. Altvater, m.fl.*, op.cit., Kurasje nr. 12, s. 29 (vores fremhævelse).

Altvater m.fl. har næppe med deres formuleringer om den tosporede fremgangsmåde overskredet arven fra den nedarvede marxisme, og slet ikke i praksis været i stand til det.²⁵ Til trods for en understregning af, at de herskende teoretiske og objektive historiske betingelser må medreflekteres og kritiseres, og til trods for bemærkningerne om, at realanalysen også må opfattes som en »væsensanalyse«,²⁶ så synes Altvater at mene, at den tosporede fremgangsmådes ene spor: kapitalbegrebets logiske struktur dels bør oparbejdes alment og dels uden videre kan hentes i Kapitalen. Det betyder også, at Kapitalen ikke rekonstrueres, den læses blot med henblik på at uddrage dens logik.

Hermed overses, at *Kapitalen* i sig selv er et produkt af historiske omstændigheder; det ville være mere konsekvent at tale om, at man i Kapitalen kan hente kapitalbegrebets *historisk-logiske* struktur, ikke med almen gyldighed, men med gyldighed for den specifikke udviklingsgrad af det kapitalistiske samfund, som Marx betragtede. Vi mener ikke hermed, at rekonstruktionsprogrammet skal gennemføres som en undersøgelse af de oprindelseshistoriske omstændigheder, d.v.s. som en inddragelse af den historiske og teoriehistoriske baggrund for Marx's udarbejdelse af Kapitalen (en række omstændigheder, f.eks. Marx's forskellige opbygningsplaner for Kapitalen er nyttige – ingen tvivl om den sag). Rekonstruktionsprogrammet må gennemføres ved en inddragelse af de givne aktuelle historiske omstændigheder.²⁷

Sammenfattende: som svar på utilstrækkeligheden i den fra 1930'erne nedarvede marxisme indledte studenterbevægelsen i første del af

25. Berlinerskolens prisindikatorer, men især deres opfattelse af *Kapitalen* og den Marxske teori i det hele taget har gennem den senere udvikling hos dem ført til resultater, der tydeligvis falder bag Marx. Fordi forholdet mellem teori og empiri i berlinerskolens formulering er spinkel og yderlig, er forbindelserne til Marx's uomgængelige videnskabelige resultater forsvundet, og nye begreber er udviklet som erstatning, knyttet til de anvendte prisindikatorer. Det fremgår især af de seneste arbejder, jvf. bl.a. Altvater, Hoffmann, Semmler: Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise, Berlin 1979; Semmler og Hoffmann: Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring, Kurasje nr. 17, s. 55-92. I Allan Andreassen og Tyge Kjær: Krisen og venstrefløjens handlemuligheder, Kurasje nr. 21, s. 157-186, har vi forsøgt os med en kritik af en kriseforståelse, som er et resultat af den seneste udvikling i berlinerskolen.

26. Jvf. E. Altvater, op.cit., Kurasje nr. 7, s. 24.

27. Med formuleringer lånt fra Engels kan man sige, at rekonstruktionsprogrammet må bestå i en korrektion af Kapitalen, ikke en hvilken som helst korrektion, men en korrektion hvor teoriens fortsatte udvikling ikke vil »... være andet end et spejlbillede af det historiske forløb i abstrakt og konsekvent form; et korrigeret spejlbillede, men korrigeret efter de love, som det virkelige historiske forløb selv frembyder ...« Fra Engels's anmeldelse af Zur Kritik der Politischen Ökonomie, jvf. F. Engels: Karl Marx, »Zur Kritik der politischen Ökonomie«; i: MEW, bd. 13, s. 475 (vores fremhævelse). Med betoningen af det historiske i Kapitalen gør vi os således på ingen måde til fortalere for, at Kapitalen skulle være et historisk forældet dokument. Det drejer sig om, er forholdet mellem det logiske og det historiske. Det vender vi tilbage til.

1970'erne en systematisk læsning af Kapitalen med det formål at rekonstruere den.

Kapitalen blev læst udelukkende logisk – som teoriernes bog. Den blev læst med henblik på at udtrække de almene bestemmelser, som dels kunne anvendes til *lokalisere det empiriske* og dels kunne danne grundlag for en realanalyse, d.v.s. en analyse af de historiske og specifikke forhold.

I hovedintentionerne og hovedresultatet (lokaliseringen af det empiriske) var der – som det fremgår af den foregående gennemgang – ingen nævneværdige forskelle mellem Altvater og Schanz; det samme gælder for en række andre modsvarende rekonstruktionsforsøg fra perioden – selvom der er forskelle i de konkrete fremgangsmåder.

Det empiriske eller det historisk specifikke blev lokaliseret til kapitalen i dens realitet, til profitformen, til prisrelationerne. Kun den del af de aktuelle historiske forhold, som fremtrådte i prisformen, kunne sættes på deres begreb. Denne specifikke opfattelse af Kapitalen førte helt klart til blokeringer af udviklingen af en historisk aktuel marxisme, fordi en oparbejdelse af den marxiske teori på denne måde ville gøre den ude af stand til at sammenfatte eller begribe alle relevante historiske forhold, eller tvinge den oparbejdede teori til at bortabstrahere alle de historiske forhold eller sider af historiske forhold, der ikke fremstår i prisform og som der ikke var plads til i en sådan teori. Det er eksempelvis herfra bortabstraheringen af klasse modsætningerne stammer (klasse modsætningerne optræder ganske rigtigt i prisformen: arbejdskraftens pris, men den optræder også adskilt herfra i arbejdersammenslutninger mod borgerskabet).

Det er næppe en tilfældighed, at rekonstruktionen af Kapitalen faldt ud på denne måde. På samme måde, som den nedarvede 1930'er-marxisme spurgte efter det oprindelige, det almengyldige i Marx's lære, så spurgte den rekonstruktive Kapitallæsning klart nok efter det, der havde almen gyldighed i Kapitalen; den spurgte efter det, der måtte antages at have gyldighed uanset kapitalismens udviklingsniveau. I den forstand kan man sige, at rekonstruktionsprogrammet ikke var fyldestgørende; det var ikke i stand til radikalt at bryde med den overleverede marxismes teoretiske praksis, omend den f.eks. var i stand til at bryde med væsentlige dele af denne arvs umiddelbare indhold, f.eks. den reformistiske økonomiopfattelse.

Trods vores kritik er der derfor ingen grund til at underkende de faktiske resultater fra den systematiske Kapitallæsning, og fra forsøgene på at udvikle en realanalyse.²⁸

28. Selvom vi ikke behandler venstrefløjens politiske udvikling må det være på sin plads at nævne, at med udviklingen af en politisk orienteret venstrefløj som afløser for den mere

3. Den materialistiske historieopfattelse

I det foregående har vi forsøgt at give en sammenfattende karakteristik af det udviklingsforløb, som opfattelsen og tilegnelsen af marxismen og især af Kapitalen har budt på i 1960'erne og 1970'erne. Vi har her vist, at de fremherskende udviklingstendenser ikke i udpræget grad har været i stand til at udvikle den marxske teori til en historisk aktuel marxisme. Rekonstruktionsprogrammet, som på den ene side var udtryk for et nødvendigt og det umiddelbart eneste muligt opgør med den nedarvede 1930'er-marxisme, betød på den anden side en degenerering af marxismen som en materialistisk videnskab ved at blokere for analysen af de virkelige historiske bevægelseslove.

Vores videre argumentation går på, at den materialistiske historieopfattelse må tages alvorligt; det skal vi behandle i dette afsnit. Formålet med at insistere på den materialistiske historieopfattelse skal ikke ses som endnu et forsøg på at markedsføre en ganske særlig fortolkningsmulighed med garanteret ægte marxisme. *Vi skal ikke konstruere nye systemer*; tværtimod – vi er ved at samle forskellige delresultater op fra rekonstruktionsprogrammet og fra realanalyseforsøgene for at påvise en mulig vej ud af de blokeringer, som den logiske kapitallæsning bragte realanalysen i ved at lokalisere det empiriske på en specifik måde.

Det skal vi gøre ved at tage nogle eksempler op på analyseforsøg, som vi kender indefra, og som vi mener tendensielt overskrider disse blokeringer (jvf. afsnit 4). Men først skal vi behandle to problemkomplekser af betydning i denne sammenhæng: filosofien og det logiske og forholdet mellem logik og historie. Vi skal her referere Marx's og Engels's synspunkter med det formål at give en karakteristik af den materialistiske historieopfattelse.

teoretisk orienterede studenterbevægelse fra midten af 1970'erne, blev det, den logiske Kapitallæsning kunne byde på – ikke mindst indenfor den schanzske (eller skulle vi sige den yngre frankfurter skoles) tradition –: »udledningernes uendelighed«, et stadig voksende problem, i klar modsætning til de krav, som den voksende politiske interesse fremkaldte, ikke mindst foranlediget af krisens udvikling. Det udgør uden tvivl den virkelige baggrund for det oprindelige rekonstruktionsprogramms mere eller mindre klare sammenbrud. En marxisme, som ikke kunne sikre argitorisk og politisk skyts til den efterhånden etablerede ikke-reformistiske venstrefløj, fortjente næppe heller dette navn. Det har imidlertid også banet vejen for et tilbagefald til enten den reformistiske eller den borgerlige økonomiopfattelse. To bøger fortjener – i kraft af deres udbredelse – at blive nævnt som eksempler på dette: *Den lange vej gennem krisen*, Århus 1976, som falder tilbage på reformismens økonomiopfattelse, og *Krisen og den statslige planlægning*, Århus 1976, som udelukkende støtter sig på den borgerlige økonomiopfattelse.

3.1. Marx og filosofiens og logikkens elendighed

Vi skal for en kort bemærkning fremholde Marx's opfattelse af filosofi og logik i henholdsvis *Den tyske Ideologi* og *Filosofiens Elendighed*, idet disse to skrifter kan opfattes som programmatisk formulering af den materialistiske historieopfattelse, som gøres gældende i Marx's senere »økonomiske« værker.

I kritikken af den selvstændiggjorte filosofi anklager Marx i *Den tyske Ideologi* filosoferne for at bekæmpe denne verdens fraser med fraser; et sted hedder det:²⁹ »... De [ideologierne] har ingen udvikling, men menneskene, som udvikler sin materielle produktion og sit materielle samkvem, udvikler også sin tænkning og sin tænknings produkter med denne virkelighed [...] Der hvor spekulatørens ophører, ved det virkelige liv, begynder således *den virkelige, positive videnskab*, fremstillingen af menneskenes praktiske virksomhed og praktiske udviklingsproces. Fraserne om bevidstheden udgår, virkelig viden må træde i deres sted. Den selvstændige filosofi mister med *fremstillingen af virkeligheden sit eksistensmedium*.«

Det er en afvisning af nytten i at kritisere filosofien og de ideologiske forestillinger; kritikken af ideologien fører ikke til fremstillingen af de virkelige forhold (fagkritik – nej tak!). Omvendt: fremstillingen af de virkelige, materielle forhold ophæver filosofien og ideologien. Filosofien kan ikke være udgangspunktet (højst et kritiseret slutpunkt); udgangspunktet må derimod være de virkelige materielle forhold: menneskene, deres virkelige, empirisk anskuelige udviklingsproces under bestemte vilkår, som det hedder samme sted. »Forudsætningerne, som vi begynder med, er ikke vilkårlige, det er ikke dogmer, men virkelige forudsætninger som man kun i indbildningen kan abstrahere fra. Det er de virkelige individer, deres handlinger og deres materielle livsvilkår, både dem de fik overleveret og dem de producerede ved sin egen aktivitet. *Disse forudsætninger lader sig altså konstatere ad ren empirisk vej*.«³⁰

Disse programmatisk formuleringer i *Den tyske Ideologi* er nyttige, ikke mindst sammenholdt med de talrige forsøg på at formulere en marxistisk filosofi, som var karakteristisk for 1930'ernes overleverede marxisme-tradition, men også sammenholdt med den tidligere nævnte fremherskende læsetradition af Kapitalen.

I *Den tyske Ideologi* vil man imidlertid forgæves lede efter en fremstilling af de virkelige, materielle forhold, eller blot konkrete anvisninger på, hvordan en sådan fremstilling må gennemføres. Marx anfører da også udtrykkeligt, at

29. *Karl Marx*: Die deutschen Ideologie, MEW, bd. 3, s. 27. Udarbejdet i 1845-46.

30. *Die deutschen Ideologie*, op.cit., s. 20 (vores fremhævelse).

de vanskeligheder, som fremstillingen af de virkelige forhold giver, ikke skal behandles; i Den tyske Ideologi vil han kun præsentere nogle abstraktioner, som kan bruges overfor ideologien. Det rækker imidlertid ikke ved det forhold, at Den tyske Ideologi indeholder karakteristiske angivelser af programmet for en materialistisk videnskab.

I *Filosofiens Elendighed* (Proudhon-kritikken) fører Marx kritikken mod filosofferne over på økonomerne. I økonomien fremstilles de borgerlige produktionsforhold, arbejdsdelingen, kreditten, pengene, o.s.v. som faste, uforanderlige, evige kategorier. De forklarer, hvordan der produceres under givne forhold, »... men det de ikke forklarer os, er hvordan disse forhold selv produceres, d.v.s. den historiske bevægelse, der kalder dem til live [...] Men så snart man ikke forfølger produktionsforholdenes historiske udvikling – og *kategorierne er kun det teoretiske udtryk for disse forhold* –; så snart man i disse kategorier kun ser ideer, der er opstået af sig selv, tanker, der er uafhængige af de virkelige forhold, er man med eller mod sin vilje tvunget til at forlægge disse tankers oprindelse til den rene fornufts bevægelse.«³¹

Denne formulering er for såvidt identisk med betragtningerne i Den tyske Ideologi – hvis man ikke forfølger produktionsforholdenes historiske udvikling og ser kategorierne som et teoretisk udtryk for denne udvikling, så ser man ikke disse kategorier som »historiske, forgængelige, forbigående produkter«,³² men tillægger kategorierne en egen historie eller eviggyldig status. Heller ikke i *Filosofiens Elendighed* giver Marx en præcis anvisning på, hvordan den materialistiske historieopfattelse skal udformes, men han giver nogle gode råd til dem, der vil udtænke systemer og leder efter en genfødende videnskab.

I sidste og syvende bemærkning i *Filosofiens Elendighed* giver Marx nemlig følgende karakteristik af samtidens socialister og kommunister som teoretikere for proletariatet:³³ »Så længe proletariatet ikke er tilstrækkeligt udviklet til at kunne konstituere sig som klasse [...], så længe produktivkræfterne indenfor selve borgerskabets ramme ikke er tilstrækkeligt udviklet til, at de materielle vilkår kan skinne igennem, som er nødvendige for proletariatets frigørelse og oprettelse af et nyt samfund, – er disse teoretikere [socialisterne og kommunisterne] kun utopister som, for at afhjælpe de undertrykte klassers behov, *udtænker systemer og leder efter en genfødende videnskab*. Men efterhånden som historien skrider frem og proletariatets kamp får tydeligere konturer, behøver

31. *Karl Marx*: *Das Elend der Philosophie*, MEW, bd. 3, s. 126 (vores fremhævelser). Udgivet i 1847 som en kritik af en bog af Proudhon om elendighedens filosofi.

32. *Das Elend der Philosophie*, op.cit., s. 130.

33. *Das Elend der Philosophie*, op.cit., s. 143 (vores fremhævelser).

de ikke længere at *lede efter videnskab i deres hoveder; de skal blot aflægge regnskab for det, som foregår for øjnene af dem og gøre sig til talerør for det.* [...] fra dette øjeblik bliver videnskaben et bevidst produkt af den historiske bevægelse, og den er holdt op med at være doktriner, den er blevet revolutionær.«

Men hvordan skal dette regnskab aflægges; det kan ikke blot være et spørgsmål om at udarbejde en protokol over dagens begivenheder. Det vil føre til det, som Marx i *Den tyske Ideologi* har karakteriseret som abstrakt empiri, hvormed intet kan begribes.

3.2. Logik og historie

I *Til Kritikken af den Politiske Ökonomi* giver Marx den første positive formulering af den materialistiske historieopfattelse, som sidenhen udvikles i de efterfølgende værker. Bogen er kendt for sit forords formuleringer om, at det materielle livs produktionsmåde betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet; modsvarende programmatisk formuleringer er allerede fremsat i *Den tyske Ideologi*. Forordet er ofte blevet opfattet som grundprincipper for den materialistiske historieopfattelse, og har f.eks. været et yndet referancepunkt for den såkaldte historiske materialisme; men forordet er kun at opfatte som program (eller ledetråd). Det er selve bogen, som er et bidrag til udviklingen af den materialistiske historieopfattelse, ikke dens forord.

De problemer, som Marx når en løsning på, har han allerede selv skitseret dels i *Den tyske Ideologi* og i *Filosofiens Elendighed*. Problemstillingerne kan sammenfattes således: han må nå frem til en fremstilling af de virkelige materielle forhold, og dermed overskride eller tilintetgøre filosofien og spekulatjonen. De virkelige materielle forhold må fremstilles begrebsligt, men de kan ikke blot fremstilles ud fra i forvejen fikserede kategorier (jvf. *Proudhonkritikken*); de virkelige materielle forhold må fremstilles ud fra den historiske bevægelse, som kalder dem til live.

Det betyder, at produktionsforholdenes historiske udvikling må levere de kategorier, som de virkelige materielle forhold må fremstilles igennem. *Men herved opstår de virkelige problemer.* Kapitalismens udvikling kan ikke fremstilles ud fra de kategorier, som feudalismens historiske udvikling leverer, fordi der her er tale om ensidige, abstrakte (ufuldstændige om man vil) kategorier. Derfor må kapitalismens udvikling fremstilles ud fra kategoriernes struktur indenfor det moderne samfund.³⁴ Først når det lykkes vil det spekulative og den abstrakte logik være tilintetgjort.

34. Efter at have givet eksempler på udviklingen af forskellige økonomiske kategorier i en række især førkapitalistiske samfundsformer, siger Marx: »Det ville altså være ugørligt og forkert at

I et brev til Engels siger Marx, at hvis Engels vil anmelde *Til kritikken af den politiske økonomi*, så må han ikke glemme, at »proudhonismen er tilintetgjort ved dens rod«. ³⁵ Det centrale er her forholdet mellem logik og historie; Marx har positivt gjort op med de selvstændiggjorte logiske kategorier, og anvist hvordan de skal forstås som teoretiske udtryk for den kapitalistiske produktionsmådes historiske udvikling.

I sin anmeldelse sammenfatter Engels de resultater, som Marx er nået frem til ved at sammenholde den logiske respektivt den historiske *betragtningensmåde*. Kritikken af økonomien, siger han, kan gennemføres på to måder: historisk og logisk. Men den logiske behandlingsmåde er »i virkeligheden ikke andet end den historiske kun uden den historiske form og de forstyrrende tilfældigheder. Det historien begynder med, må tankegangen også begynde med, og dens fortsatte udvikling vil ikke være andet end et *spejlbillede* af det historiske forløb i abstrakt og teoretisk *konsekvent* form; et *korrigeret* spejlbillede, men korrigeret efter de love, som det virkelige historiske forløb selv frembyder, idet hver moment kan betragtes på det punkt af udviklingen, hvor det har nået sin fulde modenhed, som klassiske form«. ³⁶

Det centrale her er, at kategorierne, begreberne er et *teoretisk* udtryk for den virkelige histories udvikling. Det får som konsekvens, at det kapitalistiske samfund må have en vis udviklingsgrad, førend dens indre sammenhænge for de forskellige momenter kan begribes. De respektive momenter må have nået sin fulde modenhed, førend begreberne endelig kan fastlægges eller omvendt har fuldt gyldighed. ³⁷

lade de økonomiske kategorier følge efter hinanden i den rækkefølge, i hvilken de historisk var de bestemmende. Deres rækkefølge er derimod bestemt af den relation, de har til hinanden i det moderne, borgerlige samfund, og som er præcis den omvendte af den, der fremtræder som deres naturlige, eller som modsvarer den historiske udviklings rækkefølge.« *Karl Marx: Grundrids*, bd. 1, Århus/København 1974, s. 26-27.

35. *Marx an Engels*, 22. juli 1859, MEW bd. 29, s. 463. Engels må heller ikke glemme, skriver Marx, at han med vareanalysen på ingen måde har analyseret den borgerlige produktions absolutte karakter, kun dens *specifikke samfundsmæssige karakter*.

36. *F. Engels: Karl Marx, »Zur Kritik der politischen Ökonomie«* (anmeldelse), i: MEW, bd. 13, s. 475. Det har været hævdet, at Engels med formuleringen »Det historien begynder med, må tankegangen også begynde med ...« skulle være i modstrid med Marx (jvf. fodnote 34). Det er imidlertid ikke tilfældet, idet Engels her kun betragter det kapitalistiske samfund, medens Marx i det (i note 34) anførte citat taler om forskellige samfundsformer.

37. Jvf. her Marx's kritik af Ricardo; Ricardo's fejl skyldes ikke tankemæssige fejltagelser, men derimod, at *økonomiens udviklingsgrad* kun tillod ham ensidige abstraktioner; på dette grundlag kunne han derfor ikke formulere værdiloven; Jvf. *K. Marx: Theorien über den Mehrwert*, MEW, bd. 26.2, s. 161-166. Jvf. også kritikken af fysiokraterne i *K. Marx: Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, bd. 13, s. 42-43.

Et eksempel: først med udviklingen af den industrielle kapital har værdiproduktionen, kapitalen (eller kapitalforholdet) og akkumulationen nået en sådan modenhed, eller sin klassiske form, at de kan sættes på deres fuldstændige begreb: værdiloven, det almene kapitalbegreb og den almene akkumulationslov (jvf. fremstillingen heraf i Kapitalen). Mellem disse almene begreber er der en indre sammenhæng, svarende til den indre virkelige sammenhæng. Begrebernes sammenhæng kan tankemæssigt fremstilles, men i såfald vil det være en *logik af en anden art* end den Engels taler om i det tidligere anførte citat. I citatet forstås det logiske som historien sat på begreb; her er det logiske en logisk afledning.

I efterskriftet til Kapitalen præciserer Engels denne sammenhæng i en diskussion af, hvorvidt værdiloven er en fiktion i forhold til den kapitalistiske produktions faktiske forløb; han skriver, at der ikke³⁸ »... tages tilstrækkeligt hensyn til, at det her ikke *kun drejer sig om en rent logisk proces*, men om en historisk proces og dens forklarende genspejling i tanken, om den logiske forfølgelse af den historiske proces's indre sammenhænge.«

De almene begreber – værdiloven, det almene kapitalbegreb og den almene akkumulationslov – fremstiller ikke eller rummer ikke i sig selv den kapitalistiske udviklingshistorie til alle tider. De er *momenter*, ganske vist af en definitiv og almengyldig karakter; hvis det kapitalistiske samfund har nået et vist udviklingsniveau, så har de fuld gyldighed, svarende til at kapitalen modsvarer sit begreb.

Fra disse almene begreber kan de specifikke udviklingsformer ikke udledes logisk. Var det tilfældet, ville det være muligt at fremstille enhver historie ud fra én generel lov. Det, der er muligt – og det Marx gør i Kapitalen (selvfølgelig også i de forudgående værker) –, er en »logisk forfølgelse af den historiske processes indre sammenhænge«, d.v.s. en specifikation af *de mulige udviklingsformer*, der følger af værdiloven, det almene kapitalbegreb og den almene akkumulationslov.

Først med det historiske udviklingsforløb fastlægges den faktiske af de mulige udviklingsformer, som derfor først kan sættes på dens specifikke historiske begreb, når udviklingen har nået en sådan »modenhed«, at de specifikke årsags-/virkningsforhold for de undersøgte områder fremstår begribeligt.

38. *F. Engels*: Supplement og efterskrift til III. bog af Kapitalen; i: *K. Marx*: Kapitalen, Kbh. 1972, 3:4, s. 1148. For tænkningen er der tale om to forskellige processer: begrebmæssig tilegnelse (forskning) og begrebmæssig fremstilling, som ikke kan adskilles *reelt*, jvf. Efterskrift til andet oplag af Kapitalen, hvor Marx skriver: »Ganske vist må fremstillingsmåden i *formel* henseende adskille sig fra forskningsmåden ...«; *K. Marx*: Kapitalen, bd. 1:1, Kbh. 1970, s. 195 (vores fremhævelse).

Forholdet mellem på den ene side den logiske forfølgelse af den historiske processes indre sammenhæng og på den anden side den specifikke konkrete historie skal vi illustrere med to eksempler, vedrørende dels merværdiproduktionsformerne og dels profitatens tendens til fald.

Merværdiproduktionsformerne: produktion af den absolutte merværdi udgør det generelle grundlag for det kapitalistiske systems opståen, og samtidig er den absolutte det historiske udgangspunkt for den relative merværdiproduktion. Historisk kommer den absolutte merværdiproduktion således før den relative, men den relative følger ikke historisk efter den absolutte, fordi udviklingen af den relative merværdiproduktion ikke betyder ophør af den absolutte. Så snart den relative merværdiproduktion udvikles, og svarende hertil udviklingen af den specifikke kapitalistiske produktionsmåde (den industrielle kapitalens etablering og dermed værdilovens fulde gyldighed), eksisterer de to merværdiproduktionsformer sideløbende.

Er den kapitalistiske produktionsmåde udviklet så vidt, er det imidlertid ikke muligt ud fra den nu fuldt gyldige værdilov *logisk* at fastslå, hvilken form der er fremherskende eller deres indbyrdes rækkefølge. Hvis det ikke var sådan, så kunne f.eks. den historisk fremherskende akkumulationsform afledes logisk af værdiloven.

Hvorvidt den ene eller anden merværdiproduktionsmetode er dominerende, kan konstateres ud fra merværdiens bevægelse, d.v.s. ud fra udviklingstendensen i merværdiraten eller udbytningsgraden som helhed, og er en følge af en række specifikke historiske betingelser og specifikke årsags-/virkningsforhold, sammenfattet i de historiske specifikke akkumulationsbetingelser og -forløb. Med udgangspunkt heri kan den konkrete historiske udvikling sættes på sit modsvarende, historisk specifikke begreb (f.eks. som en periodiseringsteori for kapitalens bevægelse i Danmark fra 1960 og frem). Dette begreb eller teori vil ikke kunne udledes af de almene begreber, omend det vil være en både logisk og historisk følge af dem.³⁹

Profitatens tendens til fald: det samme forhold gør sig gældende for profitatens tendens til fald. Den er blevet opfattet som en absolut lov med almen gyldighed overfor enhver historisk udvikling. Absoluteringen af loven har både været karakteristisk for, hvad der kunne karakteriseres som den objektivistiske

39. Det kan synes selvindlysende, at periodiseringen – kapitalens akkumulationsformer – ikke kan udledes logisk, men må udarbejdes på grundlag af den faktiske historiske bevægelse. Når det er selvindlysende, er det imidlertid et resultat af de allerede gennemførte realanalyser – deres mangler ufortalte. Før de første realanalyser kom frem – hvor især herhjemme må nævnes *Jens Brinch: Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940; bd. 1 & 2; Kbh. 1974 & 1975* – forekom der flere forsøg på *rent logisk* at periodisere kapitalens udviklingshistorie ud fra Kapitalens behandling af absolut og relativ merværdiproduktion eller i overgangen fra formel til reel subsuntion.

krise-teori-tradition (kapitalens automatiske sammenbrud), og for den reformistiske økonomitradition siden det forrige århundrede. I 1970'erne er loven om profitratens tendens til fald i den absolutistiske form især blevet hævdet af den reformistiske økonomitradition – ganske vist med modsat fortegn. De har været optaget af at vise, at Marx har begået logiske fejl,⁴⁰ og at den fortløbende akkumulation ikke vil få profitraten til at falde – tværtimod; hvis den falder, skyldes det ikke akkumulation eller overakkumulation, men stigende lønninger (jvf. den såkaldte profitklemmeteori).

Absolutteringen af loven om profitratens tendens til fald hænger sammen med den udelukkende logiske (og brudstyksvise) læsning af Kapitalen.

Først formulerer Marx den generelle lov eller loven som sådan: der vil forekomme et fald i den generelle profitrate. Denne generelle lov er en logisk følge af den almene akkumulationslov. Dernæst formulerer han de hæmmende årsager, hvoraf de væsentligste af dem ligeledes er direkte eller indirekte logiske følger af den almene akkumulationslov. De hæmmende årsager krydser og ophæver virkningerne af den generelle lov, hvorfor der kun er tale om en tendens til et fald i den generelle profitrate. Det er imidlertid ikke en ubestemt tendens.

Fordi loven som sådan såvel som de hæmmende årsager er direkte eller indirekte logiske følger af det samme, af den almene akkumulationslov, sammenfatter Marx slutteligt de to logiske sider af loven om profitratens tendens til fald ved at undersøge *udviklingen af lovens indre modsigelser*. Marx viser her, at disse modsigelser, som altså kan opfattes som to modsat rettede tendenser af den almene akkumulationslov, med logisk nødvendighed vil føre til krise. Kriserne er disse modsigelsers bevægelsesform.

Men hermed har Marx ikke sagt noget om, hvornår og hvordan kriserne udvikler sig, eller hvad karakter, længde dybde en konkret krise antager. Det vil afhænge af en række specifikke historiske betingelser og specifikke årsags-/virkningsforhold, som ikke kan specificeres logisk, men som fremstår gennem det historiske udviklingsforløb, og må begribes i overensstemmelse hermed.

Sammenfattende: med udgangspunkt i de programmatisk erklæringer i Den tyske Ideologi og Filosofiens Elendighed om *den materialistiske historieopfattelse* har vi i summarisk form søgt at vise, hvordan Marx indløste programmet: fremstillingen af de virkelige materielle forhold ud fra den historiske be-

40. Selvom det ikke er sagen vedkommende i denne sammenhæng, bør det dog nævnes, at Marx's såkaldte logiske fejl er værdiloven, som den reformistiske økonomitradition af politiske grunde i mere end 80 år har søgt at modbevise teoretisk og logisk.

vægelse, som kalder dem til live, og hvordan den historiske udvikling leverer de kategorier, som de virkelige materielle forhold må fremstilles igennem. Det afgørende er her forholdet mellem logik og historie, nærmere betegnet forholdet mellem den historiske bevægelse, det logiske som historien sat på begreb, og det logiske som fremstillingen af den historiske processes indre sammenhæng.

Sammenhængen mellem logik og historie er derfor ikke et spekulativt spørgsmål, men et spørgsmål, hvis besvarelse må opsøges i den historiske proces. Eller udtrykt i andre, men modsvarende begreber: forholdet mellem det almene og det specifikke i dets konkrete historie er ikke et spørgsmål, hvis svar man skal »lede efter i hovedet«; svaret må søges i den historiske bevægelse. Forholdet logik – historie kan ikke sættes på en logisk formel.

Vi kan her igen ty til Engels. I forordet til Kapitalens tredje bind siger han, at det er en misforståelse,⁴¹ »... at man i det hele taget hos Marx kan lede efter fiks og færdige og for al evighed gyldige definitioner. Det er selvindlysende, at dér hvor man ikke opfatter tingene og deres indbyrdes relationer som uforanderlige, men netop foranderlige, *må også tingenes afbildning i tanken, begreberne, ligeledes være udsat for forandring og omdannelse*; at man ikke indkapsler dem i stive definitioner, men *udvikler dem i den proces, hvorved de historisk, respektive logisk bliver til.*«

Som det tidligere er påvist, skete fastlæggelsen af det empiriske både hos Schanz og Altvater ved, hvad der kunne karakteriseres som, at sætte historien på logisk formel.⁴²

Det befordrer det standpunkt, at logikken kan hentes i *Kapitalen* og historien kan tilføjes de almene værdiformsbestemmelser eller det almene kapitalbegreb, for såvidt den undersøgte historie omhandler kapitalen i dens realitet, profitformen eller prisrelationerne.

Man kan sige, at den måde som det empiriske problem blev lokaliseret på, nødvendigvis måtte føre til en skarp adskillelse mellem det logiske og det historiske, og til en vidtgående indskrænkning af, hvad der overhovedet skal forstås ved historien eller ved det empiriske. I den realanalyse, som følger af en sådan opfattelse, er det logiske givet på forhånd; det empiriske problem forudsættes at bestå i en umiddelbar påvisning af, hvordan de almene bestemmelser specifikt udfolder sig på samfundets overflade. En sådan realanalyse kan i heldigste fald ende med at vise, at kapitalisme er kapitalisme, at værdiloven gælder også for

41. *F. Engels*: Forord (til Kapitalens tredje bind); i *Kapitalen*, Kbh. 1972, bd. 3:1, s. 21 (vores fremhævelser).

42. Jvf. en modsvarende kritik heraf hos *Thomas Andersen, Jens Herskind og Hjalte Tin Iversen*: Kapitalismens alder og vitalitet; i *Kurasje* nr. 19/20, s. 135-194 (især s. 135-147).

denne fabrik, og at den slår igennem på samfundets overflade. I såfald vil den kun i begrænset omfang kunne bidrage til at sætte den historiske bevægelse på dens rette begreb.

4. Realanalysen som materialistisk historieopfattelse

Det problem, som uden tvivl har virket mest blokerende på udviklingen af en historisk aktuel marxisme, er *forholdet mellem værdi og pris* og de løsninger, som har været fremsat på dette problem. Værdi-prisforholdet er blevet formuleret som et logisk problem, hvis løsning kunne sikres gennem den rette antagelse eller de rette definitioner; hermed er værdiprisforholdet næppe blevet forstået, og i hvert fald ikke blevet forstået som et historisk, virkeligt forhold mellem den kapitalistiske produktionsproces, cirkulationsprocessen og de hertil hørende distributionskategorier.

Vi har tidligere været inde på værdi-pris-problemet eller det såkaldte transformationsproblem i forbindelse med behandlingen af berlinerskolens rekonstruktionsprogram. Vi nævnte her, at antagelsen af en parallelitet mellem værdi og pris såvel som ethvert andet fikseret forhold mellem værdi og pris vil føre til en forsimpning af forholdet mellem teori og empiri – mellem logik og historie.

Vi skal vende tilbage til problemstillingen ved at stille spørgsmålet: hvorfor er parallelitetsbetragtningen ikke gyldig og hvorfor er det såkaldte transformationsproblem en fiktion?

4.1. Værdi og pris

Grundproblemstillingen kan karakteriseres således: arbejdstid eller slet og ret arbejde materialiseres gennem den umiddelbare produktionsproces i vareprodukter som værdi. Gennem cirkulationen forvandles værdien til pris. Formforvandlingen, som består i, at værdi bundet til vareproduktet forvandles til pris udtrykt symbolsk f.eks. i pengesedler, er selvindlysende og rejser ikke problemer i denne sammenhæng. *Problemet angår alene det størrelsesmæssige forhold mellem værdi og pris*. Problemstillingen er derfor: hvorfor falder værdi og pris størrelsesmæssigt fra hinanden.

Den enkeltkapital, der anvender overgennemsnitlig arbejdstid pr. produkt, realiserer ikke hele den tilsatte værdi respektiv arbejdstid, men kun en del. Her er værdi og pris ikke sammenfaldende. På samme måde med den enkeltkapital, som anvender undergennemsnitlig arbejdstid pr. produkt; her realiseres en pris, som mere end modsvarer den til vareproduktet tilsatte værdi respektiv arbejdstid.

Med andre ord og for det første: gennem konkurrencen indenfor branchen, hvorigennem der dannes ens markedsværdier, fremkommer der en afvigelse mellem værdi og pris i samme udtrækning, som branchens enkeltkapitaler anvender varierende arbejdstid til fremstilling af det samme produkt.

Men ikke nok med det. Også konkurrencen mellem brancherne får indflydelse på forholdet mellem værdi og pris. I en branche, hvor en kostprissænkning eksempelvis frembragt gennem forvandling af alle produktionsprocesserne i branchen, har medført en overgennemsnitlig profitraterate, vil der strømme kapital til. Med den tilstrømmende kapital udvides produktionens omfang, konkurrencen skærpes; gennem heraf resulterende prisfald sker der et fald i den værdistørrelse, som den samlede branche realiserer, og der sker en udligning af branchens profitraterate til et almindeligt niveau.

Med andre ord og for det andet: gennem den proces, hvor tendensen til dannelse af en almen profitraterate, d.v.s. dannelse af produktionspriser, sættes igennem, falder værdi og pris størrelsesmæssigt yderligere fra hinanden. Der sker en yderligere *udvendiggørelse* af forholdet mellem værdi og pris.⁴³

Det er således konkurrencen i dens to former: dannelsen af markedsværdien og dannelsen af produktionspriser (kostpris + gennemsnitsprofit), som medfører, at værdi og pris størrelsesmæssigt aldrig vil være sammenfaldende. (Skulle de momentvis være sammenfaldende, beror det på en tilfældighed).⁴⁴

Men hermed er ikke alt sagt. I forhold til konkurrencens to former har verdensmarkedet en særlig stilling. På verdensmarkedet, d.v.s. ved handel udover den nationale kapitalers rammer gør de to former for konkurrence sig også gæl-

43. Marx's fremstilling heraf i tredje Kapitalbinds første 10 kapitler; jvf. specifikt *Kapitalen*, bd. 3:1, Kbh. 1972, s. 62.

44. Derfor kan man ikke løse det såkaldte transformationsproblem ved at tage udgangspunkt i sådanne momenter, f.eks. ved at tage udgangspunkt i en gennemsnitlig branche eller konstruere en gennemsnitsbranche som målestok. Det fører til en statisk opfattelse af forholdet mellem produktionsforhold og distributionsforhold eller fører til, at alle bevægelser synes at udspringe af distributionsforholdene eller cirkulationen (jvf. Matticks kritik af transformationsproblemet – se fodnote 49). Sådanne forsøg er på forhånd dømt til at mislykkes. Som eksempel på sådanne forsøg jvf. *Ole Fogh Kirkeby: Marxismen som økonomisk videnskab*, Roskilde 1979, som da også ender med et subjektivistisk arbejdsværdilærestandpunkt.

dende.⁴⁵ Gennem udviklingen af verdensmarkedet fremstår der imidlertid også en konkurrence nationerne imellem, d.v.s. imellem de nationale totalkapitaler, som får et sammenfattet udtryk i de forskellige nationale valutaer, disse valutaers indbyrdes relationer, og *forskydninger* i disse valutarelationer. De nationale valutaers styrke og udviklingen heri kan føres tilbage til det pågældende lands samlede produktivkraftudviklingsniveau og forskydninger i dette udviklingsniveau. Valutaerne og deres indbyrdes forskydninger betyder, at værdi og pris yderligere størrelsesmæssigt falder fra hinanden; eksempelvis vil et land med en svag valuta ved verdenshandel realisere en formindsket pris i forhold til den nationalt tilsatte værdi.

Med andre ord og for det tredje: udviklingen af en sporadisk udenrigshandel til et egentligt verdensmarked fører til, at det størrelsesmæssige forhold mellem værdi og pris yderligere falder fra hinanden, altså yderligere udvendiggøres.

Denne oversigt over udviklingen af størrelsesforholdet mellem værdi og pris må ikke opfattes som definitioner.⁴⁶ Vi har ikke andet end fremstillet *den historiske proces*, hvorigennem den kapitalistiske cirkulationsproces og dens distributionskategorier udvikles, og hvorigennem forholdet mellem værdi og pris udvendiggøres i en sådan grad, at priserne og profitten i det udviklede kapitalistiske samfund fremtræder uden oprindelse i værdi og merværdi.

Den historiske proces, hvorigennem distributionsforholdene udvikles, følger meget nøje den kapitalistiske produktionsprocesses udvikling. Markedsværdier findes etableret forud for kapitalistisk produktion i den såkaldte simple vareproduktion (hvor markedsværdierne selvfølgelig ikke er knyttet til værdiproduktionen, og kun omfatter begrænsede produkter i forhold til dette samfunds materielle fornødenheder); produktionspriserne udvikles gennem etableringen af den industrielle kapital, d.v.s. den specifikke kapitalistiske produktionsmåde og med den kapitalens bevægelige former (aktiekapital og andre former for det, der kaldes ansvarlig kapital). Udviklingen af verdensmarkedet til et sådant omfang, at det griber ind i de nationale kapitalers »livsatmosfære«, følger af kapitalismens ekspansion på verdensplan.

Vi skal vende tilbage til spørgsmålet om det såkaldte transformationsproblem og parallelitetsbetragtningen. Udfra det vi har sagt i det foregående, er det klart,

45. Dannelsen af produktionspriser på verdensplan sker dog for den givne historiske udvikling kun i modificeret form, idet den fulde udfoldelse af den til verdensproduktionspriserne hørende konkurrence forudsætter eksistensen af en – i det mindste tendensielt – verdenskapital.

46. Jvf. det tidligere anførte Engels-citat, angivet i fodnote 38.

at en forudsætning om parallelitet mellem værdi og pris er det samme som at *abstrahere fra konkurrencen*, idet forudsætningen kun er almen gyldig, hvis de former for konkurrence, som vi har beskrevet i det foregående, ikke findes.

Men ikke nok med det; parallelitetsbetragtningen er også en abstraktion fra den historiske proces, hvorigennem de kapitalistiske distributionsforhold udvikles, og hvorigennem forholdet mellem værdi og pris udvendiggøres. Heraf følger, at det er en *teoretisk* umulig generel forudsætning eller abstraktion at gøre, hvis det drejer sig om at studere fremtrædelserne på samfundets overflade, hvor konkurrencen er forudsat, og hvor de historisk specifikke distributionsforhold gør sig gældende.⁴⁷

Nu kunne man hævde, at det såkaldte transformationsproblem og parallelitetsbetragtningen som et svar på problemet skal opfattes som et forsøg på en generalisering over forløbet af alle de handelstransaktioner, som f.eks. over et år formidler værdiens forvandling til pris gennem talrige køb og salg. Det er imidlertid en *empirisk* umulig generalisering og det er umuligt at generalisere på anden vis om handelstransaktionernes forløb, fordi summen af værdierne f.eks. over et år udspaltes og opdeles gennem konkurrencen og dens virkninger på en sådan måde, at det er umuligt at genkende det specifikke værdiindhold i f.eks. årets varepriser.⁴⁸

Transformationsproblemet og parallelitetsbetragtningen som en »løsning« herpå er snævert forbundet med eller fremtvinger den type af realanalyse, hvor det drejer sig om empirisk at fremstille de almene bestemmelsers fremtrædelse

47. Det er bemærkelsesværdig, at Altvater m.fl. i den artikel, hvor de går ud fra parallelitetsbetragtningen, samtidig i den teoretiske del af artiklen gennem henvisninger til J. Cibulka taler om »mangfoldigheden af kategoriernes kausalforbindelse på det borgerlige samfunds overflade ...« uden at gøre sig klart, at der her er tale om fænomener, som Marx i Kapitalbind III har begrebsliggjort gennem behandlingen af konkurrencen, dens former, dens udfoldelse gennem profitproduktionsmetoderne og dens virkninger på arbejdslonnen, m.v. – som samlet omhandler distributionsforholdenes historiske udvikling, deres betingethed af og deres indvirkning på produktionsforholdene. Man står altså ikke på bar bund overfor alle disse kausalforbindelser på det borgerlige samfunds overflade. (Altvater, m.ft: Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 1. del, Kurasje nr. 12, s. 36).

48. I Kapitalen siger Marx: »hvis man betragter totalkapitalen i samfundet, er værdisummen af de varer, den producerer (eller udtrykt i penge, deres pris) = værdien af den konstante kapital + værdien af den variable kapital + merværdi«; jvf. *Kapitalen*, bd. 3:1, Kbh. 1972, s. 216. Denne formuleringens gyldighed forudsætter, at der ses bort fra verdensmarkedet (verdensmarkedet er endnu ikke inddraget i behandlingen på dette sted – efter planen skulle det komme senere, men som bekendt nåede Marx det ikke). Formuleringen er blevet anvendt som en løsning på det såkaldte transformationsproblem: et års priser udtrykker årets værdiproduktion; men det er selvklaart ingen løsning, idet den som enhver anden løsning på det sk. transformationsproblem bortabstraherer distributionsforholdene på ukontrolleret vis; herudover er den empirisk ufremkommelig.

på den samfundsmæssige overflade, d.v.s. hvor det drejer sig om en logisk fikseret teoris empiriske genspejling. Vi har tidligere argumenteret mod den type af realanalyse og mod at opfatte realanalyse på denne måde; vi skal derfor ikke gentage kritikken her.

Lad os sammenfatte foreløbigt på følgende måde: parallelitetsforudsætningen er en dårlig, ugenemtænkt og utilsigtet abstraktion, fordi det er en abstraktion som *ukontrolleret* ophæver det, der er til undersøgelse. Den måde at opstille det empiriske problem på – som et transformationsproblem – er en *fiktion*, fordi det ikke modsvarer virkelige forhold. Transformationen mellem værdi og pris eksisterer ikke som andet end hvert enkelt varebyttes problem.⁴⁹

Parallelitetsbetragtningen eller andre måder alment at fikserer værdiprisforholdet på er imidlertid også en hel unødvendig forudsætning at gøre for at kunne forholde sig til de fremtrædende forhold på det borgerlige samfunds overflade, d.v.s. kunne anvende statistisk materiale ved analysen af konkrete forhold. (Med statistisk materiale tænker vi denne sammenhæng udelukkende på kvantitative oplysninger i prisform; det er selvkært ikke den eneste form for materiale, som kan eller bør anvendes).

Løsningen på det empiriske problem består således ikke i at håndhæve et generaliseret forhold mellem værdi og pris – ikke mindst fordi det fører til en omdefinering af det empiriske problem og fører til vilkårlige abstraktioner.

Udveje fra de transformationslogiske blokeringer er snublende nær. I stedet for at anvende generelle forudsætninger for forholdet værdi-pris, som fører til vilkårlige og ukontrollerede abstraktioner, anvendes abstraktioner, som er gyldige i forhold til den undersøgte konkrete historie. Det skal vi

49. Jvf. Matticks afvisning af transformationsproblemet i artiklen »Samuelsons »transformation« af marxismen til borgerlig økonomisk teori«, i: *Paul Mattick: Kritik af neomarxisterne*; Kbh. 1974, s. 256-269. Matticks kritik af Samuelson er en gyldig og eksemplarisk kritik af enhver generaliseret betragtning mellem værdi og pris. I den del af artiklen, hvor han fremstiller Marx's opfattelse af sagen, ender han imidlertid i et standpunkt, som umuliggør eller implicit afviser det, som Marx karakteriserer som en undersøgelse af »... hvorledes den kapitalistiske produktions *immanente love* fremtræder i kapitalernes *ydre bevægelse*, hvorledes de [de immanente love] gør sig gældende som konkurrencens tvangslove og derfor opstår i den individuelle kapitalists bevidsthed som herskende motiver ...« (*Kapitalen*, Kbh. 1970, bd. 1:2, s. 475). Mattick underkender ganske simpelt det nødvendige indre forhold mellem produktionsforhold og distributionsforhold. Jvf. desangående også »Metodiske/teoretiske problemer omkring empiriske analyser af profitratefaldet. Den nuværende krise og den politiske strategi. Diskussion mellem Elmar Altvater og Paul Mattick«, Kurasje nr. 12, s. 55-80.

belyse nærmere.

4.2. Realanalyse som begrebsliggørelse af den konkrete historie. To eksempler

Gennem artiklen har vi argumenteret for, at udviklingen af en historisk aktuel marxisme forudsætter en genskabelse af den materialistiske historieopfattelse, d.v.s. en begrebsliggørelse af den umiddelbart foreliggende virkelighed med begreber, som den materielle virkelighed selv gennem den historiske proces danner grundlag for. Begrebsliggørelse af historien på dens eget grundlag – kunne man sige. Anvendelsen af *abstraktionsproceduren* er den eneste mulige vej, d.v.s. at se bort fra ubetydende momenter i historien, studere det simple før det komplekse, o.s.v. Der er ingen genveje eller bageveje.⁵⁰

Vi mener ikke ukontrollerede eller vilkårlige abstraktioner, men abstraktioner, der *modsvares og ikke skygger for* de historiske aspekter af den konkrete historie, som er til undersøgelse. Vi siger tydeligvis aspekter, fordi vi mener, at det ikke er muligt at forsøge sig med en konkret »total«-historie – det er i hvert fald uden tvivl nyttesløst i betragtning af den tid, det vil tage, og de kræfter der skal bruges. Det må imidlertid understreges, at ikke hvilke aspekter som helst af den umiddelbare historiske virkelighed kan undersøges eller i det mindste danne udgangspunkt for undersøgelse ad denne vej. Det ligger allerede klart udfra det, der tidligere er sagt om den *materialistiske* historieopfattelse; udgangspunktet må være de materielle forhold i almindelighed – og den umiddelbare produktionsproces i særdeleshed.

Vi sagde før vedrørende anvendelsen af abstraktionsproceduren, at man med den skulle se bort fra de ubetydende momenter. Hvad er ubetydende og omvendt hvad er betydende momenter; hvor kan vi vide det fra?

Vi kan give tre svar, *hvor ikke blot ét af dem er et tilstrækkeligt kriterium,*

50. Der er ellers forslag nok til genveje og bageveje, såsom: genoplive filosofien; slå sig til tåls med uangribelige almindeligheder om den konkrete historiske udvikling; beskæftige sig med noget andet og mere vigtigt for så at opgive udgangspunktet i de materielle forhold og deres udvikling – kort sagt: søge tilbage til de degenererede marxistiske traditioner. Selvom vi på en del punkter ikke kan være uenige med Chr. Toft i hans kritik af berlinerskolen (jvf. *Chr. Toft: Kritik af realanalysen*, Kurasje nr. 25, s. 9-48), så er det nonsens, hvis man udstrækker denne kritik til enhver realanalyse og *alternativet* – fagkritik som metode (jvf. fodnote 10) – er at opgive ethvert forsøg på at arbejde udfra den materialistiske historieopfattelse. Med en omskrivning af Marx's Proudhon-kritik kunne man stille spørgsmålet: hvad kan den type af fagkritik byde på andet end fagkritikerens egen moral?

og hvor ingen af dem går forud, men derimod er en del af undersøgelsen. 1) Vi kan vejledes af Marx's videnskabelige resultater: de almene love og de mulige udviklingsformer eller gennemslag, herunder en skærpelse af begreberne i forhold til den undersøgte historie. 2) Vi må undersøge, om det gennem de foretagne abstraktioner er muligt at opspore de indre sammenhænge i den konkrete historie, d.v.s. er det lykkedes at *udforske* den konkrete histories begreb. 3) I forbindelse hermed må det undersøges, om det er muligt på basis af det udforskede begreb at sammenfatte eller *fremstille* alle de forhold, som der blev set bort fra i første omgang, og som knytter an til den undersøgte konkrete historie.

Det er altså betydeligt lettere sagt end gjort. Fordi det drejer sig om at foretage abstraktioner, som må afspejle den umiddelbart foreliggende materielle virkelighed, er det ikke muligt at fremsætte almene betragtninger om sagen – udover det vi allerede er kommet med, og hvis almene gyldighed der nok må sættes et spørgsmålstegn ved. Vi kan ikke angive almene formler for de nødvendige abstraktioner.

Vi skal derfor forsøge at belyse det med to eksempler: dels ét vedrørende den statslige krisepolitik og dels ét vedrørende den umiddelbare produktionsproces.⁵¹

Første eksempel: artiklen »Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik« er et forsøg på at fastlægge den statslige krisepolitik historisk specifikke begreb. Vi skal først give et referat af artiklens hovedproblemstillinger, og dernæst se på, hvordan forholdet mellem værdi og pris er behandlet.

Hovedproblemet kan siges at bestå i at vise, hvordan statsapparatet konkret er knyttet til kapitalforholdet og dermed til udbytningsforholdene og deres udvikling i den undersøgte periode – fra krisegennemslaget i 1974/75 og frem. Problemet består altså i at undersøge den historisk specifikke sammenhæng mellem stat og kapital, mellem statspolitik og kapitalakkumulation, hvor statspolitikken ikke kan forstås som et historisk resultat af sig selv (kan f.eks. ikke forstås som keynesiansk statspolitik⁵²), og kan langt fra

51. Næmlig artiklerne *Allan Andreassen og Tyge Kjær: Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik*; Kurasje nr. 25, s. 81-126; og *Tyge Kjær: Udviklingen på Helsingør Værft. Udviklingen fra 1950'erne til i dag, belyst ud fra analyser af regnskaber, teknologiudvikling og udvikling af løn og lønsystemer*; Kurasje nr. 19/20, s. 95-134. Det må være rimeligt at understrege, at vi ikke opfatter dem som fuldfærdige undersøgelser, men eksplicitte forsøg på at løse blokeringerne.

begribes ud fra almene betragtninger om forholdet mellem kapitalakkumulation og stat, men må forstås som et »sammenfattende resultat af de materielle betingelser for kapital, stat og arbejderklassens ageren under de givne historiske omstændigheder.«⁵³

Kapitalforholdet og hermed klasseforholdet fremtræder ikke umiddelbart, men *fremstår som distributionsforhold*. Derfor tages der undersøgelsesmæssig udgangspunkt i de relevante dele af de kapitalistiske distributionsforhold og deres tilhørende overfladefikserede kategorier: løn, profit og skat. Under spørgsmålet, hvor stammer skatten fra, føres disse distributionskategorier teoretisk tilbage til deres modsvarende værdibegreber: profit og skat som merværdi, og (disponibel) løn som arbejdskraftens værdi. Med andre ord distributionskategorierne føres tilbage til værdiloven og det almene kapitalbegreb, og hermed tilbage til klasseforholdet. Ud fra empirisk materiale *illustreres* de konkrete former, hvorigennem den del af merværdien, staten beslaglægger, distribueres til statsapparatet. Gennem illustrationerne bliver det påpeget, at distributionsformerne ikke kun er spejlbillede af produktionsforholdene, men at der gennem skattens distribution til statsapparatet momentvis kan opstå tillægsudbytning (som i artiklen betegnes som sekundær udbytning).

Det ovenstående kan forsåvidt opfattes som almene bestemmelser, hvor begreberne er skærpet eller *præciseret i forhold til den undersøgte historie*. Da statsapparatet ikke er merværdiproducerende, men merværdiforbrugende, fører disse bestemmelser til, at der nødvendigvis må findes en indbyrdes front mellem stat og kapital, når det drejer sig om merværdiens deling; men en fælles front rettet mod den produktive totalarbejder, når det drejer sig om den absolutte størrelse af merværdien. På denne måde fremgår den borgerlige stats klassekarakter; den er *indmejslet i de historisk givne produktions- og distributionsforhold, og sammenhængen herimellem*.

Der findes imidlertid også nogle historisk mere specifikke momenter, som må inddrages, nemlig følgende: hovedparten af merværdien henholdsvis profitten, som tilfalder statsapparatet, distribueres via lønformen. Reproduktion af overskudsbefolkningen er gennem den historiske udvikling her i landet blevet et statsanliggende, som betyder, at denne del af befolkningen reproduceres udenfor lønarbejde-kapitalforholdet, og derfor er underlagt de reproduktionsvilkår, som statsapparatet fastlægger. Og endelig statsapparatets dominerende størrelse, både hvad angår den mængde arbejdskraft, den

52. Det ville netop betyde, at statspolitikken blev forstået som resultat af »ideer«, og ikke som resultat af den materielle virkelighed.

53. *Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik*, op.cit., s. 111.

opsuger, men især hvad angår størrelsen af den profitmasse, som staten beslaglægger. Det er naturligvis ikke resultat af tilfældige, men produkt af en række historiske nødvendigheder.

På basis af de almene og de historisk specifikke momenter opstilles en oversigt over mulige logiske former for en krisepolitik, som ud fra de *historiske forhold* enten kan føre til et ændret delingsforhold af profitmassen mellem stat og kapital, eller til en forøgelse af den profitmasse, som er til deling.

Dernæst undersøges, hvordan de logiske muligheder for krisepolitikken konkret udfoldes. Resultaterne, som må opfattes som et forsøg på at fastlægge den statslige krisepolitik historisk specifikke begreb, skal vi ikke gengive her; men blot understrege, at den refererede undersøgelse *kun* forsøger at *opsøre* de indre sammenhænge i krisepolitikken, hvormed menes krisepolitikken indre sammenhæng med produktionen. Der abstraheres fra en række omstændigheder, som på ny må inddrages eller fremstilles, hvis en *sammenhængende* begrielse af den aktuelle krisepolitik skal blive resultatet.⁵⁴

Både det statistiske materiale, som anvendes illustrativt til præcisering af begreberne (artikelns afsnit 2), og det materiale, som anvendes til at undersøge den konkrete krisepolitik udvikling (i afsnit 3), rejser nogle principielle problemer, som skal diskuteres.

Det er indlysende, at undersøgelsen ikke kan gennemføres, hvis det ikke er muligt at forbinde værdiproduktionen med de fremtrædende distributionskategorier. Statspolitikken virkninger på udbytningsforholdene gennem beskatning og anvendelse af de statslige udgifter (art og omfang) forudsætter, at det er muligt empirisk at belyse udviklingen af produktionsforholdene og distributionsforholdene og sammenhængen herimellem. Artiklen løser dette empiriske problem gennem *to abstraktioner og én generalisering*.

I artiklen sættes totalmerværdimassen lig med totalprofitmassen, hvad deres størrelse angår.⁵⁵ Det er en abstraktion; spørgsmålet er, hvad der abstraheres fra. Ud fra hvad vi tidligere har sagt (jvf. afsnit 4.1), så abstraheres der fra den udvendiggørelse af forholdet mellem værdi og pris, mellem merværdi

54. Det kan diskuteres, om realanalysen skal udvikle en sådan »sammenhængende begrielse«, og om den ikke snarere kunne, ville, eller burde fremstå som resultater af politisk praksis, som derfor knytter an til og kritiserer de opsporinger af indre sammenhænge, som realanalysen i såfald skulle koncentreres om.

55. Der er således ikke tale om, at forudsætte en identitet, idet værdi og pris som tidligere nævnt har forskellig naturalieform; derimod er der lighed, hvad deres størrelse angår. Marx går ud fra det samme i tredje bind af *Kapitalen*, fordi verdensmarkedet endnu ikke er inddraget her, jvf. eksempelvis *Kapitalen*, Kbh. 1972, bd. 3:2, kap. 15; derimod falder merværdi og profit, merværdirate og profitrate fra hinanden, som følge af konkurrencen.

og profit, som følger af verdensmarkedet, og den konkurrence den fremtvinger de nationale stater imellem. *Sættes totalmerværdimassen størrelsesmæssigt lig med totalprofitmassen abstraheres der således fra verdensmarkedet.* Om end verdensmarkedet spiller en rolle for udviklingen af krisen, så spiller den næppe nogen direkte rolle for, hvordan statsapparatet gennem de relevante dele af distributionsforholdene søger at påvirke produktionsforholdene, eller mere specifikt udbytningsforholdene. Det er således en gyldig abstraktion i forhold til den undersøgte konkrete historie, og det er en abstraktion, som det ikke er nødvendigt at ophæve igen igennem videre undersøgelser.

Næste problem er, at det ikke er muligt at identificere totalprofitmassen empirisk, fordi det ikke er muligt ud fra statistikken at skaffe de nødvendige oplysninger om den samlede profitproduktion i hele den umiddelbare produktionsproces. Som løsning herpå foretages der en *generalisering ud fra den industrielle arbejder*, idet den industrielle arbejders udbytningsforhold og profitproduktion tages som et empirisk gyldigt udtryk for den produktive totalarbejders udbytningsforhold og profitproduktion, fordi »forholdene skal være meget afvigende indenfor de øvrige produktionsområder [landbrug, fiskeri, håndværk], hvis denne forudsætning ikke holder, fordi den industrielle produktion er langt den dominerende del af den kapitalistiske produktion«. ⁵⁶ Generaliseringen gennemføres som en gennemsnitsbetragtning; det, der empirisk opereres med, er således totalmerværdimassen henholdsvis totalprofitmassen i gennemsnit for den produktive totalarbejder.

Tilbage står imidlertid nok det mest afgørende problem. Den profitmasse, som umiddelbart kan identificeres, er ikke hele den producerede profitmasse; efter de beregningsmetoder, der anvendes, er profitmassen ganske vist ikke spalte op i industrielle driftsprofitter, rente og skat af kapitalrevenue;⁵⁷ men den del, der distribueres til staten via lønformen, og den del, der tilfalder handelskapitalen, er spaltet ud; den første gennem den variable kapital, som består af disponibel løn og skat; den anden gennem engros-markedspriser. Ud fra gennemsnitlige beskatningsprocenter kan den del af profitmassen, som distribueres til statsapparatet, imidlertid let føres tilbage. Det samme gælder ikke for handelskapitalens profitter; det er her nødvendigt at se bort fra den. Denne abstrahering – som er *den anden af de omtalte abstrak-*

56. *Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik*, op.cit., s. 113.

57. Det vil føre for langt her at komme ind på de eksakte beregningsmetoder, men så meget kan dog siges: fra produktionsværdien (årets salg, korrigeret for lagerforskydninger) fratrækkes lønninger og materialeudgifter; endvidere fratrækkes 1/10 af den fixe konstante kapital. Den resterende størrelse er så profitmassen. (Jvf. dog efterfølgende i teksten).

tioner – giver en fejl, som dog ingen praktisk betydning har, med mindre handelskapitalen pludseligt formindsker eller forøger sin andel af totalprofitmassen. Da det imidlertid er en abstraktion under kontrol – på linie med abstraheringen fra verdensmarkedet – betyder det, at disse abstraktioner påny kan inddrages i betragtningen gennem den videre undersøgelse, hvis det ud fra undersøgelsesgenstanden viser sig nødvendigt, hvis f.eks. handelsprofiternes bevægelse viser sig som afgørende for den statslige krisepolitik udstilling.

Gennem de omtalte abstraktioner og under forudsætning af den anførte generaliserings gyldighed er det således muligt at beregne udbytningsgrad, den statslige krisepolitik virkninger på udbytningsgraden, o.s.v. Transformationslogikkens fiktive problemer og parallelitetsbetragtningens blokeringer forsvinder således med en bevidst anvendelse af abstraktioner, som er gyldige i forhold til undersøgelsesfeltet.

Andet eksempel: med artiklen »Udviklingen på Helsingør Værft« kan vises, hvorfor de nødvendige abstraktioner i relation til værdi-pris-forholdet må modsvare undersøgelsesgenstanden for ikke at skygge for det, der er til undersøgelse. Vi skal som ved det foregående eksempel imidlertid ikke gå i detaljer, men henvise til artiklen.⁵⁸

Udgangspunktet for undersøgelsen var værftsledelsens trusler om lukning, som i deres argumentation blev kædet sammen med faldende beskæftigelse, faldende overskud, som angiveligt altsammen skulle hænge sammen med for høje lønninger og for lav produktivitet.

Formålet med analysen var at vise, hvordan de faktiske profitproduktionsmetoder var udviklet på værftet, og undersøgelsen viste, at man i en række år udelukkende havde satset på at sikre profitproduktionen gennem *intensivering*, som iøvrigt har givet meget ringe arbejdsforhold. Der havde dog forekommet investeringer i korte perioder; hver gang der var investeret i produktionsanlæg var resultatet en frisættelse af arbejdskraft.

Krisegennemslaget fremtvang modsætningsfuldt nok stigende investeringer i hele værftsindustrien, også på Helsingør Værft. Det hang sammen med, at krisegennemslaget betød en formindskelse af totalprofitmassen, og derfor umiddelbart også en formindskelse i størrelsen af den profitmasse, som værftskapitalerne tilegnede sig af totalprofitmassen. Da værftsbranchens profitrate i forvejen var meget lav, betød krisegennemslaget, at de nødvendige minimums-

58. Vedrørende branche- og enkeltkapitalanalyser se endvidere *Stig Wolfsberg, Nils Thorsen, Birgit Land og Vibeke Andersen*: Krise i brancheanalysen, brancheanalyse i krisen; Kurasje nr. 25, s. 49-80.

profitter ikke længere var sikret. Der var derfor kun en vej, nemlig gennem akkumulation (hvor staten betalte en god del) at hæve profitraten, d.v.s. forøge den andel af totalprofitmassen, som værftskapitalerne, herunder også Helsingør Værft tilegnede sig. For værftsarbejderne betød krisen derfor fyringer. Disse fyringer var imidlertid ikke (selvom det var det almindeligste indtryk) et resultat af braklægning, men en følge af, at krisegennemslaget fremtvang udvikling i arbejdets produktivkraft gennem fixkapitalinvesteringer.

Ud fra den tidligere fremførte kritik er det klart, at en forudsætning om parallelitet mellem værdi og pris ikke ville være i stand til at indfange udviklingen på Helsingør Værft. Den ville nemlig føre til en faktisk abstraktion fra konkurrencen, hvad der ville være en meningsløshed, når det drejer sig om undersøgelse af enkeltkapitaler (eller brancher).

I artiklen løses dette problem ved at undersøge udviklingen på to niveauer: *totalkapital-* og *enkeltpapitalniveau*, og ved at relatere disse to niveauer til hinanden.

Totalkapitalens bevægelser analyseres kun med henblik på at fastlægge udstrækningen af de forskellige akkumulationsfaser (den extensive, den intensive og krisefasen), og påvise fasernes skranker og de *rammer*, som de respektive akkumulationsformer sætter for enkeltkapitalernes profitproduktionsmetoder. Totalprofitmassen, totalmerværdimassen og udbytningsgrad behandles ikke empirisk, idet totalkapitalens akkumulationsformer alene fastsættes ud fra udviklingen i den organiske sammensætning og væksten i den variable totalkapital henholdsvis den fixe konstante totalkapital. Det er ganske vist en ufuldstændig fastlæggelse af akkumulationsformerne, men tilstrækkeligt til formålet, og med den fordel, at værdi-pris-problemet ikke opstår, idet den organiske sammensætning, m.v. belyses ud fra udviklingen i deres anlægsstørrelser – altså i priser. Totalkapitalens bevægelser behandles på basis af en *generalisering* af udviklingen i den industrielle totalkapital (jvf. det foregående).

Enkeltpapitalen – Helsingør Værft – analyseres ud fra kostprisreduktioner, d.v.s. økonomisering med kapitalanlæggets forskellige dele og disse økonomiseringers indbyrdes sammenhæng, fordi formålet ikke er »at belyse den faktiske størrelse af værftets profitmasse og profitrater, men derimod en analyse af *ændringer* i profitproduktionen«. ⁵⁹

Set fra enkeltkapitalens synsvinkel sammenfattes konkurrencens to sider i kostprisen, og fremstår som en tvang til sænkning af kostprisen, d.v.s. som en tvang til økonomisering. Sænkes kostprisen i samme omfang som i den øvrige branche, fastholdes positionen i forhold til den for branchen gældende markeds-

59. *Udviklingen på Helsingør Værft*, op.cit., s. 106.

værdi; sænkes kostprisen i branchen i samme omfang som i den øvrige kapital, fastholdes branchens position i forhold til gennemsnitsprofitraten. Ved at tage udgangspunkt i værftets økonomiseringer, i dens kostprissænkninger abstraheres der ikke fra konkurrencen, men nok fra dens opdeling på de to former.

Kostprissænkningen analyseres ud fra økonomiseringerne med de enkelte dele af den udlagte kapital og sammenholdes med *stofflige* ændringer i den umiddelbare produktionsproces, såsom ændringer i arbejdskraftforbruget (intensivering, produktivkraftudvikling, beskæftigelsesvirkning), teknologisk udvikling, lønform, m.v. På basis af værftets økonomiseringsformer og produktionsprocessens stofflige udvikling kan ændringer og udvikling i profitproduktionsmetoderne fastlægges. Udviklingen i profitproduktionsmetoderne sættes dernæst i sammenhæng med løn- og beskæftigelsesforholdenes udvikling.

Ved denne fremgangsmåde i analysen af enkeltkapitalen optræder værdipris-problemet ikke. Det udvendiggjorte forhold mellem værdi og pris i kraft af konkurrencen forudsættes. Udviklingen i værftets profitproduktionsmetoder ses som metoder, hvormed værftet opnår en ikke nærmere specificeret andel af totalprofitmassen. Der beregnes en profitrate for værftet for at sætte dens udvikling i sammenhæng med de tidligere fastlagte profitproduktionsmetoder. Fordi profitraten ikke sammenlignes med andre kapitalers profitrate, men kun med sig selv, opstår problemet vedrørende forskellig omslagstid de forskellige kapitaler imellem ikke. Men på grund af omslagstidsproblemet er den beregnede profitrate dog næppe den faktiske, men den kan anvendes til at vise forskydninger over tid på værftet.

Sammenfattende: med disse to eksempler har vi søgt at vise, hvordan problemet mellem værdi og pris kan løses. Forholdet mellem værdi og pris, mellem merværdi og profit er retteligt et forhold mellem *kapitalens produktionsproces* og *cirkulationsproces*. Ved at foretage gyldige abstraktioner i forhold til de aspekter af den konkrete historie, som er til undersøgelse, forsvinder de blokeringer, som det såkaldte transformationsproblem har afstedskommet.

De to eksempler viser forhåbentlig også noget andet, nemlig at formålet med en realanalyse ikke kan være ordning af det empiriske stof ud fra én i forvejen fikseret teori. Formålet må tværtimod en begrebsliggørelse af den konkrete historie; i eksemplerne en begrebsliggørelse af den statslige krisepolitik og af en umiddelbar produktionsprocesses profitproduktionsmetoder. Med et sådant formål forsvinder også den række af beregningstekniske problemer og finesser, som har været karakteristisk for kritik og diskussion af

»realanalyser«. ⁶⁰

5. Afsluttende bemærkninger

Med henvisning til Korsch's marxismekritik og til den udvikling af marxisme, som har fundet sted i 1960'erne og 1970'erne især på universiteterne, har vi argumenteret for, at udviklingen af en historisk aktuel marxisme forudsætter, at *den materialistiske historieopfattelse* genetableres – ikke som en række dogmer om den historiske udvikling eller som en generel nøgle for den historiske udvikling, men som en praktisk materialisme, der orienterer sig mod historisk konkrete undersøgelser af de virkelige materielle forhold.

Men det må være en *hel marxisme*; d.v.s. en marxisme, der med udgangspunkt i kritikken af den politiske økonomi arbejder med at undersøge »det materielle livs produktionsmåde« for at skaffe sig grundlag for at forstå, hvordan de materielle forhold overhovedet betinger »den sociale, politiske og åndelige livsproces«.

60. Det er klart ud fra, hvad vi har sagt i det foregående, at kritikken af parallelitetsbetragtningen mindre drejer sig om de prisudtryk, som f.eks. Altwater m.fl. opstiller. Den drejer sig langt mere om den brug, de gør af dem, d.v.s. den måde de fortolker dem på, som igen nøje er forbundet med den status, de tilkender teorien, og den forudsætning, de gør, vedrørende parallelitet mellem værdi og pris; først i anden omgang må kritikken rettes mod beregningerne. Det skal ikke tages op her.

HISTORISKE FORBEMÆRKNINGER TIL REKONSTRUKTIONEN AF EN HEGEMONIAL MARXISME

Hans Jørgen Thomsen

In any case, the absence among the radicalpopular forces of any awareness of the role of the other side prevented them from being fully aware of their own role either; hence from weighing in the final balance of forces in proportion to their effectice power of intervention; and hence from determining a more advanced result, on more progressive and modern lines.

Antonio Gramsci, 1933
Prison Notebooks, s. 113

Den praktiske og teoretiske hypotese: det er (igen blevet) muligt at skabe en hegemonial historisk materialisme

De følgende sider er et forsøg på at argumentere historisk for overskriftens hypotese og ikke noget teoretisk forsøg på at indløse den. Det teoretiske eksperiment med at genskabe en kritisk historisk materialisme kan under alle omstændigheder kun foregå trinvist og i takt med, at den mulige fremtidige historie skaber indholdsmomenter i en sådan historisk materialisme i praksis. Hypotesen går ud på, at der i den nuværende historik-politiske situation kan anes muligheden af en sådan historisk materialisme – men heller ikke mere.

Dette sidste skal dog tages med et gran salt, eftersom der er en kerne af sandhed i Marx's programmatisk udsagn fra indledningen til Kritikken af den

politiske økonomi fra 1857 om, at det kun er muligt at stille de spørgsmål i teorien, som historien allerede har sat på dagsordenen. Med andre ord: vi kan ikke skelne i nogen streng forstand mellem opridsningen af de historiske forudsætninger for en hegemonial marxisme og så den begyndende udfyldning af denne selv. De to momenter hænger sammen. Umiddelbart – dvs. personalt og bibliografisk (og ikke andet!) – kan de følgende sider derfor anskues som historiske selvrefleksioner i kølvandet på et teoretisk arbejde, som jeg de sidste år har været involveret i sammen med tre andre personer: Jørgen Carlsen, Lars-Henrik Schmidt og Hans-Jørgen Schanz. Det foreløbige resultat af dette arbejde er bogen om »Kapitalisme, behov og civilisation«, som er udgivet i foråret 1980 på forlaget Modtryk i Århus.

Dette arbejde har fået mig til at rejse nogle historiske og metodiske spørgsmål, som jeg ikke før har stillet mig. Samtidig har arbejdet på det nævnte historisk-teoretiske værk skabt et behov for at anskue det i et historisk perspektiv. Og da det historiske perspektiv altid også er fremtidshistorisk orienteret i en historisk materialisme, dvs. indrettet på at gennemtænke en eventuel anden fremtids muligheder og »u-muligheder« i den givne situation – af dén grund opstod der også et behov for at forsøge at placere vores kollektive arbejdsproces i et politisk perspektiv. Altså et perspektiv, som relaterer sig til kampen om fremtiden; den kamp, som allerede er begyndt, og som synes at skulle foregå på nogle historisk nye og anderledes betingelser end tidligere i århundredet og i foregående århundrede. Som et led i kampen for en potentielt sandere fremtid hører kampen om hegemoni i teorien. Og det er betingelserne for et sådant muligt, fremtidigt hegemoni i teorien, som de følgende sider skal interessere sig for.

Før noget andet befinder disse betingelser sig i den historiske udvikling, og som muligheden for en genvinding af marxismens oprindeligt hegemoniale status overfor de borgerlige videnskaber og den borgerlige ideologi (nemlig i kritikken af den politiske økonomi), er disse betingelser først ved at vikle sig ud af det sidste århundredes historie. Eller sagt omvendt: det sidste århundredes historie har for det første fravristet marxismen dens hegemoniale status, og for det andet har det i dette århundredes historie været objektivt umuligt for en marxistisk videnskabelighed at genvinde dette hegemoni. Det skal vi søge at vise i det følgende.

Først de sidste årtiers udvikling har langsomt løsnet op for historiens uheldsvangre kvælertag på den marxistiske videnskabelighed, og det er selvsagt sket samtidig med og sideløbende med, at historien selv har udviklet nye temaer, nye kampformer, nye alternativer. Det er disse, der muliggør, at de spørgsmål, som her forsøges stillet, overhovedet kan stilles. Men, men, men – foråret så

sagte kommer. Og der står kamp om de nye betingelser, som ingenlunde er givne, men kun kan tilkæmpes i en stadig praktisk og teoretisk bevægelse. En bevægelse, som må være lige villig til at konstruere nye eksperimenter i teori og praksis, som den må være villig til at dekonstruere dem, når deres aktualitet og sandhed anfægtes i den virkelige historie.

Kun dialektikken mellem konstruktion og dekonstruktion, som korrelerer med historiens udvikling i brud og kontinuitet, kan MÅSKE gøre de antikapitalistiske bevægelser (fra fagbevægelsen til bøssebevægelsen) mere historisk potente end borgerskabets integrationseksperimenter. Hvis de antikapitalistiske bevægelser vil undgå det konstruktive element for at bevare kritikens radikalitet, dømmes de sig selv til historisk impotens, og de kan integreres i visse dele af den borgerlige ideologis livstrætte insistering på opløsning og ikke andet. Hvis de omvendt kun vil dyrke det konstruktive element og fortrænge nødvendigheden af permanente dekonstruktioner (som er i tråd med den kapitalistiske histories egen bestandige relativering,) sker der udgrænsninger og dermed magtmæssige splittelser, som igen kan overlade det historiske initiativ til borgerskabet.

Betingelserne, som opsøges i det følgende, peger ikke i nogen som helst bestemt retning. De peger imidlertid, vil jeg hævde, på muligheder, som de anti-kapitalistiske bestræbelser KAN eksperimentere og konstruere videre på med henblik på at synliggøre et samfundsmæssigt alternativ til kapitalismen. Men modstanderen er også i bevægelse for at løse krisen, og han kan kun bremses i en modbevægelse. Og sker det ikke, må der nok ses frem til mindst endnu en generations liv på kapitalistiske betingelser, hvis besynderlighed og uegnethed for menneskelig tilværelse i dag kun kan anes.

Eet moment i modbevægelsen er rekonstruktionen af en kritisk historisk materialisme, og hertil hører skitseringen af denne historiske materialismes mulighedsbetingelser i historien selv. Det er til dette sidste, de følgende sider leverer et bidrag.

Marxismens historie i det 19. og 20. århundrede. Et aktuelt anliggende

(a) hvordan marxismen mister sit teoretiske hegemoni

I forsøget på at rekonstruere en kritisk historisk materialisme står intet mere centralt i forarbejdet end rekonstruktionen af marxismens egen historie.

Umiddelbart implicerer dette en nødvendig cirkelslutning, som dog ikke nødvendigvis behøver at blive til nogen ond cirkel, nemlig denne, at den kritiske historiske materialisme må grave i sin egen forhistorie, før den har sin egen metode.

Det er dog kun for en umiddelbar betragtning, at der hér er tale om et dilemma, eftersom det under alle omstændigheder er omsonst at ville forvente nogen Metode af marxismen. Metoden undgår aldrig at involvere sig med den beskidte historie, og den bliver aldrig til andet end regulative principper for dette uomgængelige livtag med den konkrete historie. Sandheden bliver aldrig til noget rent axiom i en – sand – historisk materialisme.

Fra starten svedes den marxiske og den marxistiske videnskabelighed ud af historiens urene porer, og det undgår den ikke at bære præg af. Det skal den heller ikke undgå, eftersom den i sidste instans ikke er andet end forsøg på at tænke denne historie selv. Det betyder, at den marxiske videnskab og marxismen er dybt involveret i dét borgerlige samfund, hvis kritiske selvreflektion de er. Klasse modsætningerne mellem borgerskab og proletariat er, som man véd, konstitutive for dette borgerlige samfund, og de er derfor også nødvendigvis konstitutive for den marxiske videnskab og marxismen. Klasse modsætningerne vil altid eksistere i teorien, og det er, hvad Althusser kalder for en teoreticistisk fejltagelse at tro, at teorien nogensinde kan stå udenfor klasse modsætningerne og blot betragte disse (f.eks.).

Vi kan derfor roligt gå videre. Når klasse modsætningerne eksisterer i teorien, så betyder det, at teorien altid har et formidlet forhold til borgerlig videnskab på den ene side og arbejderklassens og arbejderbevægelsens erfaringer og historie på den anden side. Sådan har det altid været, og sådan er det den dag i dag. For Marx's og Engels' liv, altså deres fælles liv og arbejde (Engels' alderdom er et kapitel for sig selv), er sagen velkendt. På den ene side sveder klassekampene mellem det tidlige proletariat og borgerskabet fra starten det kritiske synspunkt ud, som Marx og Engels lægger ned over det borgerlige samfund. Og på den anden side udarbejdes synspunktet i en stadig og stædig kritisk bearbejdning af samtidens mest modne, videnskabelige resultater. Det drejer sig om den utopiske socialisme, det drejer sig om den tyske idealisme (Hegel) og det drejer sig frem for alt om den klassiske borgerlige økonomi.

Dette vides efterhånden af enhver marxist, og jeg skal ikke hér gå nærmere i detaljer med alle de mange komplicerede detailsspørgsmål, som denne sammenhæng kan afstedkomme. Er der et epistemologisk brud mellem den unge og den ældre Marx, hvordan er forholdet til Hegel i de forskellige faser etc., etc.? En del af disse spørgsmål kan anses for løst, og en del af dem vil nok aldrig blive det i teoriens »rene« form, fordi de igen og igen involveres i den aktuelle strid i teorien. Hvad angår revolutionsteorien i hele denne fase, skal

det dog bemærkes, at Marx og Engels helt frem til pariserkommunen igen og igen forventer kapitalismens snarlige sammenbrud, og en del af deres revolutionsteoretiske overvejelser er ikke fri for at have et jakobinistisk tilsnit. Jakobinismens modsætning er dog også til stede, især i den marxske kritik af den politiske økonomi, nemlig opfattelsen af at kapitalismen af sig selv fører frem til sit eget sammenbrud og dermed et nyt samfund. Der regnes i kritikken af den politiske økonomi også med en kontinuitet mellem kapitalisme og socialisme, men det er stadig en kontinuitet, som fører frem til sammenbruddet pr. indre nødvendighed.

Det afgørende i denne fase er under alle omstændigheder den videnskabelige etablering af kritikken af den politiske økonomi, altså den historisk-kritiske begribelse af kapitalismens verdenshistoriske *differentia specifica*. Her er den teoretiske hovedkilde til ethvert aktuelt forsøg på at rekonstruere en kritisk historisk materialisme. Da det imidlertid i sammenhængen her ikke er denne altafgørende relation, som er emnet, kan vi lade det være godt med understregningen af kritikken af den politiske økonomis helt afgørende centralitet i forbindelse med en aktuel rekonstruktion af en kritik historisk materialisme.

Men som man véd, skuffedes Marx og Engels – og især Marx – igen og igen over, at de tilbagevendende kriser i den kapitalistiske økonomi ikke førte til noget revolutionært brud med kapitalismen. Eet moment i dette håb om et endeligt sammenbrud, som ikke kan tillægges nogen umiddelbar videnskabelig værdi, er iøvrigt nok den marxske teori om, at den tiltagende elendighed for masserne i krise-situationen på et tidspunkt med nødvendighed ville føre frem til et revolutionært brud. Ligeså marginal denne elendighedsteori er placeret i kritikken af den politiske økonomi, ligeså givet er det, at den ikke er sand. Dét har historien i det mindste vist, og sandheder imod eller på trods af historien er ikke den historiske materialismes sag. Det sande i elendighedsteorien er, at kapitalismens økonomiske kriser fører til øget social elendighed for den brede befolkning (også dét har historien vist igen og igen), men det forkerte er antagelsen om, at øget social elendighed automatisk fører til noget revolutionært brud med kapitalismen.

Til gengæld viser kapitalismen i den sidste fjerdedel af det forrige århundrede nogle træk, som skal blive afgørende for udviklingen af den marxistiske videnskabelighed i de kommende år og er det den dag i dag. Ikke nok med, at de stadig genkommende kriser ikke fører til noget revolutionært brud med kapitalismen. Der er også momenter i kapitalismen, som betyder, at nok gentager krisemønstret og dets logik sig hele tiden eller med jævne mellemrum, men det er alligevel ikke de samme kriser, der gentager sig endnu engang. Kapitalismen indeholder sekulære udviklings- og

fremskridtstendenser, som uafledigt bringer den menneskelige civilisation (såvel i dennes åndelige som i dens materielle dimensioner) frem til nye stadier. Dette forhold reflekteres og anticiperes i rigt mål i den borgerlige videnskabelighed fra 1850 og frem, og det er også blevet anticiperet f.eks. i borgerskabets historieforståelse siden oplysningstænkningens gennemslag i midten af det 18. århundrede.

Men det er ikke blot i den borgerlige videnskab, at civilisationsudviklingen i kølvandet på kapitalismens historie indoptages og iøvrigt misforstås. Arbejderklassen og arbejderbevægelsen indoptager også denne civilisationsudviklende dimension i sin teori og praksis efter nederlaget i pariserkommunen. Ja, forholdet til kapitalismens civilisationsudviklende potens bliver et helt afgørende punkt i arbejderbevægelsens teori og praksis fra den sidste fjerdedel af forrige århundrede og frem.

Marx når ikke at opleve dette i andet end meget vage former, men han når dog at kritisere det tyske socialdemokratis Gothaprogram. Dog uden at denne kritik får nogen som helst politisk betydning i samtiden, ja, den offentliggøres slet ikke. Engels derimod kaster sig med liv og sjæl ind i fortolkningen af disse nye udviklingstrends i kapitalismen, og det er hos Engels, at vi først kan se de teoretiske effekter af disse udviklingstrends på den marxistiske videnskabelighed. Den mest bastante ingrediens, som må integreres i teorien, er arbejderklassens og arbejderbevægelsens økonomiske, sociale og politiske fremgangslinje i kølvandet på den kapitalistiske økonomis lange fremgangslinje. Det må konstateres og integreres i den marxistiske videnskabelighed, at arbejderklassen og arbejderbevægelsen kan tilkæmpe sig materiel og åndelig fremgang under kapitalismen. Kapitalisme er ikke længere umiddelbart identisk med den brede befolknings generelle vanskæbne. Tværtimod kan befolkningen tilkæmpe sig andele i kapitalismens civilisatoriske indhold og således opnå en fremgang under kapitalistiske produktionsprincipper, som igen kan sættes over styr – både af en radikalt undertrykkende kapitalisme, men også af en altfor-radikal og udemokratisk revolutionsproces. Det giver med andre ord ikke længere mening at slå for afskaffelsen af kapitalismen for enhver pris. Men lad os i første omgang koncentrere os om de teoretisk-videnskabelige effekter, sådan som vi kan aflæse dem hos den gamle Engels.

I takt med at arbejderklassen tilkæmper sig andele i kapitalismens civilisatoriske indhold, bliver det en påtrængende opgave for arbejderklassens teoretikere at give en selvstændig (proletarisk) fortolkning af dette forhold. Efter at klassekampen er overgået fra en »bevægelseskrig« (Gramsci), som blev tabt under pariserkommunen og kostede dyrt, til en »stillingskrig« (Gramsci), bliver det til en selvstændig teoretisk opgave at definere arbejderklassens og arbejderbevægelsens »stilling« i den nye situation. Proletariatet må definere

sin egen kultur og verdensanskuelse, og det er nødvendigheden af dette, som fører til, at en mængde momenter i en autentisk kapitalismeforståelse, sådan som den foreligger i kritikken af den politiske økonomi, igen går tabt. Selv om altså den nye situation stiller en række nye krav til den marxistiske videnskabelighed, så betyder det ikke desto mindre, at indløsningerne af disse krav fører til en række fatale misforståelser i teorien og misgreb i politikken. De mest markante udtryk for dette er forsøgene på at opstille en generaliseret teori om historien (den generaliserede historiske materialisme) og en generaliseret teori om naturen samt efterhånden også en generaliseret teori om den videnskabelige erkendelse af disse to faktorer (dét, der siden skulle blive til den dialektiske materialisme).

Sagt kort og kategorisk betyder det, at den marxistiske videnskabelighed overtager så godt som hele inventaret i den borgerlige videnskabs klassekampsmæssigt forståelige misfortolkninger af den nye situation. I takt med at arbejderbevægelsen bliver den eneste politiske arvtager af de borgerlige friheds- og lighedsideer, bliver dens teori desværre også den eneste arvtager af borgerskabets misforståelser af historiens udviklingsform og naturens beskaffenhed samt erkendelsen af disse.

Vi må fastholde det tvetydige i den nye situation. På den ene side er det politisk vigtigt og politisk forståeligt, at forsvaret af de borgerlige revolutioners demokratiske utopier nu bliver til arbejderklassens og arbejderbevægelsens sag. Borgerskabet opgiver og må opgive de demokratiske ideers radikale indhold for at forsvare sit klasseherredømme, medens arbejderklassen/arbejderbevægelsen begynder at give disse ideer et virkeligt historisk og konkret indhold. På den anden side viser det borgerlige samfunds integreringskraft sig hér overfor den marxistiske videnskabelighed. Denne taber i stadig højere grad sin kritiske differentieringskraft overfor det borgerlige samfunds historie, og det sker ved, at kategorierne generaliseres og ontologiseres, hvorved de fratages deres kritisk-utopiske potens. Jeg skal nøjes med at pege på dette rent stikordsagtigt, da alle eksemplerne hver for sig egentlig kræver vidtrækkende analyser. Arbejdsbegrebet generaliseres og ontologiseres i en generel teori om mennesket som et arbejdsomt væsen frem for alt, og derved tabes muligheden for utopiske differentieringer i arbejdsbegrebet. Side om side med at de arbejdsomme proletarer i den kapitalistiske storindustri skaber materielle forudsætninger for en udvikling af samfundsmæssiggørelsen, overtager proletariatets teoretikere den protestantiske etiks arbejdsmoralisme i bestræbelserne på at konstruere en ontologi med udgangspunkt i et generaliseret arbejdsbegreb. Derved glemmes det, at et udifferentieret arbejdsbegreb aldrig kan blive til noget hovedanliggende i en kritisk historisk materialisme, hvilket Marx havde slået fast i sin (oversete) Kritik af Gotha Programmet fra 1875.

I historieteorien generaliseres der frem til en almen dialektik mellem produktivkræfter og produktionsforhold eller mellem basis og overbygning, og derved glemmes det, at sådanne almene historieteoretiske dialektikker er blevet videnskabeligt dementeret i kritikken af den politiske økonomis fremstilling af kapitalismens *differentia specifica*. Da dette desværre aldrig er blevet udviklet konkret af og efter Marx, men blot ligger impliceret i selve kritikken af den politiske økonomis fremstilling, har det ikke været svært at drive denne type historieteoretiske generaliseringer frem. Så meget mere som også hele tidsånden i slutningen af forrige århundrede har været svanger med sådanne generaliseringer.

Endelig overtager marxismen i denne fase de borgerlige videnskabers intentioner om at skabe en generel teori om naturen og naturhistorien. I den proletariske verdensanskuelse bliver dette til naturdialektikken, som historisk er vigtigere ved de problematikker, som den tildækker, end de problematikker, som den eventuelt åbner op for og eventuelt også udsiger noget sandt om. Historisk tildækker naturdialektikken problematikken omkring bruddet mellem den første og den anden natur, og den anden natur underlægges tendentielt forståelseskemaerne fra begribelsen af den første natur. Derved tabes muligheden for at tilegne sig samfundsmæssiggørelsens dobbeltkarakter, først og fremmest dette, at der er tale om en kapitalistisk form for samfundsmæssiggørelse og civilisering.

Dette sidste kan vi opsummere alle fejltagelserne i, som begås af den marxistiske videnskabeligheds udvikling i den sidste fjerdedel af det forrige århundrede. Fundamentalt overses det, at den stedfindende samfundsmæssiggørelse og civilisering, som arbejderklassen og arbejderbevægelsen også tilkæmper sig andele i, er en kapitalistisk form for samfundsmæssiggørelse og civilisering. En kapitalistisk form for samfundsmæssiggørelse og civilisering, som har en lang række unødvendige omkostninger målt med de muligheder for menneskeliggørelse, som historien allerede har skabt. Og denne fejlforståelse kommer arbejderklassen, arbejderbevægelsen og den marxistiske videnskabelighed til at betale meget dyrt for i det efterfølgende, tyvende århundrede.

Det er ikke til at sige, om denne udvikling kunne være undgået. Nok er det at konstatere, at sådan er gået, og bagkloge spekulationer om, hvordan det kunne være forløbet er ikke en kritisk historisk materialismes sag. Men regningen kom, og den måtte komme. Og først da den kom i det tyvende århundredes andet årti (nærmere betegnet d. 2. august 1914), begyndte enheden i den internationale arbejderbevægelse at smuldre. Der havde ganske vist været ansatser til en venstreradikal kritik af socialdemokratiernes politik – Rosa Luxemburg og Lenin –, men det var stadig socialdemokrater, som leverede kritikken; det var stadig fraktionsstridigheder i en enhedsbevægelse.

Det blev altså den kapitalistiske udviklings- og fremskridtsform i dens tilspidsede variant som krigsimperialisme, som skulle føre en virkelig splittelse ind i den internationale arbejderbevægelse. Splittelsen blev forberedt af arbejderklassens teoretikere under 1. verdenskrig, medens klassen selv accepterede at lade sig tilsvine af mudder og blod på de europæiske slagmarker. Prisen for den politiske fejlforståelse af den lange fremgangslinje i årtierne før 1914 blev dyr. Efter at have levet med kapitalismens fremskridt, måtte man nu leve eller dø med dens modsætninger i disses yderste tilspidsede form. Men trods alt udviklede historiens bagside atter engang betingelserne for historiske nydannelser, i det hér tilfælde oktoberrevolutionen i Rusland, de revolutionære opstode i Tyskland og som international konsekvens heraf: en varig splittelse af den internationale arbejderbevægelse. På den ene side kommunistpartierne, på den anden side socialist- eller socialdemokratierne.

For i sammenhængen hér at gøre en meget langt og kompliceret historie kort fik dette følgende konsekvenser for den marxistiske videnskabelighed. I opbrudsfasen fra den internationale socialdemokratiske enhedsbevægelse og frem til splittelsens fuldblydelse ca. fra 1923 og frem, blev der produceret meget betydelige marxistiske værker: Rosa Luxemburgs værker (især måske »Socialreform og revolution« samt skriftet »Om den russiske revolution«), Lenins politiske værker (frem for alt og af irreversibel betydning for en marxistisk teori: »Staten og revolutionen«) og endelig Trotskijs historiske værker – for helt stikordsagtigt at nævne de vigtigste. Trotskij er hér relativt unik sammen med Gramsci i Italien, fordi de ikke dør i selve denne opbrudsfase, men får et par årtier til at tænke dens resultater, muligheder og fejltagelser igennem. På den anden fløj, nemlig i socialdemokratierne, visner enhver teoretisk betydningsfuld indsats med basis i en marxistisk inspiration efterhånden bort. Dette sker som en konsekvens af partiernes pragmatiske accept af kapitalismens betingelser for klassekamp og proletarisk reproduktion. Otto Bauer, Hilferding og Kautsky er de sidste repræsentanter for den gamle socialdemokratisme, som endnu tænker under inspiration fra marxistiske (herunder marxsk-engelsske) teoripositioner, og de dør alle inden 2. verdenskrig.

Dette betyder ikke, at der ikke tænkes eller udvikles videnskabelighed fra socialdemokratisk hold, men det er ikke længere marxistisk intenderet videnskabelighed. Socialdemokratiernes integration i den borgerlige stat – ofte som statsbærende parti – og dens integration i en borgerligt præget ideologi fører tværtimod til mange videnskabelige nydannelser: statsproblematikken fører til styringsvidenskab og socialkybernetik, og integrationen i borgerlige ideologemer fører til noget af den vigtigste og mest betydningsfulde moralfilosofiske nytænkning i dette århundrede (Gadamer, Apel,

Habermas m.fl.). Dette rokker dog ikke ved tesen hér, nemlig at der ikke længere indeholdes noget utopisk perspektiv om et radikalt anderledes liv (end det kapitalistiske liv) i denne tænkning, og dette gør, at vi mener at kunne bestemme denne tænkning og videnskab som integreret i borgerlige aksiomer og paradigmer, dvs. som en (ikke uvæsentlig) del af borgerskabets ideologiske hegemoni.

Den socialdemokratisk inspirerede tænkning og videnskabelighed har ikke blot mistet det hegemoniale perspektiv eller den hegemoniale ideologiske og videnskabelige potens på dén måde, som det på forskellig vis bliver tilfældet for den partikommunistiske og den venstremarxistiske teoridannelse. Den socialdemokratiske tænkning og videnskabelighed er slet og ret blevet integreret i den borgerlige ideologi og den borgerlige videnskabeligheds historiske hegemoni. Som sådan repræsenterer den en vigtig bestanddel af nyere borgerlig teoriudvikling, og som sådan må dens erkendelser integreres i en potentielt hegemonial marxisme.

(b) den defensive marxisme: venstremarxismen

Efter 1923, hvor det er blevet klart, at der ikke bliver nogen revolution i vesten i denne omgang, skabes de virkelige nybrud i den marxistiske videnskabelighed fra positioner hinsides den fatale splittelse mellem kommunismen og socialdemokratismen. Det vil sige så meget som, at de skabes i politisk isolation fra arbejderbevægelsens to altdominerende politiske tendenser fra nu af. Vi kan sammenfatte denne tradition i betegnelsen venstremarxisme og gå over til at forsøge at karakterisere dens særlige kendetegn.

Splittelsen af den internationale arbejderbevægelse har betydet, at det ikke har været magtmæssigt muligt at føre noget europæisk land frem til et revolutionært brud med kapitalismen og borgerskabet igennem arbejderklassens overtagelse af produktionsmidler og magtapparater. Jeg ser bort fra folkedemokratierne østpå, da magtskiftene hér ikke har ført til den brede befolknings overtagelse, kritik og tilegnelse af livsbetingelserne. (Jugoslavien er muligvis en undtagelse). Magtmæssigt har arbejderbevægelsen altså været så splittet i sine to hovedtendenser, at det på så godt som intet tidspunkt har kunnet komme på programmet med et virkeligt revolutionært opgør med kapital og borgerskab. Arbejderklassens kultur har også ført en ret kummerlig tilværelse i hver af de to lejre, selv om den selvfølgelig er blevet fastholdt og endda udbygget på nogle områder, medens den er blevet nedbrudt på andre.

Men vi koncentrerer os hér om konsekvenserne for den marxistiske videnskabelighed, og disse er ikke få og ej heller uden fatale konsekvenser.

Marxismen indenfor hver af de to lejre mister evnen til at syntetisere sine opdagelser; den mister evnen til at få øje på historiske nydannelser under kapitalismen i almindelighed, og under den aktuelle (sen)kapitalisme i særdeleshed; kort og godt: enhver videreudvikling af de epokegørende opdagelser i Marxs kritik af den politiske økonomi, enhver rekonstruktion af en kritisk historisk materialisme bliver umuliggjort. Det er næppe for meget sagt, at marxismen dermed mister sin videnskabelighed overhovedet og bliver til legitimationsvidenskab. Grundfejlen ligger i den manglende mulighed for at anskue de historiske processer under en syntetiserende synsvinkel. Det bliver på forhånd umuligt at søge efter een, mulig sandhed i historien. Alt går op i polemikkens hadske røg, og på den afbrændte slagmark får den borgerlige videnskabelighed igen sin chance. Sin chance for i det mindste bare at turde se, hvad der foregår – lad så dens forståelse af det være så ideologisk inficeret det være vil.

Dette forhold kan man beskrive mere eller mindre radikalt. Hvis man har interesse og fordel af at bøje sig for det internationale borgerskab, hvis mangel på ideologi stadig er et pres, kan man – som de nye franske filosoffer – føre sig frem med, at marxismen er en udlevet og konservativ idé fra det forrige århundrede. Dermed er selvfølgelig intet forstået, men det er jo heller ikke meningen. Nok er det at slå fast, at den marxisme, som har regeret i de to lejre, de facto er blevet gjort konservativ af århundredets skammelige økonomisk-politiske udvikling. Den borgerlige videnskab har faktisk set mere i dette århundrede, end de dogmatiske eller reformistiske marxismer har. Men der har som sagt også været en tredje tradition i dette århundredes marxistiske tænkning, som vi passende kan gå over til at beskæftige os med.

Denne tradition er den venstremarxistiske teoritradition, og den tæller navne som Karl Korsch, den unge Georg Lukács, Frankfurterskolen, Jean-Paul Sartre og mange, mange flere. Det vigtigste er hér at få fat på betingelserne, hvorunder denne tradition fastholder og søger at videreudvikle den marxistiske videnskabelighed. Den første og altafgørende betingelse, som også markerer en hindring, er isolationen fra arbejderklassen og arbejderbevægelsens erfaringshorisont. Dette introducerer en elementær standpunktsforvirring i den marxistiske videnskabelighed, som var ukendt for Marx og Engels, og som også er ukendt i den socialdemokratiske såvel som den partikommunistiske lejr, hvor den dog betales med manglende evne til overhovedet at udvikle teorien (bl.a. fordi standpunktsforvirringen som et objektivi vilkår for tænkning i næsten hele dette århundrede fortrænges).

Selv om denne standpunktsforvirring er et objektivi vilkår for tænkningen i dette århundrede (inkl. den marxistiske tænkning) og derfor også sætter objektive skranker for denne, så får den ikke desto mindre en række

definerbare konsekvenser for arten af venstremarxistisk teoriudvikling. For det første bliver denne i ekstrem grad filosofisk orienteret, hvilket også kan siges på en anden måde: af de borgerligt dominerede videnskaber får den marxistiske videnskabelighed allernådigst tildelt filosofiens smalle niche. Det betyder, at den marxistiske teori – selv når den qua venstremarxisme er mest potent og radikal – næsten altid reduceres til en slags tværvidenskabelig metadisciplin.

Det indicerer noget om arten af de udsagn, der kan rummes i en sådan teori, hvorfor det også indirekte indicerer noget om denne teoriforms grænser. Udsagnene er abstrakte, principielle og metodisk anlagt, og de har kun et ringe blik for differentia specifica; herunder specificiteter, der fostres af kapitalismens, hhv. senkapitalismens egen historiske dynamik, og som derfor burde være de genuine objekter for en kritisk rekonstrueret historisk materialisme. Inden vi går i detaljer med grænserne og hvordan de kan overskrides, så lad os dog opholde os et øjeblik ved de positive erkendelser, som kan vindes selv indenfor disse grænser.

Vi må dog vedføje, at den følgende karakteristik af venstremarxismen er en redegørelse for fællestræk ved en mangfoldighed af forskellige teoridannelser. Når det kan være meningsfuldt med en redegørelse for fællestræk på trods af de venstremarxistiske teoripositioners meget store indbyrdes forskellighed, beror det på dén historiske rekonstruktionsinteresse, som er styrende for fremstillingen.

Det må kunne konstateres, hvilke omkostninger, der har været forbundet med at udvikle marxistisk videnskabelighed i politisk og teoretisk isolation fra hovedstrømningerne i århundredet. Samtidig må der kunne holdes fast ved de erkendelser, der trods alt er nået, bl.a. fordi det har været en nederlagshistorie, man har isoleret sig fra for at kunne bevare og udvikle de momenter, som det har været muligt at udvikle så at sige under abstraktion fra nederlagene, fra borgerskabets hegemoni på alle områder. Kort sagt: hvad karakteriserer en marxisme i defensiven; en marxisme i defensiven, som selv i defensiven søger at fastholde nogle grundaksiomer fra Marx' og Engels' forfatterskab og den socialistiske tradition. At forsøge at skitsere disse fællestræk hører med i arbejdet til en rekonstrueret, hegemonial marxisme. Dermed er det også sagt, at der i fremstillingen abstraheres fra de mange store og små forskelligheder indenfor denne tradition; forskelle, der i flere tilfælde – hvis der hér var tale om en teoretisk evaluering – måtte siges at være antagonistiske modsætninger og for så vidt umulige at bringe på den samme formel.

Det har været et så godt som gennemgående træk for alle venstremarxistiske positioner, at de har været i stand til at bryde med naturdialektikken i dens bastante form, og det har også været karakteristisk, at teoripositio-

nerne på den ene eller den anden måde har kunnet tematisere det brudfyldte forhold mellem den første og den anden natur. Det er sket i yderst forskellige terminologiske gevandter, men det er så godt som altid sket: i den tidlige frankfurterskole sker det igennem at operere med netop begreberne om den første og den anden natur; hos Habermas er der en skelnen mellem instrumentel handlen og interaktionshandlen; hos Sartre er der en skelnen mellem analytisk fornuft og dialektisk fornuft – og man kunne blive ved. Indenfor den generelle filosofisk prægede diskussion, som man har deltaget i, er det med andre ord de historiefilosofiske problemstillinger, som har haft hovedvægten. Altså overvejelserne omkring, hvad den menneskelige historie er for noget, hvordan den forholder sig til sine naturgivne udgangsbetingelser etc., etc. Men selv hér må det høje generalitetsniveau konstateres, på hvilket denne diskussion er foregået, og en uddybende, konkretiserende forståelse af netop kapitalismens *differentia specifica* som produktionsmåde og verdenshistorisk epoke er det sjældent, for ikke at sige aldrig blevet til.

I den klassiske tyske idealisme kunne oplysningstidens generelle historie- og fremskridtteori kun diskuteres på et hypergeneraliseret niveau, fordi den tyske virkelighed på daværende tidspunkt p.gr. af sin tilbagestående karakter ikke kunne levere konkret erkendelsesmateriale for en konkretiseret borgerlig historieteori. Det førte i begyndelsen (hos Kant og Schiller) til, at de historieteoretiske paradigmer blev taget op i et andet medium end deres eget, nemlig æstetikens medium. Den tyske historie kunne ikke bibringe tyskerne nogen syntetiserende forståelse af den virkelige historie. Det kunne alene æstetikken og de æstetiske anskuelsesformer. Noget lignende har tilsyneladende gjort sig gældende for den venstremarxistiske videnskabelighed i dette århundrede. Man har drevet det temmelig vidt, hvad angår æstetiske overvejelser indenfor denne tradition. Litteraturen og kunsten blev til refugium for de kommunisteanticiperende forestillinger, som var fordrevet fra den virkelige historie – og af den virkelige historie.

Den venstremarxistiske position er hele vejen igennem en utopisk position i betydningen: en position, som utopiserer. Og det er ikke nogen tilfældighed, at det er een af traditionens vigtigste repræsentanter – nemlig Ernst Bloch –, som i kølvandet på netop 1. verdenskrig giver sig i lag med at rydde en plads for utopien i den marxistiske teori, efter at Engels som bekendt havde forsøgt at søge at uddrive utopien fra socialistisk tænkning i sin pjece om »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab«.

Hvordan det nu end nærmere forholder sig med dette træk ved den venstremarxistiske tradition, så udtrykkes der i de vidtrækkende overvejelser af utopisk art også en mangel. En mangel – dels selvfølgelig i den virkelige

historie (nemlig umuligheden af at sætte sig i forbindelse med een arbejderklasse/arbejderbevægelse), dels også den mangel, som udspringer af at teorien så godt som kun giver sig af med almene filosofiske og metodologiske problemer.

Af vidtrækkende betydning er også det bestandige pres fra de borgerlige videnskaber, som til stadighed betyder, at den marxistiske teori må legitimere sig og forsvare sin berettigelse selv i den snævre filosofiske niche, som den får lov at opholde sig i – ved siden af andre »videnskabsteorier«. Det vigtigste resultat af denne tradition er derfor også den utopiserende funktion, fastholdelsen ved muligheden af en radikalt anden samfundsmæssig og menneskelig tilstand. Fastholdelsen betyder, at der kan kritiseres udviklingstendenser og såkaldte fakta i den kapitalistiske historie, som ellers ville kunne have ligget uantastet hen i deres positivitet.

En virkelig teori-udvikling sker der dog knap nok, hvilket ytrer sig symptomalt i de mange eksempler på suppleringsstrategi. Fordi det anes i den venstremarxistiske fløj, at de historisk-materialistiske erkendelser i direkte forlængelse af den klassiske tradition, som man kan diske op med, er yderst spinkle og få, føles en nødvendighed af at supplere den magre historiske materialisme med andre, borgerligt udviklede videnskaber. Programmerne om at supplere den historiske materialisme med psykoanalysen (Reich, Marcuse etc.) eller med fænomenologien/eksistentialismen (Sartre, Kosik etc.) er velkendte, og de peger på, at man kun har kendskab til en mager historisk materialisme.

Samtidig ytrer der sig heri, hvilket vi allerede har strejft, at de borgerlige videnskaber (f.eks. og måske nok især fænomenologien og psykoanalysen) de facto har fået øje på nogle af de kapitalistiske betingede, historiske nydannelser, som er blevet skabt og skabes i løbet af kapitalismens verdenshistoriske forløb. Lejrmarxismen var som sagt blevet blinde overfor sådanne nydannelser, og venstremarxismen var i meget høj grad blevet trængt ud i det filosofisk-metodiske baglokale, og herfra kunne der kun halvt skimtes, hvad der virkelig foregik – og oftest kunne man altså som sagt kun skimte dette via de borgerlige videnskabers analyser.

Opbruddene i den internationale arbejderbevægelse fra 1956 over 1968 (for nu at sætte årstal på) og frem er imidlertid i færd med at skabe betingelserne for en overskridelse af den triste situation, som marxismen (marxismen) har befundet sig i det meste af dette århundrede. Socialdemokraterne er ikke længere socialistiske, og de er kun arbejderpartier i sociologisk-statistisk forstand, fordi historien indeholder en praktisk-træg dimension, som gør, at der stadig kan leves på resultater, som den socialdemokratiske arbejderbevægelse tilkæmpede sig i tredive og et par årtier frem. Andelsboli-

gerne fra halvtredserne står der stadig. Kommunistpartierne er også i skred, og de står foran (alt efter nation) enten at skrumpes ind til sekteriske smågrupper – og så er de ikke længere arbejderpartier, endsige folkelige bevægelser (dén vej synes det at gå i Danmark) –, eller også omdannes de indefra og bliver til nogle helt andre organisationer/organisationstyper end de var (dén vej kan det muligvis gå i Italien, Frankrig og andre steder). I denne opbruds-fase har de venstremarxistiske positioner også kunnet udvikle sig i positiv retning – integreret som de i høj grad har været i de sociale bevægelser, som er dukket frem de sidste tyve år, og som bedre end noget andet udtrykker, hvad der er på færde. Den vesttyske teoritradition i alle dens afskygninger fra midten af tresserne viser dette, selv om den i dag står i fare for at blive indkapslet i den universitære ghetto som en konsekvens af, at de sociale bevægelser, som var dens erfaringsbasis, er gået i coma i dagens Vesttyskland; centret frem for noget for en mulig fremtidskapitalisme. Althusserkolen viser det, og ledende althusserianere står i dag i spidsen for bestræbelserne på at omdanne det franske kommunistparti indefra; for at skabe dén nye og tidssvarende organisation/organisationstype, som kan blive resultatet af de igangværende opbrud, og om hvilken man kan spørge sig selv, hvorvidt det vil give nogen mening at kalde denne nye organisationstype for et parti i den klassiske betydning af ordet.

Mod et nyt teoretisk hegemoni

Vi kan nu med baggrund i denne historiske skitse gå over til at pege på nogle af de opgaver, som hænger sammen med at genvinde et historisk og teoretisk hegemoni for en ny marxisme, for en (re)konstrueret historisk materialisme. Der er peget på nogle betingelser for, at en sådan (re)konstruktion – et sådant hegemoni – er blevet historisk muligt. Lad os dog kort, inden vi kommer ind på nogle af de konkrete perspektiver, søge at klargøre, hvad der menes med et teoretisk hegemoni.

Central er hér under alle omstændigheder – ja, det er hovedpointen i hele denne artikel –, at et teoretisk hegemoni ikke er muligt uden i det mindste mulighederne for et historisk og magtmæssigt hegemoni. Når det er sagt, kan det også præciseres, hvad der menes med hegemoni. Hegemoni er at få greb om de historiske processer uden at fortrænge disses latente tendensindhold; uden at fortrænge dén historiske sandhed, som er i færd med at konstituere sig. Og teoretisk hegemoni er den erkendelsesmæssige (og for den evt. praktiske reali-

sering: den begyndende) anticipation af en sådan frigørende bemestring af de historiske processer.

På det erkendelsesmæssige og videnskabsteoretiske felt må det (begyndende) historiske hegemoni udtrykke sig som den teoretiske marxismes (voksende) syntetisering og kritikpotens overfor den borgerlige videnskabelighed og tænkning. Når kritikken inkorporeres i en syntetiserende bevægelse, bliver der tale om hegemoni og ikke fortrængende, radikalistisk kritik. Radikalismen er netop tegn på, at der kritiseres ud fra en grundlæggende defensiv position.

Kritik og syntetisering må foregå samtidigt, og der må lægges afstand til den radikalistiske kritik, først og fremmest fordi denne ikke længere er historisk nødvendig. Når kommunismens utopier kan bringes sammen med den virkelige historie (: i kraft af kommunismens aktualitet), så kan kritikken af det borgerlige samfund blive syntetiserende, eftersom et andet og sandere samfund kan skimtes på det kapitalistiske samfunds bagside. Indoptagelsen af den borgerlige teori og videnskab i en marxistisk hegemonibestræbelse implicerer en differentiering i den foreliggende, borgerlige teorimasse, men det skal være en indoptagning, hvis perspektiv netop er hegemoniet.¹ En sådan hegemonibestræbelse kan ikke føle sig forpligtet til i hvert enkelt tilfælde at redegøre for »ophævelsen« af dette eller hint begreb i den hegemoniale rekonstruktion. Den må tværtimod insistere på, at de anvendte begrebers eventuelle anvendelighed diskuteres på den hegemoniale bestræbelses betingelser og ikke på den ene eller den anden alvorfulde borgerlige teorikonstruktions betingelser.

Et givet begreb er således – fra den hegemoniale bestræbelses synspunkt – ikke blevet uanvendeligt, fordi det ikke længere har præcis den samme betydning som i dets oprindelige sammenhæng.² Tværtimod viser

1. Her refererer jeg implicite til en erfaring, vi gjorde under arbejdet med »Kapitalisme, behov og civilisation«. Ustandselt dukkede begreber fra den borgerlige tænkning op i vores forsøg på at etablere et civilisationskritisk paradigme, men disse begreber blev aldrig styrende for de grundlæggende teser i arbejdet. Og det viste sig irrelevant at involvere sig i en immanent diskussion med de teoribygninger, hvorfra de for os anvendelige begreber dukkede op. Og spørgsmålet er, om arbejdet ikke ville have mistet sit hegemoniale sigte, hvis vi i jeg véd ikke hvilken alvorlig videnskabeligheds navn havde følt os forpligtet til en immanent redegørelse for forholdet til Kierkegaard, Foucault, Weber, Sartre ... Dermed har jeg selvfølgelig ikke sagt, at indoptagningen og syntetiseringen skulle være perfekt eller bare vellykket i »Kapitalisme, behov og civilisation«, men jeg har sagt, at begreberne dukkede organisk frem i arbejdet på at opstille det civilisationskritiske paradigme.
2. Når vi f.eks. i »Kapitalisme, behov og civilisation« taler om, at mennesket (i det moderne samfund) er karakteriseret ved »refleksivitet« eller ved at være »et forhold, der forholder sig til sig selv«, menes der noget ganske andet end Sartre og Kierkegaard, hvorfra betegnelserne stammer. Man kunne måske sige, at begreberne i radikal forstand har holdt flyttedag og er flyttet ind i et

ser uforpligtetheden i forhold til begrebets oprindelige hjemsted, at der er tale om forsøg på hegemonisering.

Lad os så med disse korte metodiske stikord gå over til at pege på enkelte af de opgaver, som hegemonibestræbelserne står overfor.

I forhold til det enorme tekstkorpus, som vi finder i Marx's og Engels' skrifter, er den vigtigste opgave at efterspore kapitalismeforståelsen i kritikken af den politiske økonomi. Og så vidt jeg kan skønne, må et sådant detektiv- og rekonstruktionsarbejde følge to hovedspor. Dels må kritikken af den politiske økonomi afsøges for udsagn og implikationer vedrørende kapitalismen som verdenshistorisk epoke, og dette implicerer igen en undersøgelse af kapitalismens egne selvforståelsesformer, fordi disse selvfølgelig delvist altid er ideologisk inficerede, men også altid har fået øje på nogle af kapitalismens frembringelser af verdenshistorisk betydning.³ Dernæst må kritikken af den politiske økonomi afsøges for udsagn og implikationer vedrørende kapitalismens særlige, modsætningsfyldte karakter, som gør, at denne produktionsmåde peger ud over sig selv; at den er en endelig og ikke evig foreteelse.

Det er enheden af disse to momenter, der giver mening til tesen om kommunismens aktualitet. Kapitalismen udvikler i og af sig nogle irreversible kvaliteter, som den ikke selv kan fuldbyrde eller udvikle videre, og som derfor peger ud over kapitalismen. I lyset af tesen om kommunismens verdenshistoriske aktualitet må Marx's og Engels' skrifter gås efter i sømmene.

andet hus end dét, hvori de blev født. Dermed er det ikke sagt, at vores anvendelse af disse begreber er heldig, men det er sagt, at deres eventuelle uanvendelighed må påvises med baggrund i den hegemoniale bestræbelse og ikke med baggrund i, at vi anvender dem anderledes end Sartre og Kierkegaard gør. For dét er netop meningen.

3. Dermed kan det også angives, hvad vi i »Kapitalisme, behov og civilisation« mener med det civilisationskritiske paradigme. Vi udtaler os i den forbindelse ikke om den menneskelige civilisation i al almindelighed, men vi interesserer os for de civilisationsudviklende og civilisationsdestruktive kræfter i kapitalismen. Den civilisationskritiske interesse er ikke – som det er blevet hævdet – centreret omkring den vestlige civilisation af princip eller *con amore*, således forstået, at den finder en marxistisk beskæftigelse med andre civilisationsformer irrelevant. For eksempel med henblik på – i anticipationens interesse – at lære af andre eksistensformer og udviklingsforståelser end den vesterlandske. Tværtimod ligger der netop i det civilisationskritiske i beskæftigelsen med den vesterlandsk-kapitalistiske civilisation en, underforstået, opfordring til også at lade sig inspirere af andre civilisationsformer med henblik på forandringen af den vesterlandske civilisationsform, der er ved at blive global og derfor umulig at komme uden om i en historisk-materialistisk kritik. På den anden side ligger der i bogen en insistering på, at den hegemoniale marxisme – af den kapitalistiske verdens globale rækkevidde – er henvist til at tage det grundlæggende, forståelsesmæssige og praktiske, opgjør med udgangspunkt i den vestlige, men snart globale civilisationsform. Det er ikke os, der bestemmer kamppladsen, og kamppladsen er altså – på globalt plan efterhånden – den vestligt-kapitalistiske civilisationsform.

Der kan i dag næppe heller herske tvivl om, at et sådant kritisk afsøgningsarbejde i Marx's og Engels' må føre til en intern tekstkritik. På en lang række punkter og især i deres programmatisk skrifter ligger Marx og Engels under for forståelsesformer, som ikke er kongruente med den forskningspraksis og faktiske dechifferingsform, som vi ser udfoldet i kritikken af den politiske økonomi. Disse forståelsesfigurer af programmatisk art må opspores og undersøges kritisk i lyset af den implicite, men desværre aldrig programmatisk udfoldede forståelse af kapitalismens væsen, som vi finder i kritikken af den politiske økonomi.

Og dette arbejde er ikke blot et tekst-tilegnelsesarbejde. Det er faktisk også et teoretisk konstruktionsarbejde. Vi må nemlig for det første konstatere, at de programmatisk overbegreber fra den generaliserede historiske materialisme i »Den tyske ideologi« og hos den gamle Engels (produktivkræfter/produktionsforhold, basis/overbygning) rent faktisk ikke styrer forsknings- og fremstillingsformen i kritikken af den politiske økonomi. Paradigmerne bag disse begreber må derfor opspores og gennemtænkes kritisk. Tentativt og som et første bud kunne man hér lancere den tese, at hovedparadigmerne i den generaliserede historiske materialisme er nye gennemspilninger af temaer fra den klassiske borgerlige oplysningstænkning. Sagt ultrakort kunne man hævde, at disse fremstillinger ligger under for to falske paradigmer fra denne tradition, nemlig linearitets- og nødvendighedsparadigmet, hvad angår historisk udvikling og fremskridt. Menneskeheden udvikler sig i en lang lineær fremskridtslinie, og der består logiske nødvendighedsrelationer mellem de enkelte faser i denne udvikling (lad så iøvrigt denne logik være dialektisk, successiv – altså kausal eller noget helt tredje). Sådant lyder i al korthed dette paradigme, som det er muligt at kritisere fundamentalt med baggrund i kapitalismeforståelsen i kritikken af den politiske økonomi.

Lyset, i hvilket disse paradigmer kan og skal kritiseres, er lyset fra tesen om kommunismens verdenshistoriske aktualitet. Den historiske dialektik mellem nødvendighedens og frihedens rige og den hermed paralleltløbende historiske dialektik mellem den første og den anden natur bryder fundamentalt med disse paradigmers gyldighed og relevans. Derfor hører kritikken af disse paradigmer sammen med den forsøgsvis opstilling af andre og sandere paradigmer; derfor hører kritikken af den generaliserede historiske materialisme sammen med rekonstruktionen af en kritisk historisk materialisme.

Med i arbejdet for at (re)konstruere en historisk materialisme hører også livetaget med den borgerlige videnskabelighed. Det er grunden til, at vi kan sætte den lidt kunstlede parentes om (re) i rekonstruere. I et vist omfang er der tale om konstruktionsarbejde, idet andre og nye begreber må prøves. Marx og Engels har jo som sagt ikke selv udfoldet de civilisationshistoriske og civili-

sationskritiske dimensioner i kritikken af den politiske økonomi, som vi også kan kalde momenterne i denne, som må være af umiddelbar relevans for rekonstruktionen af den kritiske historiske materialisme. Og marxismen har været blinde stort set siden Marx og Engels – af historisk forståelige grunde, som vi har været inde på. Derfor må en aktuel marxisme gå i virkelig clinch med den borgerlige videnskabelighed, og kun derved kan den genvinde en hegemonial status i forhold til denne.

Det betyder bl.a. – og på det programmatisk niveau –, at suppleringsstrategierne må opgives i og med at de begribes historisk. Der er ikke noget permanent hul i marxismen (med Sartres rammende betegnelse), som skal stoppes ud med eksistentialisme, psykoanalyse eller noget helt tredje. Når der historisk har været dette hul, hænger det netop sammen med denne histories skammelige art, og hvad Sartre kalder for et hul i marxismen er i virkeligheden det faktum, at marxismen er blevet fravristet sin hegemoniale status i teorien, og at dette har sin afgørende grund i den nævnte skammelige historie. Marxismen er faktisk blevet gjort blind, og de borgerlige videnskaber har set mere end den. Psykoanalysen og fænomenologien har set udviklingsdimensioner, som marxismen ikke har kunnet se, i det sidste århundrede.

At genvinde marxismens hegemoniale status hænger derfor også sammen med at lære, at tage ved lære af de borgerlige videnskaber og teoridannelser. Men det skal altid ske kritisk og i lyset af arbejdet med rekonstruktionen af en kritisk historisk materialisme; og tesen er altså også hér af overvejende historisk karakter: denne kritiske tilegnelse KAN i dag finde sted under et tiltagende hegemoni fra den spirende historiske materialismes side. Der vil være tale om en stadig differentieringspraksis, i hvilken de relevante borgerlige videnskabers selvforståelsesformer kan kritiseres samtidig med at deres substantielle historiske indhold kan tilegnes. Sådan gjorde Marx også ved Hegels dialektik, og han gjorde det også suverænt – ud fra en hegemonial position. Så suverænt at det den dag i dag kan diskuteres, hvorvidt fremstillingen i kritikken af den politiske økonomi faktisk er hegeliansk eller anti-hegeliansk. En diskussion, som ret beset er lidt meningsløs og hører hjemme i de betingelser, hvorunder teoriudviklingen måtte foregå i den skammelige histories århundrede (for nu at være patetisk!). Sikkert er det, at Marx aldrig projicerede nogen invariant hegelsk metode på den politiske økonomis materiale. Hegel blev integreret helt og aldeles i arbejdet med kritikken af den politiske økonomi, og det var muligt på grund af kritikken af den politiske økonomis hegemoniale teoretiske status overfor den borgerlige videnskab og ideologi. Hvorvidt Hegel helt forsvandt i denne proces eller ej, kan man derfor roligt overlade til fagpedanternes institutionaliserede tidsfordriv i dag, (hvor diskussionen tidligere kunne være berettiget, fordi den var integreret i

det mere omfattende arbejde med selve karakteren af kritikken af den politiske økonomis omgangslogiske status etc.).

Tilegnelsen og kritikken af den borgerlige videnskabelighed foregår, således forstået, som en bestræbelse på at tilegne og kritisere de historiske nova, som kapitalismen frembringer og har frembragt (som verdenshistorisk epoke). Dette arbejde kræver også konstruktiv begrebsfantasi. Ud over at begreber i et vist omfang kan lånes fra den borgerlige videnskabelighed, der jo ikke har været så blændet som marxismen, må der konstrueres nye begreber. Marx har jo som bekendt ikke udfoldet de civilisationsteoretiske og civilisationskritiske dimensioner i kritikken af den politiske økonomi; for så vidt ligger disse dimensioner som implikater i og af kritikken af den politiske økonomi, der må udvikles – og stilles til diskussion.

Til sidst et eksempel: Forholdet mellem stat og samfund OG forholdet mellem parti og bevægelse

Der ligger i kritikken af den politiske økonomis kapitalismeanalyse kimformer til en anderledes og subversiv forståelse af klassiske diskussioner (både i den borgerlige oplysningsbetænkning og i den marxistiske teoritradition) om forholdet mellem stat og samfund, samt om forholdet mellem parti og bevægelser. Nøglebegrebet er samfundsmæssiggørelse – eet begreb, der kan retvende de klassiske diskussioner, fordi det er et proces- og tendensbegreb.

Samfundsmæssiggørelsen udspiller sig i tendensfeltet mellem staten og det enkelte, atomiserede borgerlige individ, og det indeholder en overskridende og ophævende effekt på de poler (stat og individ), som i første omgang kan være med til at definere den. Samfundsmæssiggørelsen trækker staten tilbage mod den enkelte og den enkelte op imod det samfundsmæssige, det kollektive. Derfor indeholder samfundsmæssiggørelsen som analytisk kategori og som tendensbestemmelse i virkeligheden en strøm imod staten og også imod statens logik.

Samfundsmæssiggørelsen indeholder for så vidt en tendens mod at pluralisere virkeligheden ved at gøre den bevægelig og dermed ophæve det statiske ved staten(s logik) og det borgerlige individatom. Og med pluraliseringen forløber også decentreringsen – ikke som en moralsk viljesproces som i den denkoratiske centralisme, men som en faktisk spredning af magtcentre og indflydelsessfærer. Magtcentre og indflydelsessfærer, hvor det i højere og højere

grad er samfundsmæssige individer, som handler, end det er abstrakte og alene repræsentative individatomer.

Det borgerlige samfund har skabt muligheden for sådanne nye alternativer, men det blokerer samtidig disse – ved at fastholde og insistere på det borgerlige individatom, og ved at fastholde og insistere på den borgerlige stats monolitiske og hierarkiske struktur. Derfor er den socialistiske bevægelse og den socialistiske tænkning også alene om at kunne anfægte denne borgerlige orden – bl.a. ved at gribe anticiperende an til tendensbestemmelser, som allerede er udviklet under kapitalismen. Til gengæld er det også nødvendigt at der gribes fat om disse realutopiske chancer, som kapitalismen har udviklet, for at føre verdenshistorien frem til virkelige og befriende nyskabelser for menneskeheden.

Ellers stivner også modbevægelsen i en gentagelse af dén orden, der revolteres imod, og hvis det bliver tilfældet, kan det hele også være lige meget – som nihilisterne siger. Men mellem disse to identiske poler findes chancen for et virkeligt brud, og til dette hører udviklingen af den hegemoniale marxisme.

NYHED!

LARS QVORTRUP

KRISE, REVOLUTION OG UTOPI

Kriseteori – det begreb har efterhånden fået en snæver, økonomisk og pessimistisk klang: konjunkturedgang, underskud på betalingsbalancen, strukturproblemer ...

Denne bog står på to måder i modsætning til den herskende »marxisme« på venstrefløjen.

Det er efterhånden – også på venstrefløjen – blevet et udbredt udsagn, at kapitalismen ikke nødvendigvis, dvs. på grund af indre lovmæssigheder, vil bryde sammen. Heroverfor fastholder bogen i en omhyggelig rekonstruktion af loven om profitratens faldende tendens og i en kritik af forskellige forvanskninger af denne lov, at og hvordan kapitalismen *er* en sammenbrudsmærket produktionsmåde.

Det er efterhånden blevet et udbredt udsagn, at Marx's kriseteori handler om økonomi i snæver forstand. Heroverfor fastholder bogen, at kriseteorien er en omfattende og forhåbningsfuld teori om sociale forhold: om kapitalismens klassekampe, om oprør, revolutioner og contra-revolutioner og om utopierne om et bedre samfund.

Kapitalismen bryder ikke bare sammen. Den afsætter også utopier om det klasseløse samfund som frihedens rige og den skaber mulighederne for virkeliggørelsen af et sådant samfund.

BOGLADEPRIS: 69,- KR

PRIS SOM KURASJE-ABONNEMENT 54,- KR

KOMMUNISMEN SOM DET FORMIDLEDE NYE

KRITISKE BEMÆRKNINGER TIL JØRGEN CARLSEN,
HANS-JØRGEN SCHANZ, LARS-HENRIK SCHMIDT OG
HANS JØRGEN THOMSEN: KAPITALISME, BEHOV OG
CIVILISATION

Åge Edvardsen og Lars Qvortrup

»Vi foretrækker interventionsskrifter, som søger at være med til at stille de rigtige spørgsmål frem for færdige fremstillinger, som man så blot kan melde sig til eller lade være at melde sig til.« (Kapitalisme, behov og civilisation s. 18)

»... inden for det borgerlige samfund, der er baseret på *bytteværdien*, skabes der såvel samkvems- som produktionsforhold, der er lige så mange miner til at sprænge det i luften (en masse modsætningsfyldte former af den samfundsmæssige enhed, hvis modsætningsfyldte karakter dog ikke kan sprænges gennem stille metamorfose. På den anden side, hvis vi ikke, skjult i samfundet som det er, forefandt de materielle produktionsbetingelser og hertil svarende samkvemsforhold for et klasseløst samfund, så ville alle sprængningsforsøg være Don-Quijoteri.«¹

Således markerer Marx kommunismens materielle begrundelse, dvs. den konkrete utopi, som den nødvendige forudsætning for enhver revolutionær politik. Og således resumerer han denne politiks teori: Dens genstand er det på bytteværdien beroende samfund, der frembringer relationsformer og produktionsformer som modsætningsfyldte former for samfundsmæssig enhed – den er, skal vi se, disse relations- og produktionsformers sammenfatning i den kapitalistisk producerede vareform. Og dens perspektiv er disse relations- og produktionsformer som »tændsatser«, dvs. som modsætningsformer, der i deres sammenfatning peger frem mod ophævelsen af det borgerlige samfund i det klasseløse samfund.

1. Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Frankfurt a.M., u.å. s.77.

Revolutionsteoretiske positioner hos Marx

En måde at skandere Marxs værk på er at se det som udarbejdelsen af den teoretiske begrundelse for, at kampen for kommunismen ikke er Don Quijoteri.

I denne udarbejdelsesproces er der to klart adskilte revolutionsteoretiske positioner.²

Den ene position begrundet revolutionen i den kapitalistiske elendigørelse, i dens »abstraktion fra al menneskelighed«: »Fordi abstraktionen fra al menneskelighed, selv fra *skinnet* af menneskelighed, er praktisk fuldendt i det udviklede proletariat, fordi livsbetingelserne i det nuværende samfund i proletariatets livsbetingelser har fundet sin umenneskelige spidsformulering, fordi mennesket i proletariatet har tabt sig selv, men samtidig ikke kun har vundet den teoretiske bevidsthed om dette tab, men også umiddelbart er blevet tvunget til oprør mod denne umenneskelighed af den uafviselige, ubesmykkelige, absolut bydende *nød – nødvendighedens* praktiske udtryk – derfor kan og må proletariatet befri sig selv.«³

I denne position *er* alle sprængningsforsøg Don Quijoteri, thi her fremstår kapitalismen ikke som kommunisme-anteciperende, men alene som elendigørelse. Gennem trængsler til det klasseløse samfund, kunne mottoet lyde, uden at det sandsynliggøres hvorledes utopia rejser sig af kvalens aske.

I den senere position – hvis teoretiske grundlag er kritikken af den politiske økonomi – fremhæves det, at kapitalen er den historiske forudsætning for et » ... højere stade af samfundsmæssig produktion«. Kapitalismen er ikke absolut elendighedsskabende, men civilisatorisk *og* sig-selv-ophævende. Kommunismen er, med Ernst Blochs udtryk, det af kapitalismen »formidlede nye«. »... hvis den bornerte borgerlige form bliver smøget af«, skriver Marx i *Grundrisse*, »hvad er da rigdommen andet end den universalitet af individernes behov, evner, nydelser, produktivkræfter etc., som er frembragt i den universelle udveksling?«⁴

Projektet i *Kapitalisme, behov og civilisation*

Det er denne sidstnævnte revolutionsteoretiske position, som *Kapitalisme, behov og civilisation* gør til ledestjerne for sit teoretiske projekt. »Det er

2. Det følgende bygger på kapitel 7 i Lars Qvortrup: *Krise, revolution og utopi*. København 1980.

3. Karl Marx: Die heilige Familie: In: Marx-Engels-Werke (MEW) II s. 38.

4. *Grundrisse*, op cit. s. 387.

en vigtig intention med bogen«, skriver forfatterne programmatisk, »at levere nogle fragmenter til et civilisationskritisk paradigme ...« Civilisationskritikken »... må forsøge at bestemme kerneproblemet som *formen for fremskridt* og ikke som fremskridt overhovedet, og den må stædigt anføre de muligheder for kommunisme, som den selvsamme fremskridtsproces indebærer.«⁵

Det revolutionsteoretisk afgørende ved kapitalismen er, at den har frembragt forestillingerne om et højere samfund og mulighederne for at realisere disse forestillinger. Derfor handler bogen dels om den af kapitalismen frembragte emancipationsidé, »... hvis målforestilling er knyttet til begreber som frihed, autonomi, myndighed, lighed, lykke, frigørelse fra naturvang og undertrykkelse ...«⁶; dels handler den om de af kapitalismen frembragte civilisatoriske praksisformer: Kapitalismen har gjort det muligt for os at bemestre såvel den ydre som den indre natur; den har givet os beherskelsesstrategier for naturen og for behovene.

Dette resulterer imidlertid ikke i nogen udviklings-optimistisk position. Ganske vist må den klassiske emancipationsidé fastholdes, men det må ske i bevidstheden om dobbeltkarakteren i de forskellige begrebers status. Det er forkert kun at sige, at kapitalen *frembringer* det historiske fremskridt. Den frembringer det, fordi den har »indfanget det (...) i rigdommens tjeneste«.⁷ Heraf følger det kapitalistiske fremskridts dobbeltkarakter. Men heraf følger også, at kampen for kommunisme ikke er Don Quijoteri, men er frisættelse af fremskridtet gennem ophævelse af dets kapitalistiske form.

Til en kritisk historisk materialisme for kapitalismen

For at realisere dette projekt, må følgende spørgsmål besvares: Hvorfor og hvordan er de mangfoldige beherskelsesstrategier i det borgerlige samfund – beherskelsen af naturen, beherskelsen af den menneskelige kollektivitet og beherskelsen af behovene – lige netop kapitalistiske? Kun ved at besvare spørgsmålet »hvorfor«, dvs. kun ved at begrunde deres kapitalistiske frembragthed, kan de løsrides fra deres naturagtighed og overhovedet gøres til genstand for kritik. Og kun ved at besvare spørgsmålet »hvordan« kan denne kritik realiseres; dvs. kun herigennem kan formen for deres frisættelse i og med kapitalismens ophævelse bestemmes.

5. Jørgen Carlsen, Hans-Jørgen Schanz, Lars-Henrik Schmidt og Hans Jørgen Thomsen: *Kapitalisme, behov og civilisation*. Århus 1980 s. 17.

6. *Ibid* s. 9.

7. *Grundrisse*, op. cit. s. 484. Jvf. *Kapitalisme, behov og civilisation* op cit s. 207.

Bag dette spørgsmål ligger det forskningsprojekt, som man kunne kalde *en kritisk historisk materialisme for kapitalismen*, dvs. projektet om, hvordan kapitalen frembringer det borgerlige samfund i dets totalitet.

Projektets udgangspunkt er at den »... på kapital grundlagte produktion« ikke blot indebærer »deling af arbejdet, dvs. frembringelse af nye produktionsgrene, dvs. kvalitativt ny arbejdstid; men også afstødelsen af den bestemte produktion fra sig selv som arbejde af ny brugsværdi; udvikling af et system af arbejdsarter og produktionsarter, der hele tiden udvider og omfatter sig selv, og til hvilket der svarer et system af behov, som hele tiden udvider og beriger sig.« Projektets genstand er den måde, hvorpå først kapitalen herigennem »... skaber det borgerlige samfund og den universelle tilegnelse af naturen som selve den samfundsmæssige sammenhæng gennem samfundets relationer. Hence the great civilising influence of capital; dens produktion af et samfundstrin, mod hvilket alle tidligere kun fremstår som lokale udviklinger af menneskeheden og som naturidolatri.«⁸ Projektets mål er rekonstruktionen af de mangfoldige relations- og produktionsformers kapitalistisk frembragte sprængfarlige modsætningsfyldthed og sammenfatning som totalitet. Denne kritiske og totalitets-skabende rekonstruktion må gå gennem den borgerlige videnskab, som har analyseret disse relations- og produktionsformer, men i deres naturagtige autonomitet. Det er sammenfatningen og kritikken af disse enkeltvidenskaber på grundlag af kritikken af den politiske økonomi som man efter vores opfattelse kan kalde en hegemonisering af den borgerlige videnskab.⁹

De ydre modsigelsers immanens

Kapitalisme, behov og civilisation's styrke er, at den bidrager til reformuleringen af forskningsprojektet til en kritisk historisk materialisme for kapitalismen, et projekt der ellers har været så godt som udraderet fra marxismen siden Marx, og at den tager hul på besvarelsen af den mangfoldighed af spørgsmål, som dette projekt omfatter.

Svagheden er, at mange af de spørgsmål, som bogen tager op, ikke besvares i overensstemmelse med forskningsprogrammet. Således mener vi ikke, at bogens hegemoniale intention gennemføres over for de borgerlige rets- og statsbegreber eller over for det borgerlige naturbegreb.

8. *Grundrisse*, op cit s. 313.

9. Jvf. Hans Jørgen Thomsen: »Historiske forudsætninger til rekonstruktionen af en hegemonial marxisme«, i dette nummer.

Vi skrev s. 71, at ganske vist må den klassiske emancipationsidé fastholdes, men det må ske i bevidstheden om ikke alene modsigelsen *mellem* forskellige borgerlige fremskridtsbegreber, men også om modsigelsen *i* disse fremskridtsbegreber.

Det raffinerede ved kapitalismen er, at den artikulerer en kritik af sig selv, som *tilsyneladende* er radikal:

Retsutopien institutionaliseres i og modsiges herigennem af den borgerlige stat. I *virkeligheden* er denne modsigelse et produkt af den kapitalistisk konstituerede retsform, hvorfor en socialistisk kritik må føre modsigelsen *mellem* retsform og statsform tilbage *i* retsformen. Men *tilsyneladende* er den radikale kritik den, der på retsutopiens standpunkt kritiserer statsapparatets knægtelse af retsprincipperne.

Beherskelsen af naturen med nyttighedskalkylen som orienteringsprincip: *Civilisationsnormen* slår over i og modsiges herigennem af den civilisationskritik, som kritiserer det omkostningsfulde for den beherskede natur ved nyttighedskalkylens herredømme. I *virkeligheden* er denne modsigelse et produkt af den kapitalistisk konstituerede naturbeherskelse, hvorfor en socialistisk kritik må føre modsigelsen mellem *civilisationsnorm* og *civilisationskritik* tilbage i det kapitalistiske civilisationsbegrebs modsigelser. Men *tilsyneladende* er den radikale kritik den, der på den naturlige behovstilfredsstillelser vegne (som borgerlig *civilisationskritik*) kritiserer nyttighedskalkylens naturdestruktion.

Dette problem er et klassisk problem i den socialistiske teori, og Marx kritiserede de franske socialister for at ligge under for det: De stiller sig på de borgerlige emancipationsideers standpunkt og kritiserer derfra kapitalismen for at knægte disse ideer. En angiveligt socialistisk kritik bliver herigennem til en venstre-borgerlig kritik; den indfanges i kapitalismens selvkritiske diskurs.

De franske socialister »... vil påvise, at socialismen er realiseringen af de borgerlige ideer, som den franske revolution ikke opdagede, men historisk satte i omløb; disse socialister anstrenger sig for at demonstrere, at bytteværdien *oprindelig* (i tid), eller efter sit begreb (i sin adækvate form) er et system af alles frihed og lighed, men skulle være forfalsket af penge, kapital etc.«¹⁰

Hvorfor denne fejl? Fordi de borgerlige emancipationsideer ikke fremtræder som kapitalistiske emancipationsideer, men som før-samfundsmæssige ideer, der først knægtes i og med samfundet. »Den i cirkulationen udviklede bytteværdiproces respekterer (...) ikke bare friheden og ligheden, disse er tværtimod dens produkt; den er deres reale base. Som rene ideer er de idealiserede udtryk

10. Karl Marx: *Fragment af urteksten til »Zur Kritik der politischen Ökonomie«*, in *Grundrisse* op cit s. 916.

for dens forskellige momenter; som udviklet i juridiske, politiske og sociale relationer reproduceres de kun i andre potenser.«¹¹

Kravet til den socialistiske teori må derfor være at trænge ned bag de ydre modsigelser til disses immanente, kapitalistisk konstituerede rødder. »Bytteværdisystemet og endnu mere pengesystemet er virkelig frihedens og lighedens system. Men de modsigelser, der fremtræder ved (dets) dybere udvikling, er immanente modsigelser, komplikationer ved selve denne ejendom, frihed og lighed; som ved lejlighed slår om i deres modsætning.«¹²

Kritik af den borgerlige tænknings antinomier

Kravet til den socialistiske teori er ikke *blot* den tankemæssige frisættelse af de borgerlige emancipationsideer, skrev vi. Men havner vi ikke hermed i en modsigelse, nemlig at utopien om kommunismen, eftersom den blev skabt og tænkt i kapitalismen, er en utopi om ikke-kommunisme?

Problemet lyder: Gives der nogen form for mulighed for at drive den emancipatoriske tænkning videre end den klassiske borgerlige tænkning, der jo netop spidsformulerede emancipationstankerne?

Lukács formulerede udgangspunktet således: »Den klassiske filosofi har sandt nok drevet alle antinomier i dens livsgrundlag frem til den yderste, for denne filosofi opnåelige tankemæssige spids, de har forlenet den med det højst mulige tankemæssige udtryk: Dog bliver de for denne tænkning uopløste og uopløselige antinomier. Den klassiske filosofi befinder sig altså udviklingshistorisk i den paradoksale situation, at den bestræber sig på at overvinde det borgerlige samfund tankemæssigt, spekulativt at vække de mennesker, som befinder sig i og er tilintetgjort af dette samfund, til live, men i sine resultater blot er nået til den fuldstændige tankemæssige reproduktion, til den aprioriske deduktion af det borgerlige samfund.«¹³

Kravet til den socialistiske teori er altså, at den ikke blot tankemæssigt skal frisætte de borgerlige emancipationsideer. Herved ville den jo nemlig blot drive »... alle antinomier i dens livsgrundlag frem til den yderste opnåelige spids ...« Med dette krav er den eneste tilbageblevne mulighed for den socialistiske kritik at *ophæve den form*, hvori individerne i kapitalismen tænker disse emancipationsideer.

11. Ibid. s. 915.

12. Ibid s. 916.

13. Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewusstsein*. In: Werke II s. 331, svensk s. 220.

Det er netop denne problematik, *Kapitalisme, behov og civilisation* arbejder med, og det er tilsyneladende samme konklusion, den når frem til, når den programmatisk udtaler, at »den klassiske emancipationsidé må (...) fastholdes, men det må ske i bevidstheden om dobbeltkarakteren i de forskellige begrebers status (...) ... emancipationsbegrebernes borgerlige form må afvikles, såfremt de skal fastholdes som socialistiske emancipationsbegreber.«¹⁴

Som det er fremgået ønsker vi ikke alene at holde *fast* på denne konklusion, men også at holde *bogen* fast på den.

Dette kan udspecificeres i følgende punkter:

For det første må man fastholde den klassiske emancipationsidé, som også bogen skriver. Men hvad betyder det? Man må fastholde emancipationsideen, ikke ved at overtage dens idealer, men ved at overtage *emancipationsviljen*, dvs. den kritik-energi, som selve den borgerlige tænkningens antinomier indebærer. Opgivelsen af denne – en opgivelse som man finder i megen »doven marxisme«, der lader alting gå restløst op i begrebet i stedet for at fastholde det reales modsætninger – er ensbetydende med indtagelsen af en bedrevide »venstrekommunistisk« kontemplativitet.

For det andet må den kommunistiske emancipationstænkning fastholde, at perspektivet er antinomiernes selvophævelse som modsætninger der i en social praksis ophæver sig selv i kraft af sig selv.

Inden for det antinomiske paradigme er der to muligheder, der begge artikulerer sig emancipatorisk og begge gør dette *inden for* et kapitalistisk selvkritik-univers.

Den ene mulighed er identifikationen med ét standpunkt inden for den antinomiske tankefigur. Konsekvensen er f.eks. en anarkistisk kritik af staten – fra det borgerlige demokrati-ideals standpunkt.¹⁵ Vi vil hævde (og vende tilbage til) at der netop er tendenser til en sådan kritikform i århusianernes statskritik.

Den anden mulighed er kritikken af *indholdet* af den antinomiske tænkningens begreber – hvilket m.a.o. indebærer en *fastholdelse* af begreberne som tanke kategorier. Et eksempel herpå er, mener vi, at behovsnaturalismen kritiseres – men ud fra et behovsfænomenologisk standpunkt. At behovene

14. *Kapitalisme, behov og civilisation* op cit s. 15.

15. Jvf. Ernst Bloch, der i *Das Prinzip Hoffnung* skriver: »Anarkisterne forkaster ganske vist den borgerlige rets ydre kendetegn: Den statslige tvang og lovene, men dens indre væsen: den frie kontrakt mellem uafhængige eller tilsyneladende uafhængige producenter lader de bestå.« Bloch fører ganske rigtigt denne kritikform tilbage til »... det attende århundredes abstrakte liberalisme, som anarkismen står så nært, og (det) minder i bemærkelsesværdig grad om naturrettens forældede deduktion, overført til utopi.« (Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*, Gesamt-ausgabe Bd. 5, Frankfurt a.M. 1977, s. 666 og s. 664).

herigennem gøres til genstand for erfarings- og forestillingsmæssig bearbejdelse og dermed fratages karakteren af at være naturalistiske imperativer er ganske rigtigt emancipatorisk – men kun inden for et borgerligt emancipations-paradigme.¹⁶

Den kommunistiske kritik af den borgerlige tænkning må som sagt fastholde denne tæknings kritikenergi. Men den må gøre det i en kritik af antinomien som tankeparadigme, dvs. i en *kategori-kritik*. Denne kritik muliggøres af, at den borgerlige tæknings antinomier faktisk besidder deres dynamik i kraft af de kategoriale spændinger. De kritiserer i virkeligheden sig selv *som systemer*. Men de *fremtræder* – f.eks. artikuleret i naturretsfilosofier, men også i attitude-relativistiske naturkritikker – som konflikter mellem godt og ondt, naturligt og artificielt inden for systemet.

Hvis vi f.eks. taler om arbejde, produktion og behov er konsekvensen for den utopiske tænkning følgende: Den kommunistiske utopi er ikke samfundsmedlemmernes nok så kollektivt solidariske behovstilfredsstillelse; dette er netop en kapitalistisk form for utopi. Den kommunistiske emancipationsidé er ophævelsen af den form, som individerne i kapitalismen tænker behovene i. Den endelige kapitalistiske krise – hvor proletariatet med Lukács' formulering bliver »det identiske subjekt-objekt« – er karakteriseret ved den praktiske ophævelse af den borgerlige tæknings antinomier.

Her viser det sig, at det der fremtrådte som *kapitalens* produktivkræfter er *arbejdsevnen*s produktivkræfter, som nu – udviklet til det yderste – frigør sig fra deres kapitalistiske form. Det, som således frisættes, er den *produktionspotenserede* arbejdsevne (fordi kapitalens produktivkræfter som sagt viser sig at være arbejdsevnen's produktivkræfter) og den *umiddelbart samfundsmæssige* arbejdsevne (fordi arbejdet ikke længere producerer for markedet, dvs. producerer for sig selv og først derigennem for andre, men umiddelbart for det samfundsmæssige kollektiv). At individernes arbejdsevner er produktionspotenseret vil sige, at *individet frembringer sin omverden for sig selv*. Og at individernes arbejdsevner er gjort umiddelbart samfundsmæssige vil sige, at *individerne i en bevidst kollektiv væren frembringer sig selv og hinanden*. Marx sammenfatter denne den praktiske ophævelse af den borgerlige tæknings antinomier i bemærkningen i kritikken af Gotha-programmet, »... at arbejdet ikke længere er et middel til opretholdelse af livet, men selv er blevet det primære livsbehov ...«¹⁷

Og han kunne have tilføjet, at behovet ikke længere er et mål for opretholdelsen af livet, men selv er blevet det primære arbejde.

16. Jvf. *Kapitalisme, behov og civilisation* op cit s. 22ff.

17. Karl Marx: *Kritik af Gotha-programmet*. In: Marx-Engels-Udvalgte Skrifter, København 19 s. 21.

Kritik af bogens bestemmelse af retsform og stat

Demokrati under kapitalismen er ikke blot demokrati, men en særlig form for demokrati. Dette må være udgangspunktet for en kommunistisk emancipationsstrategi, hvis parole er, at fejlen ved de eksisterende demokratier ikke er, at de er demokratiske, men at de ikke er demokratiske nok¹⁸, dvs. som hverken vil kaste sig i armene på det borgerlige demokrati eller blindt forkaste demokratiet. De klassiske emancipationsideer – og herunder ideen om demokratiet – må såvel kritiseres som frisættes.

Men hvis det er rigtigt, at demokrati i en kommunistisk strategi kan og skal kritiseres med henblik på frisættelse – og heri er vi enige med århusianerne – så er demokrati på to ledder en dobbeltbestemmelse. For det *første* indeholder det historisk irreversible momenter, som peger ind i socialismen, omend kun middelbart, dvs. i en kapitalistisk formet demokrati-opfattelse. Derfor *skal* det kritiseres og gennem kritikken frisættes. For det *andet* etablerer det *i* kapitalismen sin egen selvkritik, hvis yderpunkter f.eks. repræsenteres ved Rousseau der på den politiske almenheds vegne kritiserer statens selvstændiggørelse fra samfundet, og ved Hegel der kritiserer statskritikken for at indebære et resultat, der modsiger kritikkens hensigt, og som fremhæver at borgerligt samfund og politisk stat skal udgøre en enhed i staten.¹⁹ Fordi en sådan selvkritisk diskurs udspiller sig inden for kapitalismen, *kan* demokratiet kritiseres.

Herigennem er der sat tre elementer i spil, som det nu gælder om at bestemme. For det første *statsliggørelsen* som norm for borgerligt fremskridt, dvs. som middel til at sikre de almene betingelser for kapitalistisk produktion og skabelse og fastholdelse af lighed og frihed.²⁰ For det andet *den retslige samfundsmæssiggørelse*, der som form for frihedsudvikling repræsenterer en borgerlig demokratisk kritik af statsliggørelsen – det er netop ifølge den klassiske utopi i *samfundet* (i modsætning til eller i det mindste frigjort fra staten) den fri politiske debat føres. For det tredje »den kommunistiske samfundsmæssiggørelse«, hvilket »vil sige en samfundsmæssiggørelse hvor samfundsmæssiggørelsen (...) selv samfundsmæssiggøres«²¹ eller med andre ord: hvor den kapitalistiske samfundsmæssiggørelsesform kritiseres og frisættes.

Programmet for en marxistisk hegemonisering af demokrati-begrebet er at bestemme *retsformen* som det på den kapitalistiske produktionsform beroende

18. Jvf. *Kapitalisme, behov og civilisation* op cit s. 14.

19. Ibid. s. 111.

20. Ibid. s. 109.

21. Ibid. s. 131.

organiseringprincip for de samfundsmæssige forhold mellem mennesker og mellem mennesker og den af mennesker bearbejdede natur, dvs. som kapitalistisk samfundsmæssiggørelsesform.

Men dette er ikke tilstrækkeligt: Det anviser alene imperativet om, men ikke muligheden af en retsforms-kritik. Selve retsformen rummer imidlertid nødvendigheden af en over retssubjekterne hævet sanktionerings-instans: Staten. Idet staten installerer sig som overretsligt sanktionssubjekt knægter den samtidig de principper for relationer mellem statsborgerne, som retsformen repræsenterer. Dette gør kritikken mulig.

Netop en sådan fremstilling begrundes den emfatiske samtidighed af statsliggørelse som norm for fremskridt og den borgerligt demokratiske kritik af statsliggørelsen. Og endelig anviser den muligheden af at den marxistiske kritik igennem denne diskurs' kritik-energi støder ud over det borgerlige selvkritik-univers og frem til en kommunisme-strategisk kritik af retsformen som kapitalistisk samfundsmæssiggørelsesform.

Vi skal i det følgende udfolde denne tematik: Vi skal med reference til Kant, Hegel og Nietzsche eksemplificere den borgerlige selvkritik af samfund og stat. Og vi skal antyde retningen for den kommunismestrategiske kritiske frisættelse af demokratiet med udgangspunkt i den borgerlige selvkritik. Ikke for at levere nogen færdig fremstilling – det siger sig selv – men for at antyde hvilke spørgsmål der skal stilles til et sådant projekt. Dernæst skal vi vende tilbage til århusianerne for at vise, at de uden den kritiske analyse af retsformens kapitalistiske konstituering heller ikke formår at fastholde den programmatisk anviste kommunismestrategiske differentiering i begrebet om samfundet, og at de oven i købet momentvis – i åbenlys konflikt med kritikprogrammet – falder tilbage til en differentiering *inden for* den borgerlige diskurs mellem samfund og stat.

Hegemoniale interventionsmuligheder i den klassiske retsfilosofi

Retsformen

Udgangspunktet for en ikke-don-qui-jotisk hegemonial intervention, dvs. kritisk tilegnelse af den borgerlige tænkningens kategorier i et historisk materialistisk projekt, i den borgerlige retsfilosofi må tages i en insistering på retsfilosofiens utopi, således som f.eks. Kant i 1788 i *Kritik der praktischen Vernunft* formulerede den. Den borgerlige stats fundament er retsforholdene, som for at svare til idealet skal være karakteriseret på to måder: Dels skal de udgøre en gensidig tvang som harmonerer med hver mands frihed

ifølge almene love. Dels skal de alene udspringe af det frie offentlige ræsonnement.²²

Den moralske lov fører iflg. Kant gennem begrebet om det højeste gode som objekt og mål for den rene praktiske fornuft til »... Erkendelse af alle pligter (...) ikke som sanktioner, dvs. tilfældige for sig selv tilstrækkelige forordninger, fra en fremmed vilje, men som væsentlige love for enhver fri vilje for sig selv ...«²³

Denne erkendelse sammenfatter Kant i *det kategoriske imperativ*: »Handl sådan, at din viljes maxime samtidig kan gælde som princip for en almen lovgivning« – »dvs. at der i forsøget på at tænke dette handlingsmaxime som en lov der skal følges alment ikke må fremkomme nogen modsigelse.«²⁴

Den kollektive artikulation af disse »Gesetze eines jeden freien Willens für sich selbst« sker gennem det frie, moralsk begrundede ræsonnement. Derfor er det offentlige ræsonnement statens grundlag. Det går som sådant forud for staten og må ikke kunne gøres til genstand for statslige sanktioner. Publicitet er dets middel, thi publicitet er »det princip som alene kan garantere politikken overensstemmelse med moralen.«²⁵

Denne utopi fremføres i en kritik af den feudale retsfilosofi, f.eks. af Hobbes' klassiske formulering om »auctoritas non veritas facit legem« (»autoriteten, ikke sandheden, laver loven«)²⁶. Klarest – som en samtidig feudalismekritisk og kapitalismetopisk parole – kommer standpunktet nok til orde i Reflexion no. 1401: »... Auf die Rechte der Menschen kommt mehr an, als auf die Ordnung (und Ruhe). Es lässt sich grosse Ordnung und Ruhe

22. Jvf. Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt a.M. 1962. Se §§ 13-14.

23. Immanuel Kant: *Kritik der praktischen Vernunft*. Stuttgart 1973 s. 205 (Erster Teil, II. Buch, 2. Hauptstück).

24. Ibid s. 53 (§ 7: Grundgesetz der reinen praktischen Vernunft). Citeret i *Das Prinzip Hoffnung* s. 1019.

Ernst Bloch har på eksemplarisk vis gjort netop *denne* sætning til interventions-objekt i *Das Prinzip Hoffnung*. For det første fremhæver han dens umiddelbare egenskaber: Dens inderlighed, dens koldt-bydende preussiske formalisme og dens ideologiske borger-idealisme. For det andet fremhæver han dens indbyggede depositum – dens noget for noget – der supplerer borger-idealismen og bydemåden med det jordiske gesjæftsmenneskes meget praktiske fornuft. For det tredje understreges dens løgnagtighed i forhold til dét borgtidige modsætningsfyldte poler i et borgerligt fremskridtsbegreb. For den marx'ske teori betyder dette, at det vil være emancipationsteoretisk don quijoteri at involvere sig i en civilisationskritisk position a la Den er »... anticipations-formel ind i et ikke-antagonistisk samfund, dvs. i et klasseløst, i hvilket allerførst moralsk lovgivning af virkelig almenhed er mulig.« *Das Prinzip Hoffnung*, s. 1019-1025.

25. Habermas op cit s. 104f.

26. Ibid s. 97.

bey allgemeiner Unterdrückung stiften ...«²⁷ («Det kommer mere an på menneskenes rettigheder, end på ro og orden. Det er muligt at skabe omfattende ro og orden v.hj. af almen undertrykkelse«).

Som sagt skal udgangspunktet i et kommunisme-anteciperende projekt tages i en insistering på den refererede utopi. Men denne insistering skal ikke *overtage* utopien, thi i så fald er konsekvensen en overtagelse af kapitalismens utopier om sig selv, dvs. en venstreborgerlig manøvre. Insisteringen skal være kritisk, dvs. vise hvorledes utopien *er* kapitalistisk og kun kan frigøres i et kommunismeanteciperende perspektiv ved en ophævelse af dens kapitalistiske grundelse.

Et skridt på vejen tager Hegel, som kritiserer den kantske retskategori abstrakthed og fører den tilbage i det borgerlige samfund. Det borgerlige samfund har nemlig tre momenter, skriver Hegel i sin retsfilosofi:

»A) Formidlingen af *behovene* og tilfredsstillelsen af den *enkelte* gennem hans arbejde og gennem *alle øvrige*s arbejde og behovstilfredsstillelse – systemet af *behov*.²⁸

B) Virkeligheden af den deri indeholdte *friheds* almenhed, beskyttelsen af ejendommen gennem *retsplejen*.

C) Forebyggende forsorg mod den tilfældighed, der bliver tilbage i ethvert system, og omsorg for den særlige interesse som noget *fælles*, v.hj. af *politiet* og *korporationen*«. ²⁹

Fremskridtet består i, at Hegel ophæver Kants utopiske rets-abstraktion i dens samfundsmæssige objektivitet³⁰, og derfra viderefører den i den samfundsmæssige virkelighed indeholdte »frihedens almenhed« i *dennes* virkelighed, nemlig retsplejens ejendomsbeskyttelse, og beskyttelsen af denne særinteresse af sanktionsmyndigheden som det fælles.

Her ser vi, at Hegel fremhæver retsformens grundprincip som værende frihedens almenhed, dvs. accepten af alle andre mennesker som viljespersoner. Og vi ser, at Hegel begrundet frihedens almenhed i arbejde og produktion.

27. Cit. fra Zui Batscha (Hg.): *Materialien zu Kants Rechtsphilosophie*. Frankfurt a.M. 1976 s. 38.

28. Præcisere udtrykkes det måske i § 208: »Das Prinzip der Bedürfnisse hat als die eigene Besonderheit des Wissens und Wollens die *an und für sich* seiende Allgemeinheit, die Allgemeinheit der *Freiheit* nur *Abstrakt*, somit als *Recht des Eigentums* in sich, welches aber hier nicht mehr nur *an sich*, sondern in seiner geltenden Wirklichkeit, als *Schutz des Eigentums* durch die Rechtspflege ist.« Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 208, her fra den af Reichelt red. udgave, Frankfurt a.M. 1972 s. 185.

29. Ibid § 188 s. 174.

30. Jvf. parallellen i Lukács's gennemgang af fænomenologien, Georg Lukács: »Nachwort« til Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, Frankfurt a.M. 1970 s. 492.

Men vi ser også, at dette begrundelsesfundament er overtaget fra den ekso-teriske Adam Smith: Arbejde og produktion som formidling af behovet, dvs. arbejde og produktion for konsumtionens skyld.

Her må kritikken gribe ind: Med en *begrundelse* OG en *kritik* af den borgerlige retsfilosofis udsagn.

Den borgerlige retsfilosofis udsagn begrunder sig i varebyttet. Den sociale relationsform, varebyttet, fremtræder som et forhold mellem uafhængige individer, som kun træder i en tingsligt formidlet sammenhæng: »Individerne træder kun op over for hinanden som ejere af bytteværdier, som individer, der har tildelt sig selv en genstandsmæssig eksistens over for hinanden gennem deres produkt, varen (...) De eksisterer kun tingsligt for hinanden, hvilket blot er videreudviklet i pengereationen, hvor selve deres fællesskab fremtræder over for dem alle som en ydre og derfor tilfældig ting.«³¹

I dette tingsligt formidlede forhold er individerne *lige*. Den økonomiske relationsform i varebyttet er karakteriseret ved sin *lighedsrelation*: »De træder i virkeligheden kun over for hinanden som subjektiverede bytteværdier, dvs. som levende ækvivalenter, gældende lige (...) I udvekslingen eksisterer subjekterne kun for hinanden som ligegældende gennem ækvivalenterne og bekræfter sig som sådanne gennem udveksling af genstandsmæssighed, i hvilken den ene eksisterer for den anden.«³²

Men herudover etableres der i byttet en anden relationsform mellem vareejere, nemlig den retslige.³³

Marx skriver: »Til deres samfundsmæssige relation som byttende, hvor de *forudsættes* og *bekræftes* som lige, kommer til bestemmelsen af ligheden ydermere bestemmelsen af *friheden*. Selvom individ A føler behov for individ B's vare, bemægtiger han sig ikke denne med vold eller vice versa, men de anerkender gensidigt hinanden som ejere, som personer, hvis vilje gennemtrænger deres varer. Deraf fremkommer her i første omgang det juridiske moment: *personen* – og *friheden* i den udstrækning den er indeholdt deri. Ingen bemægtiger sig den andens ejendom med vold. Enhver afhænder sin ejendom frivilligt.«³⁴

Hermed er retsformen karakteriseret: Den adskiller sig fra lighedsrelationen ved ikke at være tvangsmæssig, men *fri*, og ved ikke at være middelbar (dvs. formidlet over markedet), men *umiddelbar*: Den retslige relationsform fremtræder som en form for umiddelbar samfundsmæssig og frivillig relation mellem frie individer.

31. *Urteksten*, op cit s. 908f.

32. *Ibid* s. 912f.

33. Dette er blevet analyseret i Filip Kruuse og Tove Rasmussen: *Statsinterventionisme og socialpolitik*, speciale Odense 1978, som også anfører det følgende citat.

34. *Grundrisse* op cit s. 155. Helt tilsvarende udtrykker Marx sig i *Urteksten* s. 911.

Ved siden af *friheden* er retsrelationen karakteriseret ved den egennytte, hvis raffinement er, at dens realisering er ensbetydende med realiseringen af almeninteressen: »De udvekslende subjekter har bevidsthed om, at enhver kun har sig selv som mål i transaktionen, at enhver kun er middel for den anden (...) Subjektet kan, hvis det vil, endda have den ophøjende bevidsthed, at tilfredsstillelsen af dets hensynsløse enkeltinteresse netop er virkeliggørelsen af den ophævede enkeltinteresse, af den almene interesse.«³⁵

Retsformen er karakteriseret ved enten at relatere sig til sig selv (retsformen er en form for *umiddelbar* relation mellem mennesker, dvs. et inter-subjektivt aftalesystem som *Kant* karakteriserede det), eller ved at relatere sig til byttet i dets selvstændiggjorthed, dvs. som middel for et behovs- eller brugsværdisystem, sådan som *Hegel* karakteriserede det: »... frihedsrelationerne angår ikke direkte udvekslingens økonomiske formbestemmelser, men relaterer sig enten til dens juridiske form eller angår indholdet, brugsværdierne eller behovene som sådanne ...«³⁶

Men i virkeligheden er »indholdet af dette rets- eller viljesforhold (...) givet gennem det økonomiske forhold selv.«³⁷ Marx udtrykker sig tilsvarende i Urtext: »Den i cirkulationen udviklede bytteværdiproces respekterer (...) ikke blot friheden og ligheden, disse er tværtimod dens produkt; den er deres reale basis. Som rene ideer er de idealiserede udtryk for dens forskellige momenter: Som udviklet i juridiske, politiske og sociale relationer reproduceres de kun i andre potenser.«³⁸ Og det er fremstillingen af retsformen som ganske vist relateret til bytteprocessen, men som samfundsmæssigt produceret af den kapitalistiske produktionsproces, der forener begrundelsen af den borgerlige filosofis udsagn med en *kritik*.

Dette er projektet i Tuschlings bog *Rechtsform und Produktionsverhältnisse*.

Antagelsen hos Tuschling er lige netop, at det ganske vist *er* de samfundsmæssige forhold i cirkulationen der giver retsformen dens umiddelbare begrundelse »... men den for dette samfund specifikke retsordnings genese – i det enkelte så vel som totalsamfundsmæssige formsystem – kan alene forklares ud fra den kapitalistiske organisation af den samfundsmæssige produktionsproces ...«³⁹

35. *Urteksten* op cit s. 911f.

36. *Ibid* s. 912.

37. Karl Marx: *Das Kapital I*, Berlin 1969 s. 99.

38. *Ibid* s. 915. Det bør her understreges, at Marx snakker om »den i cirkulationen udviklede bytteværdiproces«, dvs. bytteværdiprocesen som moment i *kapitalens* totalbevægelse.

39. Burkhard Tuschling: *Rechtsform und Produktionsverhältnisse* op cit s. 9.

Og den centrale argumentation lyder – med et langt citat: »... producenterne forholder sig til produktionsmidlerne som ikke tilhørende dem, som en andens ejendom eller som kapital. Nu må (...) producenter og produktionsmidler dog imidlertid kombineres med hinanden, således at produktionen overhovedet kan foregå; dvs. denne produktionsmådes grundmodsigelse har her formen: den forudsætter adskillelse og ikke-adskillelse (kombination) af producenter og produktionsmidler. Denne modsigelse må altså antage procesform, den må være formidelig og netop derigennem reproducerbar, således at kapitalistisk produktion kan blive mulig og virkelig. Stedet, på hvilket denne formidling sker, er (arbejds-)markedet; den akt, som formidler modsigelsen, er byttet af varen arbejdskraft mod kapital. Derfor kan man også sige: Den specifikt kapitalistiske løsning på dette problem angående kombinationen af producenter og produktionsmidler – en løsning hvis form adskiller sig fra alle klasse- og ikke-klassemønstre – består i *organisationen af AD-SKILLELSEN af producenter og produktionsmidler, organisationen af deres kombination (...) og organisationen af formidlingen af denne modsigelse i udvekslingsakten mellem lønarbejde og kapital.*«⁴⁰ Og Tuschling konkluderer: »Ikke vareformen taget for sig, men derimod totalbevægelsen af den nævnte modsigelse – adskillelse af producenterne fra produktionsmidlerne, byttet af arbejdskraft som vare mod kapital, kombination af arbejdskraft og genstandsmæssige betingelser i produktionsakten (under bibeholdelse af producenternes forhold som ikke-ejere til produktionsmidlerne som fremmed privatejendom, dvs. som kapital), opløsning af denne kombination og genfremstilling af forholdet af absolut adskillelse af producenter og produktionsmidler (inklusive producenternes forhold til produktionsmidlerne som deres livsmidler som ikke tilhørende dem, formidlet gennem ækvivalentbyttet af kapitalistisk producerede varer) – er den materielle basis, ud fra hvilken retsformen må udvikles.«⁴¹

Heraf følger, at retsforholdene er en totalsamfundsmæssig ordning af forholdene mellem individerne, dvs. er en kapitalistisk samfundsmæssiggørelse af individernes interaktion. Og heraf følger at først når systemet af disse modsigelsesfyldte samfundsmæssiggørelsesformer bliver ødelagt, dvs. når den kapitalistiske produktions- og værdiøgningsproces støder mod sine egne indre skranker, først da bliver adskillelsen af producenterne som totalitet fra produktionsmidlerne som totalitet konkret erfarbar, og først da træder klasseforholdet til kapitalisterne klart frem for den enkelte lønarbejder.

40. Ibid s. 16.

41. Ibid s. 17.

Først en sådan fremstilling er en kritik af den borgerlige retsfilosofi, eller – med den ovennævnte analyse af varebyttet – en kritisk gentilegnelse af den borgerlige retsfilosofis udsagn i en historisk materialisme for kapitalismen. Af den følger specielt at statskritikken er en borgerlig kritik af kapitalismen, som på ingen måde indebærer frisættelsen af en kommunistisk samfundsmæssiggørelsesform. Kritikken af de kapitalistiske retsforhold må gå dybere: den må artikulere sig som en kritik af retsforholdene som kapitalistisk samfundsmæssiggørelse af individernes interaktion.

Staten

Men hvorfor selvstændiggør retsformen sig i staten? Også her må den klassiske retsfilosofi – her repræsenteret ved Hegel – udgøre et udgangspunkt. Når Hegel formår at kritisere Kant's utopiske abstrakthed skyldes det, at de samfundsmæssige betingelser for borgerlig retsfilosofi i begyndelsen af 1800-tallet er anderledes end i sidste halvdel af 1700-tallet. For det første er borgerskabet på vej til at erobre statsmagten; og derfor skal retsfilosofien ikke længere udformes som en oppositionel utopi, men som en realitetsfilosofi for borgerskabets egen retspraksis. For det andet dementerer det borgerlige samfund i sin udvikling Kant's utopi: Der udvikles et proletariat, som ikke indgår i den frie meningsudveksling mellem ligesindede: Konsensusdiskussionen udvikler sig iflg. Hegel til en »... uorganisk menen og villen, og fører til en ren og skær massevold mod den organiske stat.«⁴² Horfor? Fordi »... den af naturen – ulighedselementerne – skabte ulighed mellem menneskene i det borgerlige samfund ikke blot ikke ophæver (den objektive ret til åndens særegenhed, ÅE/LQ), men ud over ånden producerer, udvikler det til en ulighed mht. dygtighed, kapacitet, og selv intellektuel og moralsk dannelse ...«⁴³

Hvad er Hegels løsning på denne misere? Den er, at *staten* skal overtage garantien for fornuftens virkeliggørelse i en fuldkommen retfærdig orden. Staten substituerer den borgerlige offentlighed – hvilket vi allerede så begrundet i den ovenfor refererede trefoldighed af behovssystem, retsform og sanktions-system – og det meste af Hegels retsfilosofi er netop en argumentation for rimeligheden heraf, dvs. for at staten *er* inkarnationen af det borgerlige samfund. Således kan han om staten konkludere: »Staten er den sædelige idé's virkelighed – den sædelige ånd, som den åbenbare, i sig selv tydelige, substan-

42. Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts* op cit § 302, s. 270.

43. *Ibid* § 200, s. 179f.

tielle vilje, der tænker og véd sig selv og gennemfører det, som den ved og for så vidt som den ved det.« »Staten er som den substantielle viljes virkelighed, som den har i sin til almenhed ophævede særlige selvbevidsthed, det i og for sig fornuftige.«⁴⁴

Hegel fremfører her statsillusionen, at staten *ikke* fremstår som en klassestat, men som den substantielle viljes virkelighed.

Dette er både sandt og forkert. Som abstrakt-almen form for kapitalistisk samfundsmæssiggørelse er retten organisationsform for ækvivalentbyttes lighed og frihed og samtidig derigennem organisationsform for den formidling af den kapitalistiske produktionsproces' ufrihed og tilegnelse uden ækvi-valent, som sker i salget af arbejdskraft. Retten er altså på én gang lighed og ulighed, eller rettere: Den er formidlingsform for modsigelsen mellem lighed og ulighed.

Både lønarbejdere og kapitalister underkastes under denne retsform – thi formidling mellem lighed og ulighed yder den netop i kraft af sin almenhed. Derfor må den sanktionering af retsformen, som er indeholdt i retsbegrebet, overdrages til en tvangsmagt, der er hævet over *alle* individer og som, for at kunne sanktionere, selv må være hævet over privatejendomsprincippet. Denne særlige samfundsmæssige organisationsform, som alle kapitalistisk samfundsmæssigjorte individer er underkastet, er staten.

Konsekvensen er netop, at staten er overordnet klasser og individer, men underordnet kapitalakkumulationens mål og lovmæssigheder. På den ene side udøver staten reel magt over individer og klasser – på magtsociologisk vis er den *ikke* en »klasse-stat«, dvs. en klasses stat. På den anden side formidler den ved at garantere dens retslige former den kapitalistiske akkumulation – hvorigennem den i *virkeligheden* er klasse-stat.⁴⁵

Der er to strategier, hvis kendetegn er at de er *overtagelses-strategier*. Den ene overtager Hegels selvstændiggørelse af staten, og kritiserer alene påstanden om at den selvstændiggjorte stat – statsapparatet – inkarnerer den »substantielle vilje«. Det gør den ikke, indvendes der; den inkarnerer *derimod* den herskende klasses vilje.

Den anden overtagelsesstrategi kender vi fra Marx's *Kritik der Hegelschen Staatsrechts*. Kort fortalt er denne strategi venstreborgerlig, den indtager Kants standpunkt og kritiserer derudfra Hegel for refeudalisering, for at glemme »die Rechte der Menschen« til fordel for »Ruhe und Ordnung«. Fejlen består altså i, at Hegel gør den stat, der rettelig burde være prædikat for det samfundsmæssige subjekt, til subjekt: »Hvis Hegel var gået ud fra det virkelige subjekt som basis

44. Ibid §§ 257 og 258, s. 214f.

45. Burkhard Tuschling, op cit s. 36-43.

for staten, så ville han ikke have været nødt til på mystisk vis at lade staten subjektivere sig selv (...) I stedet for nu at opfatte den som prædikat for sit subjekt, selvstændiggør Hegel prædikatet og lader det bagefter på mystisk vis forvandle til sit subjekt (...) Hegel selvstændiggør prædikatet, objektet, men han selvstændiggør det adskilt fra dets virkelige selvstændighed, fra dets subjekt.«⁴⁶

For begge strategier gælder det altså, at de alene hæfter sig ved retsformens institutionalisering i den borgerlige stat. Hermed *overtager* de imidlertid den klassiske retsforms-utopi, i stedet for at gøre den til genstand for en kritisk intervention. Det er manglen hos den tidlige Marx i forhold til kritikken af den politiske økonomi, og det er manglen i *Kapitalisme, behov og civilisation* i forhold til dens intentioner.

Den borgerlige kritik af retsformen

En af de bedste repræsentanter for en dybgående *borgerlig* kritik af retsformen er *Nietzsche*. Han kritiserede lige netop – som i sin tid anarkisterne – den borgerlige rets ydre kendetegn, den statslige tvang og lovene, men gjorde det ud fra retsformens standpunkt, dvs. ud fra det frie individ, hvis forhold til andre beror på *umiddelbar* samfundsmæssighed og *frivillighed*.

Kritik-argumentationen hos Nietzsche er eksemplarisk: For det første fører han tvangen tilbage til *varebyttet* (og ikke på varebyttet som moment i den på *kapital* beroende cirkulation). For det andet har han et skarpt blik for denne aftaleforms modsætningsfyldthed: Tilsyneladende er den fri, i virkeligheden implicerer den underkastelse. Men underkastelse under hvad? Her markerer den borgerlige kritikform sine grænser. Retsformen ses aldrig som formidling af ækvivalentbytte og udbytning. Den ses alene som det stolte – mod egne behov rettede – individs underkastelse under det, som ifølge Kant var retsformens fundament: Den moralske lov. Kants *fejl* var altså, ifølge Nietzsche, at denne moralske lov ikke er frembragt af interagerende menneskelig fornuft, men er påtrykt os som abstrakt moral, dvs. som moral der står i modsætning til og knægtter individets pligt mod sig selv.

En sådan analyse fremfører Nietzsche i to af sine sidste skrifter: *Zur Genealogie der Moral* fra 1887 og *Der Antichrist* fra 1888.

Nietzsche bekræfter, at retsforholdet udspringer af det økonomiske forhold mellem vareejerne: »Følelsen af skyld, af personlig forpligtelse (...) har (...) sit udspring (...) i forholdet mellem køber og sælger, kreditor og debitor (Gläubiger og Schuldner, skriver Nietzsche, idet han, som Marx, spiller på ordenes

46. Karl Marx: *Kritik der Hegelschen Staatsrechts*. In: MEW 1 s. 224.

økonomiske og moralsk-religiøse tvetydighed, ÅE/LQ): Her træder allerførst person over for person, her *måler sig* allerførst person mod person.«⁴⁷

Det er markedets tilsigtede funktion at formidle et køb. Men herved får det en anden funktion, nemlig at friste konsumenten til at indtræde i kontraktforhold til sælgeren. Dette kontraktforhold, som markedet er formidler af, fremtræder som nævnt som et frivilligt forhold mellem frie personer, men er reelt tvang. Det er en selvbedragerisk *underkastelse*: Nietzsche taler om »det sublime selvbedrageri (...) at udlægge selve svagheden (og hermed mener han personens underkastelse) som frihed ...«⁴⁸

Denne underkastelse er underkastelsen under en *abstrakt og universel moral*. Som vi allerede har set fremstår retskontraktens principper som antropologiske, og dette uddyber Nietzsche: Dette kontraktforhold indebærer »... påstanden om, at denne lovs fornuft *ikke* er menneskelig fornuft, ikke søgt og fundet langsomt og under fejlgreb, men derimod, som et gudeligt udspring meddelt os helt, fuldkomment, uden historie, som gave, som under.«⁴⁹

Nietzsche påstår, at denne abstrakte moral har etableret et herredømme over *livsinstinktet*⁵⁰. Der eksisterer nemlig to slags pligt: Pligten mod sig selv og pligten mod det abstrakte pligtbegreb. I varebyttet underlægges »pligten mod sig selv« (dvs. pligten mod behovet, mod brugsværdien) under pligtbegrebet, (dvs. kontraktprincippet) – eller rettere: behovspligten *forveksles* med kontraktpligten: »'Dyden', 'pligten', det 'gode an sich', det gode med karakter af upersonlighed og almengyldighed – hjernesvind, i hvilket undergangen (...) udtrykker sig. Det omvendte bliver påbudt af de dybestliggende selvopholdelsesog vækstlovmæssigheder: At enhver opfinder *sin* dyd, *sit* kategoriske imperativ. Et folk går til grunde, hvis det forveksler *sin* pligt med pligtbegrebet overhovedet. Intet ruinerer dybere, mere inderligt end hin »upersonlige« pligt, hint offer for abstraktionens moloch.«⁵¹

47. Nietzsche: *Zur Genealogie der Moral*. In Werke III s. 257. Nietzsche udtrykker sig tilsvarende s. 251: Retsforholdet finder man i »aftaleforholdet mellem *Gläubiger* und *Schuldner*, der er så gammelt som der overhovedet fandtes »retssubjekter«, og som for sin del igen viser tilbage til grundformerne for køb, salg, bytte, handel ogandel.«

48. *Ibid.* s. 237.

49. Nietzsche: *Der Antichrist*, *Ibid* s. 671f.

50. Dette er i parentes bemærket grundtemaet i hans overmenneske/slavemenneske-filosofi. Vi skal ikke her gå ind i en eksplicit kritik af Nietzsche, som vil rette sig mod bestemmelsen af det retslige modsætningsforholds to poler, som dels hævdes at være »livsinstinktet« i abstrakt og individualiseret almenhed, dels igen trækkes ud fra dets samfundsmæssighed i varebyttet til fordel for en plat *intrige* mellem jøder, præster, kvinder og englændere. Vi fremdrager alene Nietzsches præcise deciffrering af det retslige forhold.

51. *Ibid* s. 618.

Denne frivillige og selvudslettende underkastelse under »abstraktionens herredømme« er just markedets grundudsagn. På den ene side appellerer det til begæret/behovet (det er dets grundfunktion). På den anden side gengiver det prisen. Budskabet er: Dit begær skal opfyldes for så vidt som du underkaster dig kontraktlighedens abstrakte moral. Den abstrakte moral bliver herre over liv, over fantasi: »Moralen er ikke mere udtrykket for et folks livs- og vækstbetingelser, ikke mere dets fundamentale livsinstinkt, men derimod blevet abstrakt, blevet modsætning til liv – moral som grundlæggende ødelæggelse af fantasien ...«⁵²

Varebyttets kontraktprincipper fremtræder som sagt med en ubrydelig universalitet, en universalitet i det umiddelbare forhold mellem mennesker. Netop derfor får det karakter af moral, netop derfor *internaliseres* det. Det betyder at den *sanktionsmulighed*, som kontraktforholdet indebærer, primært eksisterer i form af *selvovervågning*. Nietzsche skriver i *Antikrist*: »I hele 'evangeliets' psykologi mangler begrebet skyld og straf; i stedet begrebet løn (ell. belønning, ÅE/LQ). »Synden« (...) er afskaffet – netop det er det glade budskab (...) Det dybe instinkt for, hvordan man må leve, for at føle sig »i himlen«, for at føle sig »evig«, medens man i enhver anden henseende ikke føler sig »i himlen«: dette alene er »frelsen«s psykologiske realitet.«⁵³

Resumé

Man ser ofte, at der udlæses en modsigelse – fortolket som skinbarlig fejl-tænkning – hos Hegel mellem liberalisme og totalitarisme og en tilsvarende modsætning mellem Hegel og den klassiske retsfilosofi – oftest repræsenteret ved Rousseau – fortolket som tilbagefald, »refeudalisering«. Heroverfor er det vigtigt at fastslå, at disse »modsigelser« hos Hegel er virkelighedsforpligtede artikuleringer af reale og samtidige modsætninger i den kapitalistiske retsform. Disse »opstår« ikke hos Hegel, men artikuleres hos ham med større realitets-sensitivitet – og i en ændret historisk kontekst – end hos forgængerne.

Det må altså fastholdes⁵⁴, at ikke alene gjorde Rousseau modsætningen mellem almen og særlig vilje og deres enhed til begrebslig grundkonception i stats-teorien, han tilstræbte også en løsning på problemet om opløsningen af denne modsigelse i et system af fornuftig og sædelig lovmæssighed.

52. Ibid s. 632. Jvf. også s. 651 og *Zur Genealogie der Moral* s. 233.

53. *Der Antichrist*, op cit s. 642f.

54. Det følgende refererer til Burkhard Tuschling: *Die »offene« und die »abstrakte« Gesellschaft*. Argument-Sonderbände AS 25/26, Berlin 1978 ss. 316-348.

Hegel adskilte sig ikke fra Rousseau mht. begrebs- og målbestemmelse,⁵⁵ men alene i midlerne til gennemførelse af programmet; og at Nietzsches dualisme er »vild«⁵⁶ gør den ikke til en *anden* dualisme end Kants.

Problemet for dem alle er at den kapitalistiske frie vilje – nemlig vilje til individuel tilegnelse – nødvendigvis ville ødelægge sig selv, hvis den blev overladt til sin egen uhæmmede subjektivitet. Løsningen er – og her er Hegel den mest realistiske – dannelsen af en organisationsform, hvorunder alle retssubjekter er underkastet.

Dette er ikke tilfældigt, men skyldes den af den kapitalistiske produktionsmådes udspringende modsigelse, at udøvelsen af de totalsamfundsmæssige politiske funktioner må adskilles fra de økonomiske relationer og overgives til staten som formelt-almen organisationsform. Hermed forsvinder modsigelserne mellem frihed og sanktionering i retsformen imidlertid ikke, men transformeres til en modsigelse mellem samfund og stat.

Kun en sådan analyse kan for det første levere en samfundsmæssig begrundelse for den kapitalistiske stats-diskussion og for det andet fremhæve nødvendigheden af i et kommunisme-anteciperende perspektiv ikke at engagere sig i diskussionen på én af siderne, men hegemonisere den i »en samfundsmæssiggørelse af samfundsmæssiggørelsen«.

Om retsformsbegrebet i *Kapitalisme, behov og civilisation*

Idet vi nu vender tilbage til *Kapitalisme, behov og civilisation* må vi understrege, at den ikke leverer en borgerlig kritik af demokratiet, endsig repræsenterer en kapitalistisk utopi om kapitalismen. Dette har allerede bogens differentiering inden for samfundsmæssiggørelseskategorien forhindret.

På den anden side formår bogen ikke at hegemonisere demokratibegrebet. Årsagen hertil er fraværet af bestemmelse af retsformen som den kapitalistiske form for samfundsmæssiggørelse. Differentieringen inden for samfundsmæssiggørelseskategorien indskrænker sig derigennem til den programmatisk *konstatering* af, at »... samfundsmæssiggørelsen under kapitalismen ikke er produktionsformsneutral, men (...) netop en kapitalistisk, dobbeltformet samfundsmæssiggørelse – på godt og ondt.«⁵⁷

55. Jvf. Hegels »ros« af Rousseau i *Retsfilosofien*, op cit s. 216.

56. Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*, op cit s. 1117.

57. *Kapitalisme, behov og civilisation* op cit s. 154.

Dette har undertiden i bogen den konsekvens, at den forveksler samfundsmæssiggørelse generelt – dette at naturen rives ud af sin autenticitet og gøres samfundsmæssig, dette at mennesket overskrider behovsnaturalismen i en behovs-refleksivitet osv. – med retsformen som særlig kapitalistisk form for samfundsmæssiggørelse.

Men undertiden er konsekvensen alvorligere: Fordi bogen ikke afdækker retsformens kapitalistiske konstituering kan den ikke *begrunde* den stadige pendlen mellem samfundsmæssiggørelse og statsliggørelse og forvekslingen af de to inden for det kapitalistiske kritikunivers.

Videre kan den ikke begrunde samfundets fordobling i samfund og stat i retsformskonstitueringen. Derfor forklarer den etableringen af staten som statsapparat i magtsociologiske termer.

Og endelig hænder det, at bogen engagerer sig i den borgerlige selvkritikdiskurs på statsliggørelseskritikkens vegne: »Det som en marxistisk strategi kan billige«, skriver den i modsætning til dens program, »er den tiltagende samfundsmæssiggørelse og ikke den tiltagende statsliggørelse.«⁵⁸ I sådanne eksempler overtager den den borgerlige form for samfundsmæssiggørelse i stedet for at hegemonisere den.

Dette ytrer sig også i bogens fremstillingsform. Som sagt trænger den ikke ned til demokratiets konstitutionsform som samfundsmæssigt forhold mellem mennesker i retsformen, en samfundsmæssig relationsform, der lige netop sættes af den på kapital beroende produktionsform og sammenfattes i sin tilsyneladende autonomi som samfundsmæssigt forholdsprincip i vareformen. Tværtimod starter bogen i denne retsforms artikulationsform i den klassiske borgerlige filosofis utopi om en samfundsmæssig politisk offentlighed, og den gennemgår i en historicerende fremstilling dannelsen af borgerlig og statslig offentlighed som utopi og realitet. Og bogen *bliver* i artikulationsformen, dvs. overtager og refererer den borgerlige filosofi i stedet for at hegemonisere den.

Når bogen i denne historicerende fremstilling når frem til *staten*, begår den den klassiske fejl ikke at fremstille staten som inkarnation af en kapitalistisk form for social væren, men omvendt som et funktionalistisk frembragt apparat: »Staten er (...) opstået ud fra behovet for at holde klassemodsigelserne i skak, men da den er opstået midt i disse konflikter, så er staten i reglen den mægtigste, økonomisk herskende klasse, der nu også er politisk herskende og således erhverver et nyt middel til at holde de udbyttede og undertrykte klasser nede.«⁵⁹

Her er der på ingen måde tale om, at kapitalen frembringer det borgerlige samfund og herunder retsformen og dets inkarnation i staten. Tværtimod ta-

58. Ibid s. 113.

59. Ibid s. 112.

les der om en stat, der i hensigtsmæssigheds-øjemed og på et magtsociologisk grundlag er tilvirket som undertrykkelsesredskab. Hermed går bogen ikke bag-om den borgerlige filosofi, men artikulerer sig på den borgerlige selvforståelses grundlag, en selvforståelse i hvilken samfundet ifølge bogen selv opfattes »som den politiske og ideologiske sfære, hvorimod staten bliver til en neutral og teknokratisk størrelse: til et apparat, en maskine.«⁶⁰ I forhold til denne borgerlige selvforståelse har bogen alene skiftet *standpunkt*: Staten er ikke »neutral«. Men den har ikke skiftet *begreb*: Staten *er* »et apparat, en maskine«.

Dette har konsekvenser i forhold til bogens intentioner: Når staten bestemmes »som et maskineri, der kan dæmpe klassekonflikter ...«⁶¹, så udelukker den et totalitetsbegreb: Staten er ikke konstitueret moment i en totalitet, den er et produceret redskab for/af en allerede etableret totalitet.

Ej heller kan staten forstås som inkarnation af en demokrati-utopi. Hvad det er ved dette undertrykkelses-apparat, der peger ud over kapitalismen og ind i et højere samfund, forbliver usagt og usigeligt.

Den logiske konsekvens af bogens fremstillingsstruktur ville være, at den *overtog* den borgerlige filosofis utopi om retsrelationerne i forhold til disses knægtelse under borgerskabets undertrykkende statsapparat. Thi når den urborgerlige filosofi ikke hegemoniseres, men overtages, så overtages også dens utopi.

Dette sker faktisk også indirekte. Kritikken af den kapitalistiske samfundsmæssiggørelse i retsformen er nemlig udvendig – den foretages ud fra den autentisk borgerlige filosofis standpunkt og dermed inden for rammerne af den kritik-diskurs, som kapitalismen *selv* anlægger. I stedet for en immanent kritik af den kapitalistiske samfundsmæssiggørelse som en kritik af retsforholdene som kapitalistisk produceret totalsamfundsmæssigt ordningssystem for individuelle og klasse-mæssige relationer rettes der alene en kritik af den kapitalistiske samfundsmæssiggørelse af de interindividuelle relationer for så vidt som den eksisterer som *statsliggørelse*. Og den kritik af statsliggørelsen, som ikke kritiserer det system af relationsformer, som staten er inkarnation af og eksekutor for, er en borgerlig kritik.

Dette har konsekvenser for andre kritikaspekter. Hvad det er, der bringer denne åbenbart statsfrembragte samfundsmæssiggørelsesform til ophør forbliver uklart hos århusianerne. At kapitalen selv bringer den til ophør kan ikke fremstilles hos århusianerne – med det resultat at statskritikken faktisk bliver til don quijoteri. Videre kan der ikke siges noget om hvori og hvoraf statsillusionen består og opstår – den illusion at dette hos århusianerne åbenbare

60. Ibid s. 104.

61. Ibid s. 113.

statslige undertrykkelsesapparat fremstår som neutral eksekutor af samfundsmæssig fællesvilje. Dette forhold må derfor begrundes i simpelt klassebedrageri: »Den herskende klasse kan naturligvis kun være interesseret i, at denne klassekarakter tilsløres, og staten fremstilles som neutral. Dette kan bl.a. lade sig gøre ved at distinktionen mellem samfund og stat tilsløres, for derved kan staten komme til at fremtræde som et organ for klasseforsoning, og denne illusion kommer til udtryk i borgerlige og småborgerlige ideologier.«⁶² Og når specielt Socialdemokratiet hopper på denne »borgerlige og småborgerlige« limpind, så kan det alene begrundes i »statsfiksering« og »blindhed«⁶³.

Kritik af bogens bestemmelse af civilisationsbegrebet

Fremskridtet under kapitalismen er ikke bare fremskridt, men en særlig *form* for fremskridt: civilisation. At bestemme det borgerlige samfunds fremskridtsformer og »stædigt anføre de muligheder for kommunisme, som den selv-samme fremskridtsproces indebærer«⁶⁴ er selvsagt en vigtig opgave for en marxisme, som hverken ønsker en blind udviklingsoptimisme på det borgerlige fremskridts vegne eller en – ligeså blind – total afvisning af den borgerlige emancipationstæknings socialismeforegribende momenter.

Ligeså vigtigt som dette civilisationsbegreb må være som program for en aktuel teoretisk marxisme, ligeså vanskeligt er det imidlertid at håndtere. På to led er det en dobbeltbestemmelse. *For det første* derved, at civilisationen på den ene side bærer historisk irreversible momenter ved sig⁶⁵, hvis perspektiv rækker ud over kapitalismen og ind i socialismen, men på den anden side gør dette i en *kapitalistisk formet* civilisationsopfattelse, som umuliggør en umiddelbar anvendelse af disse momenter i en socialistisk emancipationsteori. *For det andet* derved, at civilisation som emancipationsnorm i den borgerlige tænkning »har skabt sin egen civilisationskritik«.⁶⁶ Eksemplarisk afspejler denne kritiske spænding i civilisationsbegrebet sig i forholdet mellem den franske

62. Ibid

63. Ibid s. 143, s. 144, s. 145, s. 146, s. 150.

64. *Kapitalisme, Behov og Civilisation*, s. 17.

65. Dette, at kategorier som arbejde, brugsværdi og behov med kapitalismens gennembrud kan reflekteres som rene bestemmelser: der kan spørges »hvorfor« og »hvordan« til arbejdet, brugsværdierne og behovene. Se iøvrigt *ibid.*, s. 22-24.

66. *Ibid.*, s. 222.

oplysnings rationalister (Turgot, d'Holbach, Condorcet) som eksponenter for en utopiserende entydig udviklingsoptimisme på den ene side, og Rousseau som eksponent for en kritik af denne udviklingsforms omkostninger for det naturlige og frie menneskelige på den anden.

Disse to dobbeltbestemmelser af civilisationsbegrebet er ikke identiske, fordi »der er (...) en forskel på udviklingsmønstrets egen civilisationskritik og så en kommunismestrategisk kritik af civilisationen«⁶⁷. Vi har med andre ord med århusianerne fået sat tre elementer i spil, hvis indbyrdes relationer det må dreje sig om at bestemme. *For det første* »civilisation som borgerlig emancipationsnorm«, det vil sige beherskelsen af den ydre og indre natur med nyttighedskalkylen som orienteringsprincip; *for det andet* »udviklingsmønstrets egen civilisationskritik« repræsenteret ved Rousseaus opregning af omkostningerne for det naturlige ved den rationalistiske fornufts herredømme, og endelig for det tredje en »kommunismestrategisk kritik af civilisationen«.

Det fælles for civilisationen som norm og civilisationen som udviklingsmønstrets egen kritik er, at begge forstår sig selv som udfoldelsen af en autentisk natur. Termen 'naturet' som fællesbetegnelse for den klassiske borgerlige stats-, rets- og socialfilosofi fra Hobbes over Locke, Rousseau og Kant frem til og med Hegel er et dækkende udtryk for denne selvforståelse. Der er – som århusianerne pointerer – noget paradoksalt i, at de borgerlige revolutioner på een gang »gør op med så godt som alle overleverede sociale og verdensanskuelsesmæssige former og (dermed skaber) mulighederne for en gennemgribende og universel menneskelig og samfundsmæssig frigørelse«⁶⁸, og så dog alligevel på samme tid forstår denne kolossale omvæltning som »det eviges genkomst«⁶⁹.

En marxistisk gennemlysning af dette paradoks må gøre det til sin opgave at indløse den tese, Marx fremsætter i starten af indledningen til *Grundrisse*, nemlig at »1700-tals-robinsonadernes fantasiløse indbilledninger (...) i modsætning til, hvad kulturhistorikere tror, på ingen måde blot udtrykker en reaktion mod overforfinelse og tilbagevenden til et misforstået liv i naturen. Lige så lidt som Rousseaus *Contrat Sociale*, der gennem overenskomst bringer de fra naturens side gensidigt uafhængige subjekter i forhold og forbindelse med hinanden, beror på en sådan naturalisme. Dette er illusion og er kun de små og store robinsonaders æstetiske illusion. Der er derimod tale om en forudgribelse af det »borgerlige samfund«, der forberedte sig siden 1500-tallet, og som i 1700-tallet tog syvmileskridt mod sin modning«⁷⁰. Først igennem

67. Ibid. s. 222.

68. Ibid. s. 302.

69. Ibid. s. 302.

70. Marx, *Grundrisse*, s. 5.

dén demonstration af det samfundsmæssige indhold i naturbegrebet, der som program ligger bag denne tese, lader det sig gøre at opspore den bagvedliggende rationalitet i den borgerlige emancipation, og først hermed får man det begreb om »borgerlig form for fremskridt«/»civilisation«, som skal gøre det muligt at sige noget om, hvad en socialistisk emancipationstænkning er i modsætning hertil.

En marxistisk hegemonisering af den klassiske borgerlige emancipations-tænkning står derfor frem for noget andet overfor den opgave at vise, hvorledes dét, der i den borgerlige selvforståelses naturkategori forstås som naturligt i virkeligheden er noget helt igennem samfundsmæssigt produceret. Det må være klart, at kun en indløsning af denne tese kan trække den marx'ske teoris forhold til naturbegrebet ud over en ideologikritisk begrundet afsmag for »autenticiteten« og ind i en egentlig forståelse af, hvorfor og hvordan naturbegrebet i den klassiske borgerlige tænkning (både den »normative« og den »kritiske«) optræder som dén centrale emancipationskategori, der kan fungere som fællesnævner for det borgerlige rigdomsbegreb, det borgerlige arbejdsbegreb, det borgerlige frihedsbegreb, den borgerlige menneskeopfattelse etc., etc.

Imidlertid er det netop på dette punkt, man lades i stikken af *Kapitalisme, Behov og Civilisation*. For når bogen skal forklare, hvorfor de revolutionære borgerskaber tilsyneladende paradoksalt fastholder naturkategorien som overbegreb for en tilbundsgående og perspektivrig social omvæltning, så hedder det, at denne fastholdelse »først og sidst er (...) begrundet i borgerskabernes vægring ved at se, endsige realisere de frigørelsespotentialer, som de borgerlige revolutioner i deres sociale perspektiv frisætter«. ⁷¹

Denne forklaring er af indlysende årsager utilstrækkelig. Det forbliver uklart, hvad det egentlig er ved civilisationens egen form, der begrunder dens fornuftighed, når forklaringen på dens fortsatte beståen må hentes i borgerskabernes (magt-teoretisk konciperede?) *vægring* ved at gøre, hvad der åbenbart kunne have været gjort.

Nu kunne det her fremdragne citat være en enlig svale, som ikke var dækkende for bogens øvrige omgang med naturbegrebet, men det er det ikke. For i behandlingen af »udviklingsmønstrrets egen civilisationskritik« (Rousseau) finder vi nøjagtig samme svaghed. I forbindelse med omtalen af Rousseaus filosofi over det prekære forhold mellem natur og samfund nævnes det, at »han (dvs. Rousseau, LQ & ÅE) finder løsningen på alle problemer ved at forene naturtilstandens fordele med det borgerlige samfunds: Ved at gøre Loven til natur (...)»

71. Op. cit. s. 302.

Modstillingen mellem den naturlige orden og den civile orden ophæves ganske enkelt i en operation, hvor alle love bliver naturlove«⁷².

At dette er en korrekt beskrivelse af Rousseaus position i hvert fald i *Emile ...*⁷³ og *Den sociale Kontrakt*⁷⁴ – derom kan der ikke herske tvivl. Men hvad der i lighed med det foregående eksempel mangler er netop forklaringen på, hvorfor og hvordan dette columbusæg er så nærliggende for Rousseau. Denne forklaring er nødvendig, hvis hans filosofi skal fastholdes som et kritisk udtryk for en borgerlig rationalitet, og ikke bare som mestertænkerens geniale legitimationsmanøvre.

Konsekvensen af den manglende hegemonisering af naturbegrebet er for det første – som allerede nævnt – selvfølgelig, at den samfundsmæssige rationalitet i civilisationsbegrebet må forblive ubestemt. Sat på spidsen kan man referere standpunktet sådan, at den klassiske filosofi har konstrueret civilisationsbegrebet, fordi den som filosofi for de revolutionære borgerskaber ikke har villet eller turdet se de altomfattende perspektiver for social frigørelse, de revolutionære bevægelser har frisat. For det andet – og i direkte forlængelse af det første – betyder det imidlertid også, at selve sammenhængen mellem civilisationen som borgerlig emancipationsnorm og udviklingsmønstrets egen civilisationskritik går tabt, fordi formidlingsmidten for denne sammenhæng netop må være den fælles opfattelse af emancipation som naturens kommen til sin ret. At denne sammenhæng går tabt gør, at århusianernes centrale markering af samtidighed mellem civilisation og civilisationskritik må forblive på iagttagelsens niveau, det vil sige ikke kan gøres til genstand for en egentlig begrebsliggørelse. Vi skal i det følgende søge at argumentere for, at dette fravær af en begrebslig bestemmelse af forholdet mellem civilisation som norm og civilisation som kritik får væsentlige negative konsekvenser for århusianernes fastlæggelse af et borgerligt fremskridtsbegreb.

Imidlertid kræver denne argumentation nogle forudsætninger, som først skal skitseres. Det drejer sig naturligvis først og fremmest om det store dyr i åbenbaringen: naturbegrebet. Det turde næsten være unødvendigt at gøre opmærksom på, at vores ambition her ikke er nogen fuldstændig eller endegyldig redegørelse for dette begrebs fordunklede samfundsmæssige konstitution; hvad vi ønsker er udelukkende at gøre opmærksom på nogle momenter, der kan sandsynliggøre, at det principielt er muligt at dechiffere naturbegrebet samfundsmæssigt, og at en sådan dechiffrening kan kaste lys over den intime sammenhæng – samtidighed – mellem civilisation og civilisationskritik. Efter

72. Ibid. s. 176-177.

73. Jean-Jacques Rousseau, *Emile eller om opdragelsen*, bd. I-III, Ringkjøbing 1962.

74. I det følgende henvises der til *Das Gesellschaftsvertrag*, Frankfurt, 1978.

at have gjort dette vil vi sandsynliggøre og uddybe vores konklusion gennem en ekskurs til naturbegrebet hos Rousseau og fornuftsbegrebet hos Kant, for endelig igen at vende tilbage til *Kapitalisme, Behov og Civilisation*.

Skitse til hegemonisering af det borgerlige naturbegreb

Med den stærkt accelererende kapitalisering af de engelske og franske samfund i løbet af 1700-tallet sker der en kraftig samfundsmæssig almengørelse af vare- og pengeform. Behovene er fra nu af stort set bundet til at realisere sig over markedet som køb og forbrug af varer. Denne radikale historiske nyskabelse markerer blandt meget andet en adskillelse mellem en *almen* samfundsmæssig logik (nemlig det, der fremtræder som markeds- eller penge-logikken) på den ene side og den *enkeltes* produktive aktivitet og behov, det private, på den anden. Marx udtrykker i *Urteksten* denne adskillelse således: »På den ene side: han (den byttende vareproducent, LQ & ÅE) har produceret som uafhængigt privatindivid, på eget initiativ, alene bestemt af hans eget behov og hans egne evner, af sig selv og for sig selv (...) På den anden side har individet imidlertid produceret *bytteværdi*, et produkt, som først gennem en bestemt samfundsmæssig proces, en bestemt metamorfose, bliver til produkt for individet selv«. ⁷⁵

Marx fastholder på dette sted på een gang to forhold: *for det første*, at der mellem den enkeltes selvforvaltning af sin produktive aktivitet og sine behov på den ene side og formidlingen heraf over bytteværdien på markedet på den anden består en fundamental *enhed*; en enhed, som ligger deri, at kun formidlet over byttet på markedet kan den enkeltes produktion realisere hans behov. Den afgørende pointe i understregningen af denne enhed er, at hverken det enkelte private eller det almene samfundsmæssige kan tilskrives nogen oprindelighedsstatus; tværtimod er begrebsparrerne privat/samfundsmæssig, enkelt/almen etc. helt igennem samfundsmæssigt producerede. *For det andet*, at denne enhed ikke er synlig for den umiddelbare bevidsthed; for denne bevidsthed er det netop det uafhængige privatindivid, som af sig selv og for sig selv producerer, og som formidler denne produktion som varer over markedet som neutralt udvekslingsforum for at kunne realisere sit individuelle behov.

Bytteværdiens samfundsmæssige gennemslag sætter altså som historisk novum disse to former for væren op imod hinanden: på den ene side en *almen* samfundsmæssig ratio, hvis spilleregler *tilsyneladende* bestemmes af penge-

75. *Urteksten*, op.cit. s. 906.

systemet, og på den anden side den *enkeltstående* private forvaltning af produktion og behov, som *tilsyneladende* bestemmes af den enkelte *af sig selv og for sig selv*.

Som skaber af disse rationaliteter besidder den frembrydende kapitalisme en konsekvensrigdom, som dårligt kan overvurderes. Denne *tilsyneladende* adskillelse af forhold, som i realiteten udgør en enhed får nemlig de mest vidtrækkende konsekvenser for den borgerlige tænkning over det borgerlige samfund; konsekvenser, som også er betydningsfulde for en fastlæggelse af den borgerlige rationalitet i natur- og civilisationsbegreberne.

Sat skematisk op kan man sige, at adskillelsen mellem et område for det enkelte menneskelige på den ene side og et område for det almene samfundsmæssige på den anden danner det almene grundlag for to former for borgerlig civilisationstænkning. *På den ene side* en tænkning, som ser midlet til individets »frihed, autonomi, myndighed, lighed, lykke, frigørelse fra naturtvang og undertrykkelse ...«⁷⁶ i en fortsat udvikling og udbredelse af den *almene* logik; dvs. en tænkning, som måske nok anerkender eksistensen af modsætninger mellem det almene og det individuelle, men som dog alligevel ser vejen til disse modsætningers endelige harmonisering i en foreløbig eksklusion af det ikke til almenheden reducerbare individuelle. *På den anden side* en tænkning, som heroverfor fastholder omkostningerne for det individuelle ved det almenes herredømme. Her har udviklingen og udbredelsen af det almene ikke samme positive værdi som i den første position, tværtimod er netop denne udbredelse roden til det individuelle fordærvelse. I stedet sættes kravet om, at det samfundsmæssige kun må udfoldes på det individuelle naturlige præmisser, kun en sådan almenhed kan sikre den omtalte »frihed, autonomi, myndighed, lighed, lykke, frigørelse fra naturtvang og undertrykkelse ...«

I den første position repræsenteres den almene logik af den »rene praktiske fornuft« (Kant). For denne fornuft er det »naturlige« – hvad enten det nu er ydre eller indre natur – kun civilisationsteoretisk gyldigt i den udstrækning, det kan almengøres. Eksklusionen af det enkelte spiller – som vi senere skal vende tilbage til – en central rolle i Kants moralfilosofi. I den anden position repræsenteres det enkelte menneskelige af »naturen« (Rousseau). For denne position er den kantiske fornuft umiddelbart identisk med fordærvet; det fordærv nemlig, som udspringer af det almenes rovdrift på det enkelte menneskeliges oprindelige kvaliteter. Omvendt ser vi samtidig, at dét naturlige, som ekskluderes fra den kantiske moralfilosofi, her kommer til ære og værdighed som selve frigørelsens substans.

76. *Kapitalisme, Behov og Civilisation*, s. 9.

Det bemærkelsesværdige er nu, at på trods af den tilsyneladende uforenelighed mellem disse to former for borgerlig civilisationstænkning, så har de dog grundlæggende det til fælles, at spaltningen mellem det almene samfundsmæssige og det enkelte individuelle ikke gennembrydes. De to tilsyneladende adskilte rationaliteter: den almene samfundsmæssige og den enkelte individuelle, hvis samfundsmæssige produktion vi i det ovenstående kort har søgt at gøre rede for, forstås i begge former for borgerlig civilisationstænkning kun i denne adskilthed: hos Kant er fornuften en historisk invariant (og dermed *naturlig*) givne kompetence ved det menneskelige, og hos Rousseau indskrænker begrebet om det samfundsmæssige sig – som vi også senere skal vende tilbage til – til dettes *fremtrædelsesformer*, nemlig markeds- og pengelogikken, forfængeligheden etc.

Dette fællesskab under forskellene er vigtigt at fastholde, fordi det betyder, at et naturbegreb må komme til at stå centralt for såvel en filosofi, der ser historiens mål som en fortsat udvikling og udbredelse af den *almene* logik som for en filosofi, hvis ærinde det tværtimod er at understrege det omkostningsfyldte for den *enkelte* ved den almene logiks herredømme.

Det betyder, at såvel en civilisations*normativ* tænkning, som ser midlet til harmonisering mellem almeninteresse og enkeltindivuel interesse i en pointeret fastholdelse af almenlogikken (Kant) som en civilisations*kritisk* tænkning, som omvendt må stille som krav, at det almene udformes i overensstemmelse med det enkeltes naturlige behov (Rousseau) kan lade sit emancipationsperspektiv gå under overskriften 'naturens kommen til sin ret'. Såvel den civilisationsnormative som den civilisationskritiske tænkning markerer under denne fælles overskrift en fundamental solidaritet med nogle af det borgerlige samfunds mest grundlæggende fremtrædelsesformer, og på trods af de oplagte og betydelige forskelle, der er mellem Kants og Rousseaus civilisationstænkning, så er de altså alt andet lige fælles om at udstikke utopiske visioner, som vi med et udtryk lånt fra århusianerne kan kalde for kapitalistiske utopier om kapitalismen.

Man kan således sige, at vi med civilisationsnorm og civilisationskritik har at gøre med to lige genuint borgerlige emancipationsnormer. Vi kan endvidere sige, at civilisationsnorm og civilisationskritik begrebsligt er emfatisk samtidige: det er ikke sådan, at den civilisationsnormative tænkning først formulerer den kodeks, som kritikken derefter kan tage fat på at udrede omkostningerne af, men tværtimod sådan, at formuleringen af nyttighedskalkylen som naturbeherskelsesprincip samtidig – i hvert fald implicit – er formuleringen af det ikke til denne almene kalkyle reducerbare enkelte, som må betale prisen for den borgerlige fornufts herredømme. Yderligere: dette, at vi har at gøre med to emfatisk samtidige genuint borgerlige emancipation-

snormer har som konsekvens, at vi kan bestemme *det borgerlige fremskridtsbegreb: civilisationsbegrebet, som et begreb om enheden i det modsætningsfyldte (men ikke antagonistiske) udviklingsforhold mellem civilisationsnorm og civilisationskritik.*

Denne bestemmelse vidner om en kvalitet ved kapitalismen, som det må være fulstændig centralt at fastholde: nemlig, at den indeholder en (civilisations)kritik af sig selv, som tilsyneladende er radikal ved sit kritiske forhold til den rationelle fornuft som orienteringsprincip for naturbeherskelsen, men som dog alligevel – derved, at den lader sin kritik gå gennem det borgerlige naturbegreb – forholder sig fundamentalt affirmativt til den udbytningsrelation mellem kapital og lønarbejde, der jo netop udgør den uigennemskuede baggrund for naturbegrebets tilsyneladende ahistoriske gyldighed. Denne evne til kun tilsyneladende fundamental selvkritik er altså vel at mærke ikke noget, kapitalismen *kan* mobilisere i situationer eller under forhold, hvor det kan være påkrævet med en øget legitimationsindsats til opretholdelse af systemet, men det er en integral del af selve det modsætningsfyldte udviklingsbegreb, der udgør det kapitalistiske civilisationsbegreb.

Dette turde nok være en central indsigt at fastholde, ikke alene op imod den sværm af borgerlige naturromantikere, der aktuelt ytrer sig civilisationskritisk⁷⁷, men også i polemik mod store dele af den kritiske socialisationsteori, som gennem en ureflekteret omgang med naturbegrebet netop reelt installerer sig i en radikal borgerlig civilisationskritik⁷⁸. Centralt, også fordi det antyder den nødvendige radikalitet i den marx'ske emancipationsteoris opgør med den borgerlige naturretsfigur.

Ekskurs til Rousseau og Kant: Demonstration af et begreb om borgerlig form for fremskridt

Den emfatiske samtidighed mellem civilisationsnorm og civilisationskritik som genuint borgerlige emancipationsnormer, som vi begrebsligt kort har forsøgt at fremstille i det foregående kan som antydet demonstreres gennem en komparativ analyse af naturbegrebet hos Rousseau og fornuftsbegrebet hos Kant. Igen turde det næsten være unødvendigt at sige, at stedet her ikke er til en egentlig udfoldelse af en sådan analyse, men vi vil kort skitsere nogle centrale elementer ved den, som dels kan retfærdiggøre, dels udvikle fremstillingen i det foregående.

77. Bogen nævner som eksempler herpå Sørensen/Møller/Helveg, Bjørnvig, Løgstrup. Se s. 293ff.

78. Vi tænker her først og fremmest på den såkaldte Hannoverskole; det drejer sig om Negt/Kluge, Brückner, Krovova, Ziehe m.fl.

Rousseaus beskrivelse af naturtilstanden findes først og fremmest i *Discours sur l'Origine de l'Inégalité parmi les Hommes*⁷⁹. Heri karakteriseres den »gode vilde« som et menneske »der flakker om i skovene, uden færdigheder, uden sprog, uden bolig, uden fjendskab og uden venskab uden at forlange noget af sine ligemænd og uden nogen tilbøjelighed til at skade ham, uden måske nogensinde at genkende nogen iblandt dem som individ.«⁸⁰

Dette hjem-, sprog-, ja, i videste forstand socialitetsløse individ eller naturmenneske er altså fundamentalt set *autonomt*, og vi kan endvidere se, at vedkommende er *god* – ikke i en moralfilosofisk betydning, der ikke hører naturtilstanden til – men deri, at han ikke ønsker nogen noget ondt: Rousseau taler flere steder endda positivt om, at denne naturlige godhed ytrer sig som medlidenhed og omsorg. Endvidere er dette menneske karakteriseret ved sin *fri vilje*:

»Det er altså ikke så meget erkendelsesevnen, der udgør den specifikke forskel mellem menneske og dyr, men menneskets viljefrihed. Naturen befaler ethvert væsen, og dyret adlyder. Mennesket føler ligeledes sine tilskyndelser, men det erkender sig selv som frit med hensyn til, om det vil give efter eller modstå. Og netop i denne bevidsthed om sin frihed viser dets sjæls åndelighed sig. Thi fysikken forklarer på en eller anden måde meningens og begrebsdannelsens mekanisme, men i evnen til at ville eller snarere til at vælge og i følelsen af denne magt har man kun rent åndelige forhold for sig, som man intet kan sige om ved hjælp af mekanikkens love«⁸¹.

Der kan ikke herske tvivl om, at dette begreb om et autentisk naturmenneske som oppositionsbegreb mod dét, Rousseau opfatter som et umenneskeligt og kunstigt samfundsliv, i realiteten knytter sig til problemet om en kapitalistisk produktionsmådes systematiske produktion af social elendighed⁸². Hvad Rousseau som den historisk første markante civilisationskritiker kan erfare er, at de »som fører os er kunstnerne, de fornemme, de rige, og de ledes igen af deres pengeinteresser eller deres forfængelighed. Begge parter kappes om at finde nye måder at give penge ud på, de første for at prale med deres rigdomme, de sidste for selv at rage til sig«⁸³.

Hans kritik kan derfor betragtes som een lang gennemspilning af temaet: pengeloggikkens (og i dens kølvand forfængelighedens etc.) fordærvelse af den oprindelige menneskenatur; et kritisk tema, som både i *Emile ...* og *Den*

79. Tysk oversættelse i *Schriften zur Kulturkritik*, Hamburg 1978.

80. op.cit. s. 183.

81. ibid., s. 107.

82. se hertil Burkhard Tuschlings diskussion omkring Rousseau i *Die »offene« und die »abstrakte« Gesellschaft*, Berlin 1978, s. 276-97, s. 350 samt s. 375.

83. *Emile ...*, op.cit. bd. II, s. 256.

sociale Kontrakt munder ud i det utopiske krav om en samfundstilstand indrettet på naturens præmisser. I Rousseaus civilisationskritik finder vi således et eksemplarisk udtryk for dén borgerlige naturopfattelse, vi beskrev i det ovenstående gennem en kort omtale af varerelationen: nemlig fortolkningen af den enkeltes forvaltning af sin produktive aktivitet og sine behov af sig selv og for sig selv som natur; en fortolkning, som overser dét elementære, at det private og tilsyneladende naturlige selv er samfundsmæssigt bestemt gennem vareformen som udtryk for en bestemt social relation. At Rousseau ikke gennemlyser – og af historisk forståelige årsager ikke *kan* gennemlyse – denne mystifikation betyder, at det naturmenneske, han konstruerer under overskrifterne »oprindelig« og »vild« i virkeligheden tværtimod må være dét ny menneske, som kapitalismen først skaber. Hos Kant er det på en måde umiddelbart langt mere indlysende, at der med begrebet om en ren praktisk fornuft er tale om en filosofisk formulering af den borgerlige subjektivitet, fordi fornuften her per definition er eksklusivt forskellig fra den første natur. Således er den rene fornufts eksistensmulighed netop givet gennem muligheden for syntetisk dom apriori, og den moralske handlen kun mulig gennem den fuldstændige og bevidste eksklusion af alle naturimpulser. Det kategoriske imperativ⁸⁴ er i sidste instans afhængigt af, at enhver specifik interesse, som ikke er reducerbar til en almen lovmæssighed, fuldstændigt kan elimineres fra individets handlen. At Kant med disse bestemmelser grundlægger en borgerlig politikopfattelse og en borgerlig menneskeopfattelse, derom kan der ikke herske tvivl.

Sagen er nu, at på trods af, at *naturen* hos Rousseau er et civilisationskritisk begreb for det enkelte menneskelige op imod det borgerlige samfunds fordærvende påvirkninger, og at den (naturskabte) fornuft hos Kant er et civilisationsnormativt begreb for den *almene* frie moralske ageren, så er Rousseaus og Kants bestemmelse af et naturgivet individ dog i bund og grund fælles: det er *autonomt*, det er *frit* og det er *moralsk handlende*⁸⁵. Med andre ord: der er en fundamental identitet på færde mellem den civilisationsnormative tænknings centralbegreb: fornuftsbegrebet, og den civilisationskritiske tænknings centralbegreb: naturbegrebet; en identitet, som viser, at det på trods af en mængde betydelige forskelle er den fundamentalt set samme borgerlige horisont, der er bærende for såvel norm som kritik.

84. Det kategoriske imperativ: »Handl sådan, at din viljes maxime samtidig kan gælde som princip for en almen lovgivning«, *Kritik der praktischen Vernunft*, op.cit., s. 53.

85. For en kort redegørelse herfor, se *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Frankfurt 1974, s. 81-102.

Forskellen på civilisationsnorm og civilisationskritik ligger altså ikke i, at det er forskellige samfunds- eller menneskeopfattelser, der er på spil, tværtimod; forskellen ligger alene deri, at normen installerer sig i den *almene* naturbeherskende fornuft, mens kritikken omvendt installerer sig som borgerligt emancipationsbegreb for den *enkelte* natur, som lider under almenhedens herredømme.

Den fundamentale identitet viser sig da også derved, at når Rousseau – som i slutningen af *Emile ...* og i *Den sociale Kontrakt* – skal tænke sit kritiske naturbegreb ind i en utopi om det samfundsmæssige, så bliver hans formuleringer i det store og hele kantiske. Således hedder det i *Emile ...*, at »Hvem er da dydig? Det er det menneske, som forstår at besejre sine tilbøjeligheder, thi i så fald følger han sin fornuft og sin samvittighed; han gør sin pligt, han retter sig efter samfundsordenen, og intet kan rukke ham derfra«⁸⁶, og det hedder yderligere i forlængelse heraf, at »da enkeltindividerne kun har underkastet sig styrelsen, og da den øverste styrelse ikke er noget andet end fællesviljen, indser vi, hvordan ethvert menneske i sin lydighed mod styrelsen kun adlyder sig selv, og hvorledes man i samfundspagten er mere fri end i naturtilstanden«⁸⁷. Hvad vi ser her er, at når Rousseaus naturbegreb forskyder sig *fra* at være emancipationsbegreb for det enkelte knægtede naturmæssige *til* at være centralbegreb for en utopi om en naturlig almen samfundsorden, ja så forskyder det sig samtidig *fra* en civilisationskritisk *til* en civilisationsnormativ position. Dette bliver fremfor noget andet sted endeligt klart i *Den sociale Kontrakt*, hvor Rousseau indfører begrebet om en »tvungen frihed«, nemlig den frihed, som samfundspagten må tvinge den enkelte til, hvis vedkommende ikke selv ved, hvad der er i overensstemmelse med hans natur⁸⁸. Rousseaus kritik og Kants norm er altså langt fra at være antagonistiske størrelser tværtimod de to emphatisk samtidige modsætningsfyldte poler i et borgerligt fremskridtsbegreb. For den marx'ske teori betyder dette, at det vil være emancipationsteoretisk don quijoteri at involvere sig i en civilisationskritisk position à la Rousseau eller den kritiske socialisationsteoris; perspektivet i en marxistisk kritik må snarere være den radikale fastholdelse af *årsagen* til den borgerlige arbejdsdeling mellem civilisationsnorm og civilisationskritik, nemlig kapitalen som samfundsmæssigt organiseringsprincip for den historiske udvikling. Herved kan den marx'ske teori fastholde,

86. *Emile ...*, op.cit., bd. III, s. 132-33.

87. *Ibid.*, s. 156.

88. Således hedder det i *Den sociale Kontrakt*: »Eftersom samfundspagten ikke vil være nogen tom form, indeholder den stiltiende følgende forpligtelse, som alene den overskydende kraft kan skaffe; den består deri, at enhver, der nægter almenviljen lydighed, skal tvinges til lydighed af hele samfundslegemet; det har ingen anden betydning, end at man vil tvinge ham til at blive fri«, op.cit., s. 53.

at den borgerlige produktion af sandheder – hvadenten de nu er normative eller kritiske – er radikalt løgnagtig; ja, man kan sige, at det må være en hovedopgave for denne marxisme stædigt og kvalificeret at understrege denne kendsgerning for herigennem at nedbryde legitimiteten i de borgerlige sandheder.

Om civilisationsbegrebet i *Kapitalisme, behov og civilisation*

Vender vi nu tilbage til *Kapitalisme, behov og civilisation*, så er det straks nødvendigt at sige, at vi ikke identificerer bogens position med socialisationsteoriens eller på anden måde ønsker at mistænkeliggøre den for en eller anden skjult naturtilbedelse. Bogens egen kritik af den borgerlige naturretsfigur turde da også være et tilstrækkeligt bevis for, at en sådan kritik ville være helt hen i skoven.

Hvad vi ønsker at understrege er, at den hegemoniseringsintention overfor den borgerlige tænkning som Hans Jørgen Thomsen andetsteds i dette nummer af *Kurasje* formulerer således: »Hegemoni er at få greb om de historiske processer uden at fortrænge disses latente tendensindhold; uden at fortrænge dén historiske sandhed, som er i færd med at konstituere sig. Og teoretisk hegemoni er den erkendelsesmæssige (og for den eventuelt praktiske realisering: den begyndende) antecipation af en sådan frigørende bemestring af de historiske processer«⁸⁹, ikke lader sig gennemføre, hvis der ikke bliver taget hul på en samfundsmæssig bestemmelse af naturbegrebet. Sker dette ikke, ja så fortrænger man netop den historiske sandhed, der forhåbentlig er ved at konstituere sig; og det bliver principielt usikkert at skelne en borgerlig fra en socialistisk civilisationskritik.

Problemet ved den civilisationsteoretiske del af *Kapitalisme, Behov og Civilisation* er, at der på den ene side gennemføres en kritik af den borgerlige naturretsfigur, som forhindrer bogen i at installere sig i en borgerlig civilisationskritik uden at der på den anden side gennem en egentlig hegemonisering af naturbegrebet skabes mulighed for at lade den borgerlige selvforståelse ramme af det positive alternativs dom. At forholdet mellem civilisation og civilisationskritik begrebsligt forbliver uklart i bogen er netop det symptomatiske udtryk herfor.

Årsagen til miseren må søges i århusianernes bestemmelse af begrebet om »kapitalens civiliserende indflydelse«. Det hedder herom: »Men hvad er, eller hvori består kapitalens civiliserende indflydelse? Lad os forsøge, med følgende bestemmelser: kapitalens civiliserende indflydelse er et overbegreb for de effekter, som kapitalen frembringer lateralt i forbindelse med merværdiproduktionens udvikling under kapitalismen. Den civiliserende indflydelse ligger

89. Hans Jørgen Thomsen, *Historiske forudsætninger til rekonstruktionen af en hegemonial marxisme*.

således ikke gemt i selve merværdien, profitten eller udbytningen, men derimod i de momenter, der opstår som konsekvenser af og etablerede forudsætninger for produktionen af merværdien«⁹⁰.

Hvad der netop kendetegner dette begreb om civilisationen som sideeffekter ved merværdiproduktionens udvikling er, at det som begreb om *effekter* eller *afsmitninger* er uegnet til at begrebsliggøre spændingen mellem civilisationsnorm og civilisationskritik; uegnet, også selv om det som hos århusianerne understreges, at kapitalens civiliserende indflydelse har en dobbeltkarakter: denne understregning er jo netop ikke samtidig fremstillingen af, i hvilke former for samfundsmæssighed og samfundsmæssig erfaring, denne dobbelte karakter udtrykker sig.

Konsekvensen er, at det forbliver en uindløst tese, når bogens forfattere hævder, at »civilisationen har skabt sin egen civilisationskritik«⁹¹ eller at »civilisationsforherligelse og civilisationskritik er samtidige bestemmelser – refleksbestemmelser – indenfor den civilisatoriske proces, kapitalismen fører med sig«⁹²

Civilisationsbegrebet må altså heroverfor fastholdes, *ikke* som en effekt af kapitalens merværdiproduktion, *ikke* som det ved subsumtion eller prægning fremkomne resultat af merværdiproduktionen; *men* tværtimod som noget, der er grundlagt *i og med* den historiske indsættelse af kapitalen som organiseringsprincip for de samfundsmæssige forhold. Noget kort og abstrakt formuleret er det dette, vi har søgt at argumentere for i det foregående. På sporet af en betemmelser af den kapitalistiske »form for fremskridt« kommer man først for alvor, når subsumtions- og prægningssparadigmet opgives til fordel for en undersøgelse af, hvilke historisk særlige former for almen social erfaring, der skabes med kapitalismens gennembrud.

Det er en sådan undersøgelse, vi ovenfor har søgt at tegne konturerne af uden på nogen måde at have det færdige resultat parat.

Eet resultat er dog – og det er det, vi har søgt at argumentere for her – at en socialistisk utopis fastholdelse af irreversibilitetskarakteren ved de klassiske borgerlige emancipationskategorier ikke har noget fælles med den borgerlige og venstreborgerlige civilisationskritik. Tværtimod henter den socialistiske utopi netop sin dynamik i *adskillelsen* mellem civilisationsnorm og civilisationskritik; den adskillelse, som først kan skabe og har skabt ideen om foreningen af det adskilte.

Det er i produktionen af dét adskilte, hvis nye enhed skal ledsage kommunismen som verdenshistorisk epoke, at den klassiske tænkning har sin irreversible kraft.

90. *Kapitalisme, Behov og Civilisation*, s. 202.

91. *Ibid.* s. 222.

92. *Ibid.* s. 17.

KRITIK AF MARX'S TINGSLIGGØRELSESTEORI

Anders Lundkvist

1. Indledning

Marx's kapitalismekritik kan opdeles i et kvantitativt aspekt, nemlig udbyttings- eller merværditeorien, og et kvalitativt aspekt, tingsliggørelsesteorien, hvorom denne artikel vil handle.

Marx's hovedtanke er at de sociale forhold i det borgerlige samfund *fremtræder tingsligt*. Kapitalismens grundlov er værdiloven, dvs. værdiens styring af de økonomiske sammenhænge, men således ser det ikke ud: Værdien er et socialt fænomen, dvs. det indeholder 'ikke ét atom naturstof',¹ men når den fremtræder i de økonomiske kategorier, antager den en tingslig form; derfor synes det som om samfundet og økonomien styres af tingslige magter. Denne fordrejning skærpes i takt med kategoriernes konkretisering: I varen fremtræder værdien i form af *egenskaber ved ting*, ved penge i form af en *ting*, og ved kapitalen som *ting, der bliver til flere ting*.

Er denne tingsliggørelse reel eller er den ren illusion? er fordrejningen virkelig eller blot bevidsthedsmæssig? Dette er nok de første spørgsmål, som læseren af 'Kapitalen' stiller. Marx's parallellisering til religionen, såvel som hans alternative betegnelse for tingsliggørelsen, nemlig fetichisme, kan forlede til den opfattelse at fordrejningen blot er en falsk bevidsthedsform, men der er ingen tvivl om at værdiformerne iflg. Marx er tingslige såvel reelt som for bevidstheden. Dette fremgår særlig klart af pengefetichismen, hvor Marx's pointe *ikke* er at folk fejlagtigt tror at penge er en ting (guld): hans pointe er at de sociale

1. Marx: Das Kapital, Band I, MEW 23, p. 62; Rhodos-oversættelsen, p. 143. I det flg. angives de 3 Kapital-bind som K.I., K.II. og K.III., og ovennævnte henvisning vil fremtræde som K.I., p. 62/143.

forhold *faktisk* inkarneres i en ting, hvorfor fordrejningen er en 'prosaisk reel mystifikation'.²

I 'Kapitalens Bevidsthedsformer' fra 1972 og 'Introduktion til metoden i Kapitalen' fra 1973 sonderer jeg mellem tingsliggørelsen, der er den *virkelige* og fetichismen, der er den *bevidsthedsmæssige* fordrejning; sidstnævnte fordrejning skulle så bestå i at man alene opfattede (genspejlede) den tingslige fremtrædelsesform eller værdiformen, mens det sociale væsen eller værdien forblev skjult (undtagen for videnskabsmanden, der var udstyret med en særlig evne til *kritisk* genspejling). Denne teori beviser samtidig for lidt og for meget: Den viser for lidt, thi selve sondringen mellem virkelighed og bevidsthed gør virkeligheden åndløs og for så vist tingslig, hvorfor teorien i stedet for at forklare, blot reproducerer tingsliggørelsen/fetichismen. Og den viser for meget, fordi dens konsekvens er, at folk skulle leve i lykkelig uvidenhed om at de økonomiske kategorier overhovedet har noget med de sociale sammenhænge at gøre (disse genspejles jo ikke); men ethvert barn, der har læst sin Anders And (specielt om strudsen der lægger pengeæg), véd jo udmærket at penge på en eller anden måde har sociale karakteristika. I det flg. anvendes betegnelserne 'fetichisme' og 'tingsliggørelse' derfor i flæng.

Tesen i denne artikel er at de magter, det styrer samfundet, nok er fremmede, upersonlige og objektive, men ikke fordi de er tingslige. Tværtimod; i min bog, 'Kritik af privatarbejdet. 1. Del: Sempel vareproduktion', der formentlig udkommer i løbet af efteråret, har jeg formuleret en alternativ fordrejningsteori, hvis kerne er at de sociale forhold fremtræder som *adskilte* fra de naturlige (og for så vidt tingslige) forhold, hvilket på åbenbar vis kommer til syne i den økologiske krise.³

Når Marx's tingsliggørelsesteori har vundet tiltro, trods sin vanskeligt tilgængelige karakter, beror det nok på to forhold:

a) Det er indlysende at de økonomiske sammenhænge – markedsløvene, profitmaximeringen – er objektive, for så vidt som de ikke beherskes af menneskene (subjekterne). Det samme gælder de egentlige naturlove, f.ex. tyngdeloven. Men det er naturligvis logisk fejlagtigt alene ud fra denne parallellitet at slutte, at de økonomiske sammenhænge fremtræder som naturlige/tingslige sammenhænge.

b) Forskellen mellem kommunisme og vareproduktion – og dermed det fordrejede ved varen – ligger i, at mens den kommunistiske produktionsmåde er underkastet en social planlægning og derfor indebærer en umiddelbar

2. Marx: Zur Kritik der politischen Ökonomie, MEW 13, p. 35; Rhodos-oversættelsen, p. 43. Henvisningen vil i det flg. fremtræde som Til Kritikken, p. 35/43.

3. Denne artikel bygger på kap. 9 ('Kritik af Marx's vare- og penge teori') i ovennævnte bog.

socialisering af arbejdet, bygger vareproduktionen på privatarbejdet, dvs. en produktionsmåde der er karakteriseret ved at den enkeltes arbejde ikke på forhånd indgår i en social sammenhæng; denne sammenhæng etableres først i udvekslingen af arbejdsprodukterne, dvs. privatarbejdet socialiseres efterfølgende eller indirekte. Det er nu fristende at slutte, at det fordrejede ved vareformen ligger i at den indebærer et *socialt forhold mellem ting* (arbejdsprodukter). Men slutningen er forkert, thi *enhver* distribution af arbejdsprodukter er et socialt forhold mellem ting; dette er tilfældet hvad enten det drejer sig om røveri eller den feudale bondes afgift til godsejeren, om kommunismens planlagte distribution eller vareudvekslingens uplanlagte. Det fordrejede ved vareproduktion, det der adskiller den fra kommunisme, består ikke i det, udvekslingen *er*, nemlig et socialt forhold mellem ting, men i det produktionen *ikke* er, nemlig et socialt forhold mellem arbejder.

2. Teoriens achilleshæle

Fetichisme- eller tingsliggørelsesteorien intenderer – bl.a. – at forklare, hvorfor den borgerlige bevidsthed er tingsliggjort. Den første forudsætning for teoriens rigtighed er derfor, at den borgerlige bevidsthed faktisk opfatter vare, penge og kapital tingsligt. Dette spørgsmål kan afgøres på rent empirisk vis.

Uheldigvis for Marx's teori er det ikke vanskeligt at vise, at den borgerlige bevidsthed er alt andet end netop tingslig.

Dette er mest åbenbart for *pengenes* vedkommende, thi iflg. moderne borgerlig teori er penge en social konvention, baseret på noget så substansløst som *tillid*:

»Penge er en kunstig social konvention. Hvis et materiale af en eller anden grund begynder at blive brugt som penge, vil alle mennesker begynde at tillægge det værdi, selv hvis de skulle være afholdsfolk, vegetarianere eller uden tro på materialets indre nytte /intrinsic usefulness/. Så længe ting kan købes og sælges v.h.j.a. et bestemt materiale /substance/ vil folk være tilfredse med at sælge og købe det. Paradox: penge accepteres, fordi de accepteres!« (Paul A. Samuelson: Economics, An introductory Analysis, 6. ed. 1964, p. 52).

»Papirlapperne er værdifulde, fordi enhver mener at de er det, og enhver mener at de er det, fordi de efter vedkommendes erfaring altid har været det. Penge er således sidste instans /at bottom/ en social konvention...« (Milton Friedman: artiklen 'Money' i Encyclopædia Britannica, 15. ed.).

Penge subjektiveres, ja åndeliggøres, hvilket er nogenlunde det modsatte af en tingsliggørelse.

Marx's tese om den tingslige opfattelse af penge beror på, at han selv mener at penge må forankres i en ting (guld), og at papirsedler henter deres værdi fra de guldkvanta, de symboliserer. Hvis dette var rigtigt – men det betvivles nedenfor – ville det imidlertid indebære at almindelige mennesker skulle have et relativt godt kendskab til pengesystemet for at blive feticherede, thi da Marx trods alt ikke tilskriver folk illusioner om at pengenes magt afhænger af pengesedlens papirkvalitet, må han hævde at folk tankemæssigt til stadighed reducerer sedlerne til guldkvanta.

Lad os dernæst betragte den borgerlige opfattelse af, hvilke faktorer der bestemmer bytteforholdet, altså varens kvantitative side. Marx's kronvidner indenfor emnet 'umiddelbare fremtrædelsesformer' er de såkaldte vulgærøkonomer, hvor vi skulle være sikre på at finde fetichisme i renkultur; slår man imidlertid op i en hvilken som helst lærebog i borgerlig økonomi, vil man finde mange betragtninger over behovene og mange forsøg på at forklare bytteforholdene og priserne ud fra de subjektive, dvs. marginale behov, – men man vil lede forgæves efter forsøg på at udlede bytteforholdene af smørs, kanoners og diamanters *tingslige* egenskaber.⁴ Igen: Den borgerlige bevidsthed tingsliggør ikke de sociale relationer, den *subjektiverer* dem. Det er en gådefuld kendsgerning, at moderne marxistisk teori, ofte i samme sætning, kritiserer moderne borgerlig økonomi for subjektivism og tingsliggørelse; det første kritikpunkt er det virkelige, det andet blot 'lip-service' til Marx's teori.

Situationen er meget mærkelig. Arbejdsværdilærens traditionelle og 'naturlige' modpol er den subjektive behovsteori; hvis arbejdsværdilæren er rigtig, er den subjektivistiske teori og de reale forhold, som den støtter sig til, ren overflade, der fordrejer – eller i hvert fald tilslører – de virkelige sammenhænge. At vise dette må være opgaven for arbejdsværdilærens fordrejningsteori. Men Marx opstiller en indviklet teori, der med jernhård logik skal vise, hvorfor den borgerlige bevidsthed nødvendigvis begriber de sociale relationer (værdien) tingsligt. Borgerlige økonomer allierer sig måske med psykologer for at bestemme folks præferencekurver, men de kunne ikke drømme om – som Marx antyder⁵ – at engagere en kemiker til at finde en værdi eller bytteværdi, der skulle være indeholdt i en 'perle eller diamant'; da borgerlig teori således med sindsro kan melde hus forbi, er det forståeligt at den aldrig har set fetichismeteorien som en udfordring.

4. Det skal dog nævnes, at Marx nævner ét – ét – eksempel på varefetichisme, idet Samuel Bailey i en iøvrigt skarpsindig kritik af ideen om en immanent værdi, altså en værdi der er apriori i forhold til bytteværdien, er kommet for skade at sige at 'værdi er en egenskab ved tingene'; jvf. K.I., pp. 97f/185 og Theorien 26.3., pp. 126f og 145.

5. K.I., p. 98/185.

Tingsliggørelsesteorien er mystisk; ligeså mystisk som hvis en astronom udformede en kompliceret teori, der tog sigte på at forklare, hvorfor menneskene nødvendigvis umiddelbart tror at solen drejer rundt om Mars.

– Nu kan man naturligvis tage et extra skridt ud i tågen ved at hævde at de borgerlige økonomers manglende fetichisme beror på at de har mystificeret den virkelige mysticisme: Måske tog Marx blot fejl mht. den *teoretiske* borgerlige bevidsthed, mens de byttende selv, altså den umiddelbare *praktiske* bevidsthed, begriber varen tingsligt?

Imidlertid er det vanskeligt at se, hvad der skulle få de byttende til at begribe deres sociale relationer som udsprunget af de ting, de bytter. Marx understreger andetsteds (end i fetichismediskussionen), at mens kapitalens telos er penge (evt. værdi, merværdi), er telos i det simple bytte og den enkle cirkulation *brugsværdi*. Skomageren bytter med skrædderen *for at* tilfredsstille sit *behov for frakker*, og hans klare interesse er at få flest mulige frakker for en given mængde sko; da skrædderen har den modsatte interesse, bestemmes bytteforholdet af styrkeforholdet mellem de to interesser, – et styrkeforhold, der især afhænger af intensiteten af behovene. Hvad enten bytteforholdet er fjernstyret af en skjult værdi eller ej, så er det *umiddelbart* bestemt af forholdet mellem frakkernes brugsværdi *for skomageren* og skoenes brugsværdi *for skrædderen*.

De byttende er praktiske folk, de interesserer sig ikke for tingene af hensyn til tingene, men af hensyn til dem selv, dvs. de interesserer sig for deres nytte. Den umiddelbare bevidsthed er et redskab for den umiddelbare interesse; derfor er skomageren nødt til at fokusere sine tanker på frakkens betydning for ham, tingen for ham, og det forekommer ikke sandsynligt at han får tid til at henfalde til en kantiansk grublen over tingen 'i sig selv'. Og selv hvis et filosofisk gemyt skulle have fået den tanke, at bytteforholdet netop er ét par sko for én frakke *p.g.a.* visse tingslige egenskaber ved sko og frakker, falsificeres denne tese ugen efter, hvor bytteforholdet måske er skiftet til ét par sko for 2 frakker. Som Marx skriver:

»Bytteværdien fremtræder i første omgang som det kvantitative forhold eller som den proportion, i hvilken brugsværdier af én slags udveksler sig med brugsværdier af en anden slags, – et forhold, der bestandig skifter med tid og sted. Bytteværdien synes derfor at være noget tilfældigt og helt relativt, ...« (K.I., p. 50/129).

Hvis de byttende oplever bytteforholdet som bestemt af de tingslige egenskaber ved varerne, må de altså for det første være filosoffer, og for det andet dårlige filosoffer, thi det forhold, at de samme ting byttes i forskellige proportioner, alt efter tid og sted, må vel betyde at bytteforholdet *ikke* er bestemt af tingene som sådan.

– Iflg. Marx udspringer tingsliggørelsen af vareformen, hvorfor den må være knyttet til *alle* varer. Imidlertid kan oplagt ikke-tingslige fænomener såsom know-how antage vareform; man kunne også nævne tjenesteydelser, hvor det er selve arbejdet der købes og sælges, eller rentekapitalen, thi iflg. Marx's teori giver rentekapitalisten selve kapitalfunktionen (udpresningen af merværdi) vareform, når han udlåner penge til industrikapitalisten. Ingen af disse varer kan være tingslig fremtrædelsesform for noget som helst. Det er en nødvendig betingelse for tingsliggørelsen, at der er en varekrop, en materialitetsform, som værdien kan spejle sig i eller projiceres over på, men denne forudsætning er ikke opfyldt for de ovenfor anførte varer; derfor kan varefetichismen højst gælde *noogle* varer, dvs. den kan ikke udspringe af vareformen, af varen som sådan.

Paradokalt nok har man imidlertid i den marxistiske debat netop taget vareformens ubetvivlelige subsumtion af immaterielle fænomener under sig som et bevis på tingsliggørelsens udbredelse: det kan kaldes en fordrejning af fænomener som ære, samvittighed og viden købes og sælges som varer, men ikke tingsliggørelse. Ved således at sammenblande spørgsmålet om hvad varen *er*, med spørgsmålet om *hvad* der er vare, får man på sælsom vis forvandlet et empirisk materiale, der falsificerer Marx's teori, til en verifikation af denne.

Marx's forsøg på at subsumere de fordrejninger, han møder i fremstillingen, under fællesnævneren 'tingsliggørelse', støder på stigende vanskeligheder. Eksempelvis: Hvis lønnen til sit væsen er en betaling for arbejdskraftens værdi (subsistensomkostningerne), så er lønformen, hvor det ubetvivleligt ser ud som om der betales for selve arbejdet, en fordrejet fremtrædelsesform; men hvorfor tale om lønfetichisme? hvorfor er det levende arbejde mere forstenet eller forbenet – for nu at bruge et par af Marx's alternative betegnelser for tingsliggørelsen – end arbejdskraften? Dette er vanskeligt at se. Derimod er det let at se, at det er en fordrejning at menneskers arbejdskraft købes og sælges som var det et pund smør, dvs. en *ting*; og det er denne tankegang, der er realiteten i Lukács's – og Marx's? – udlægning af lønfetichismen: Varen er (normalt) et arbejdsprodukt, der (normalt) er en materiel ting;⁶ arbejdskraften antager vareform; ergo er lønformen udtryk for tingsliggørelse.⁷ Måske, men dette har intet at gøre med Marx's begreb om fetichisme og tingsliggørelse.

6. Bemærk at fordi en vare er et arbejdsprodukt, er den ikke derfor nødvendigvis tingslig. Af de eksempler på ikke-tingslige varer, der er givet ovenfor, er nogle arbejdsprodukter (tjenesteydelser, know-how (p.gr.a. uddannelsen)), andre ikke (ære, samvittighed, et medfødt sangtalent).

7. Dette ræsonnement findes selvfølgelig ikke explicit hos Lukács, men det skinner igennem i bemærkninger som: »Arbejdskraftens adskillelse fra arbejderens personlighed, dens forvandling til en ting, til en genstand /gegenstand/, som han sælger på markedet...« (Lukács: Geschichte und Klassenbewusstsein, Amsterdam 1967, p. 110; smlgn. pp. 98, 102, 111 og 112). – I 'Marxismen i Frankrig' giver Peter Kemp en udmærket sammenfatning af Lukács's opfattelse, pp. 67-84 (Vinten 1979).

3. Marx's tingsliggørelse af de sociale forhold

3.1. Pengenes væsen

Et er at vise at tingsliggørelsesteorien er forkert, noget andet at afsløre kilden til og den nøjere udfoldelse af denne fejltagelse. Dette sidste spørgsmål skal nu tages op.

Der er ingen tvivl om at det forskningsmæssige udgangspunkt for Marx's fetichismeteori er pengefetichismen, mens vare- og kapitalfetichismen først senere er kommet ind i billedet. En egentlig varefetichisme omtales ikke hos den unge Marx, hvorimod der ofte findes henvisninger til det fordrejede ved de tingslige penge, f.ex.:

»*Pengenes væsen* er ... at den *formidlende aktivitet* eller bevægelse, den *menneskelige*, sociale akt, hvorigennem menneskenes produkter gensidigt kompletterer hinanden – *fremmedgøres* og bliver til egenskaben ved en *materiel ting* udenfor menneskene, nemlig pengene.« (Marx: Aus den Exzerptheften, i: Marx/Engels: Studienausgabe 2, Frankfurt 1971, p. 247).

Marx vil udlede pengene af varen, og da han er overbevist om at pengene nødvendigvis er tingslige, tvinges han til at indpode kimen til denne tingsliggørelse i varen; deraf varefetichismen.

Marx er tilhænger af den såkaldte *metallistiske pengeopfattelse*, iflg. hvilken pengefunktionen nødvendigvis er forankret i reale varer;⁸⁸ pengene henter deres værdi fra guldets fremstillingsomkostninger, målt i arbejde. Det alternative synspunkt har traditionelt været den såkaldte *cartalistiske* pengeteori (carta = papir), der hævder at pengenes værdi eller købekraft til sit væsen er konventionel, – den bygger ikke på en særlig vares realværdi, men på gensidig tillid (jvf. citaterne af Samuelson og Friedman ovenfor).

Som nævnt hylder moderne borgerlig teori den sidstnævnte opfattelse, hvorfor Marx's tingsliggørelsesteori, qua teori om den borgerlig bevidsthed, er falsificeret. Det spørgsmål, der nu skal tages op, er imidlertid, hvilken pengeteori der faktisk er den rigtige.

I forrige århundrede var de fleste økonomer (bl.a. Ricardo) enig med Marx; og grunden til at den metallistiske pengeteori således var relativt ukontroversiel var, at landenes pengesystemer var baseret på at pengesedlerne kunne indløses med ædelmetallerne. Forskellen mellem Marx og de andre økono-

8. At det netop er blevet guld og sølv beror derimod på forhold, især mineralogiske, der ligger udenfor politøkonomien: »Spørgsmålet om, hvorfor guld og sølv – og ikke andre varer – tjener som pengenes materiale, falder udenfor grænserne af det borgerlige system.« (Til Kritikken, pp. 128f/154).

mer var 'blot', at Marx fandt det irrationelt og fordrejet at pengenes værdi – og dermed de almene økonomiske sammenhænge – bestemtes af noget i sig selv så ligegyldigt og tilfældigt som nye guldfund eller øget produktivitet ved guldproduktionen.

Tilsvarende er det ikke vanskeligt at henhøre den moderne cartalistiske penge-teori til ophævelsen af guldindløseligheden; nok optræder der med mellemrum internationale guldkriser, men idag er det ikke svingningerne i guldets værdi, der påvirker pengesystemet, men den anden vej rundt.

Der er nu to tolkninger af denne udvikling. Marxister vil hævde, at ædelmetallernes dalende betydning er udtryk for en real mystificering af det borgerlige samfund; på samme måde som reallønnens stigning væsentligt over subsistens-niveauet har tjent til at tilsløre udbytningen. Den aktuelle virkeligheds afvigelse fra 'Kapitalens' virkelighed er kort sagt en *forfalskning* af kapitalismen. Alternativt kan man mene – og det gør jeg – at pengene først i dette århundrede har udarbejdet sit væsen ved at afkaste sin metalliske iklædning; Marx har ret i at pengenes forankring i et metal er en irrationalitet eller en mangel, – og netop derfor har det kapitalistiske system erstattet de metalliske puppepenge med de mere voksne immaterielle penge. De metalliske penge er et førborgerligt levn, som kapitalen endnu i forrige århundrede ikke havde overvundet; men Marx ophøjer i sin tingsliggørelsesteori dette arkaiske træk ved pengene til grundmodellen for fordrejningerne i det *borgerlige* samfund.⁹

Penge er ikke i sig selv tingslige; det er Marx himself, der tingsliggør dem. I det følgende skal jeg søge at vise, at det samme gør sig gældende mht. de øvrige grundkategorier i den marxske politøkonomi, abstrakt arbejde, værdi og brugsværdi.

3.2. Abstrakt arbejde og værdi

Kernen i tingsliggørelsesteorien er at de sociale forhold, således som de er inkarneret i det abstrakte arbejde og værdien, fremtræder fordrejet, nemlig tingsligt. Derfor må abstrakt arbejde og værdi være patenteret ikke-tingsligt. Derfor må abstrakt arbejde og værdi være patenteret ikke-tingsligt; Marx pointerer da også at værdien ikke indeholder 'ét atom naturstof', ligesom det fremhæves at abstrakt arbejde er at forstå som socialt nødvendig arbejdstid, og tiden er jo et immaterielt fænomen.

9. For en ordens skyld skal det nævnes, at cartalismens subjektivering af pengene ikke er eneste alternativ til metallismen; jeg mener selv at pengene til deres væsen er en immateriel, men særdeles objektiv social sammenhæng, men en nærmere diskussion heraf vil føre for vidt på dette sted.

Hvis der smugles så meget som ét miligram naturstof ind i disse kategorier, kortsluttes hele teorien: En tingslig fremtrædelsesform er nu ikke længere en fordrejning og tilsløring af abstrakt arbejde/værdi, hvorfor tingsliggørelsesteorien mister sin mening; alternativt kan man sige at hvis værdien forudsættes som tingslig, er det ingen kunst at udlede nødvendigheden af en tingslig værdiform, dvs. den teoretiske opgave er på forhånd løst. Mange centrale udtalelser hos Marx effektuerer imidlertid netop denne kortslutning.

Det *abstrakte arbejde* bestemmes som ‘produktivt forbrug /Verausgabung/ af menneskelig hjerne, muskel, nerve, hånd osv.’ (K.I., p. 58/139), som ‘forbrug af menneskelig arbejdskraft i fysiologisk forstand.’ (K.I., p. 61/142, jvf. også K.I., p. 85/170).¹⁰ Det abstrakte arbejde naturaliseres således. Tilsvarende tingsliggør Marx *værdien*:

»En brugsværdi eller et gode har altså kun en værdi, fordi abstrakt menneskeligt arbejde er genstandsgjort /vergegenständlicht/ eller materialiseret i den.« (K.I., p. 53/132).

Værdien begribes her éntydigt som materiel, tingslig eller genstandsagtig. Som nævnt kan der hos Marx også findes belæg for at værdien er helt immateriel, men i sit billedsprog gør han uvægerligt værdien tingslig: den er ‘stivnet’ arbejde, en ‘gelé’ eller ‘krystaller’ (K.I., p. 52/131).

Nok så væsentligt er det imidlertid, at Marx analyserer disse grundbegreber v.h.j.a. fysiske kategorier. Efterhånden som fremstillingen skrider frem, glemmes de oprindelige udsagn om værdien som et uhåndgribeligt socialt fænomen, og den fremstår mere éntydigt som tingslig/naturlig. Arbejdet er ‘årsag’ eller ‘kilde’ til værdi, og senere viser det sig at merværdi ‘produceres’ og værdi (i skikkelse af konstant kapital) ‘overføres’; men hvis merværdi og værdi er ikke-tingslige sociale sammenhænge, er disse formuleringer lige så irrationelle som hvis man talte om at monarkiet spadserede en tur:

10. Denne naturalisering af det abstrakte arbejde skaber iøvrigt et alvorligt problem for arbejdsværdilæren qua pristeori. Denne udsiger at varerne udveksles i forhold til den tid, det gennemsnitligt har taget at producere dem; men hvis abstrakt arbejde ikke skal forstås som tid, men fysiologisk, må det betyde at det skal måles i en fysiologisk energienhed såsom kalorier. Og da værdien måles i abstrakt arbejde, bliver kalorier dermed det ultimative værdimål. Da én times skomagerarbejde forbruger *mindre* ‘hjerne, muskel osv.’ end én times jord- og betonarbejde, skaber den *mindre værdi*; kalorier er det overordnede værdimål, og det er kun i det særlige tilfælde, hvor alt arbejde er af samme intensitet, at denne målestok falder sammen med tiden. At Marx *forudsætter* en ensartet intensitet i vare- og pengeanalysen, ændrer ikke dette forhold; der må være en sammenhæng mellem målestokken og karakteren af det, der skal måles: hvis en fysiker bestemmer et fænomen som værende af magnetisk natur, kan han ikke derefter måle det, som om der var tale om en helt anden kraft.

det er Margrethe, der kan spadsere en tur, og det er fysiske fænomener, der kan 'produceres' og 'overføres'. Men Marx behandler altså de sociale relationer, som var de tingslige; de begribes i de fysiske fænomeners logiske kategori, nemlig kausaliteten, ikke i de praktiske interessers teleologiske kategorier.

Forestillingen om værdien og merværdien som tingslig kommer måske klarest frem i forbindelse med Marx's opfattelse af kapitalkonkurrencen: *Først skaber arbejderne merværdien i produktionsprocessen, dernæst fordeles den af konkurrencen på de forskellige kapitaler i overensstemmelse med disses størrelse; men det ser ud som om profitten kommer fra distributionen og som om den gennemsnitlige profitrates højde bestemmes af konkurrencen, dvs. konkurrencen indbegriber en tilsløring og fordrejning af de virkelige sammenhænge.* Argumentet for denne teori er, at konkurrencens fordeling af profitten forudsætter, at profitten i forvejen er der; konkurrencen kan kun fordele det allerede skabte, den kan aldrig selv skabe noget. Denne tankegang antager imidlertid stiltiende at merværdi og profit er fysiske fænomener, der er produceret af fysiologisk arbejde: det er indlysende at produktionen af stole går forud for deres fordeling, og det er indlysende at denne fordeling ikke kan *skabe* stolene.

Det er i vidt omfang interessen i at formulere en udbytningsteori, der driver Marx til at tingsliggøre/naturalisere sine grundbegreber. Merværditeoriens agitatoriske kraft hviler på, at kapitalen som en vampyr udsuger arbejdet; merværdien må være inkarnationen af arbejdernes blod, sved og tårer, dvs. af deres virkelige fysiske arbejde. Hvis merværdien og merarbejdet i stedet er sociale relationer, der er abstrakte netop i kraft af abstraktionen fra alle naturlige bestemmelse, bliver også udbytningen en luftig abstraktion, som man skal være magister i filosofi for at kunne oprøres over.

3.3. Brugsværdi og værdiform

Som nævnt (jvf. 2) bestemmes bytteforholdet umiddelbart af kampen mellem modstående interesser, – frakkernes brugsværdi for skomageren og skoens brugsværdi for skrædderen.

Hvordan kan Marx da komme frem til at værdien fremtræder tingsligt, at byttet lader de sociale sammenhænge fremstå som var de udsprunget af varekroppens tingslige egenskaber? Svaret giver næsten sig selv: Marx forvandler *selv* brugsværdien til en ting, nemlig ved at skære brugsværdiens behovsside bort.

Dette kommer allerede til udtryk i den abstrakte bestemmelse af brugsværdien, som Marx giver ved begyndelsen af fremstillingen, tydeligst formuleret i Til Kritikken:

»Varen er i første omgang, i de engelske økonomers formulering, 'en eller anden ting, nødvendig, nyttig eller behagelig for livet', genstand for menneskelige behov, livsmiddel /lebensmittel/ i ordets videste betydning.« (Til kritikken, p. 15/19).

Derfor er brugsværdien en relation mellem ting og behov, betinget og bestemt af begge faktorer; dette dementeres imidlertid straks i næste sætning:

»Denne vares existens /Dasein/ som brugsværdi og dens naturlige håndgribelige existens /Existenz/ falder sammen. ... *Den samme brugsværdi* kan benyttes *forskelligt*. Summen af dens mulige nytteanvendelser er imidlertid sammenfattet i dens existens /Dasein/ som ting med bestemte egenskaber.« (ibid; mine fremhævelser).

Dette kan ikke være rigtigt. Eftersom den *samme* ting kan benyttes *forskelligt*, altså kan tilfredsstille forskelligartede behov, har den *forskellige brugsværdier*; f.ex. kan en pibe bruges til at ryge på og til, af et barn, at lege med,¹¹ men hvordan 'gribe med hånden' om disse nytteanvendelser? Og hvorfor skulle en 'summering' af tingens relationer til omverdenen (de forskellige behov) resultere i den relationsløse 'ting med bestemte egenskaber'?

I 'Kapitalen' hedder det:

»En tings nytte gør den til brugsværdi. Men denne nytte svæver ikke i luften. Den er betinget af varekroppens egenskaber og eksisterer derfor ikke uafhængigt af denne. *Varekroppen selv*, f.ex. jern, hvede, diamant etc., *er derfor en brugsværdi*.« (K.I., p. 50/129; mine fremhævelser).

Den første sætning definerer brugsværdien klart: den er ikke en ting, men en ting, der har nytte; dernæst slutter Marx fra det forhold, at tingens brugsværdi *forudsætter* tingen, til påstanden om at brugsværdien *er* tingen.¹² Man kunne lige så godt – eller rettere: dårligt – sige at fordi brugsværdien *forudsætter* behov, *er* brugsværdien behov.

11. Eksemplet er relevant, eftersom det her drejer sig om brugsværdiens mest almene eller abstrakte egenskaber, hvori bl.a. det blot 'behagelige' er indbegrebet.

12. Jvf. også at det lidt senere hedder: »Brugsværdier danner rigdommens *stoffige indhold*, ...« (K.I., p. 50/129; min fremhævelse). – Hvor Marx i 2. udgaven af Kapitalen søger at give en realbegrundelse for sin tingsliggørelse af brugsværdien ('nyttens svæver ikke i luften etc.'), hedder det i 1. udgaven: »En tings nytte for den menneskelige existens gør den til *brugsværdi*. For kortheds skyld /abkürzend/ kalder vi selve denne ting eller *varekroppen*, f.ex. jern, hvede, diamanter etc., for *brugsværdi*, gode, artikel.« (1. udg., p. 216/31 (refererer til hhv. den tyske Fischer Taschenbuch udg. og den danske Modtryk udg.); Marx's fremhævelser); her fremstår tingsliggørelsen altså som en ret sproglig forenkling.

Brugsværdien er ikke ting og den er ikke behov: Den er den umiddelbare praktiske relation mellem ting og behov, og derfor betinget og bestemt af begge faktorer. Det indebærer bl.a. at jo større behovet er, jo større er brugsværdien; hvis man som Marx lader brugsværdien være sammenfaldende med 'varekroppen', må man hævde at ét kg hvede til alle tider og for alle mennesker har (er) den samme brugsværdi, thi varekroppen fortæller ikke noget om, hvorvidt folk er mætte eller ved at dø af sult.

I Marx's hænder skrumper brugsværdien altså ind til en ting, ved at skære relationen til behovene bort tingsliggør han brugsværdien. Dette er ikke en tilfældig analysefejl, men den nødvendige teoretiske forberedelse for at kunne fremstille vareformen som tingslig værdiform. »Bytteværdien fremtræder i første omgang som det kvantitative forhold, hvori brugsværdier udveksles«, skriver Marx, jvf. ovenfor; det er denne umiddelbare fremtrædelsesform, som værdiformsanalysen skal forklare, – og som den skal udlægge som tingslig; det er klart at den første forudsætning herfor er, at forholdet mellem brugsværdierne forvandles til et forhold mellem ting.¹³

I hele 1. kapitel af 'Kapitalen' betyder brugsværdien 'ting'¹⁴ eller naturalform; først i 2. kapitel (om udvekslingsprocessen) genvinder begrebet den betydning, som det oprindeligt har (som vi har set: også hos Marx) ved at behovene igen kobles til tingen.

På denne baggrund er det ikke svært at bevise tingsliggørelses- eller fetichismeteorien:

»Brugsværdi bliver til fremtrædelsesform for sin modsætning, værdien. Varens *naturalform* bliver til værdiform.« (K.I., pp. 70f/153; mine fremhævelser).

Denne identificering af brugsværdi og naturalform (ting) er grunden til, at det for Marx fremtræder som om

»frakken har sin ækvivalentform, dvs. sin egenskab af at være umiddelbart udvekslelig, fra naturen, – i lige så høj grad som sin egenskab at være tung eller varm.« (K.I., p. 72/155; ækvivalentformen er en værdiform).

13. Dette sker allerede i en note til det netop angivne citat, hvor Marx citerer Le Trosne: »Værdien består i det bytteforhold, som findes mellem én ting og en anden...« (K.I., p. 50/129).

14. Jvf. f.ex.: »Brugsværdierne frakke, lærred osv. – kort: varekroppene – er forbindelsen af 2 elementer, naturstof og arbejde.« (K.I., p. 57/137); det tredje element, behovene, mangler. – Dette indebærer iøvrigt at det marxiske opgør med enhver behovsteori, herunder den subjektive, er overstået før det er begyndt, thi når Marx i forvejen har abstraheret fra behovene, bliver kommensurabilitetsargumentets abstraktion fra brugsværdierne blot en abstraktion fra tingene, dvs. et slag i luften, set fra behovsteoriens synsvinkel.

Dette kan kun hævdes, fordi brugsværdiens behovsside er elimineret.¹⁵

15. I 'Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status' (Modtryk 1973) kritiserer Hans-Jørgen Schanz Marx's begrebsbestemmelse. Efter at have citeret Marx: »Brugsværdi bliver til fremtrædelsesform for sin modsætning, værdi«, skriver han: »Egentlig skulle det have heddet, at materialitetsformen bliver til Ercheinungsform for sin modsætning, værdien, fordi brugsværdien... ikke er nogen form, men en egenskab ved en materialitetsform i relation til et menneskeligt behov.« (p. 103). Schanz insisterer altså på, at eftersom brugsværdien indbegriber behov har den ikke noget at gøre i værdiformanalysen; for så vidt er han mere konsekvent end Marx. Specielt pointerer Schanz at den marxske pengeform – penge som ting – forudsætter at der er tale om naturalformen eller materialitetsformen, og ikke om guld som brugsværdi: »Idet pengeformen er værdiformens hypostase, og værdiformen altid qua værdiform må være usurpationen af en materialitetsform, kan vi nu se nødvendigheden af distinktionen mellem materialitetsform og brugsværdi. Hvis materialitetsformen ikke havde en irreduktibel status overfor det menneskelige behovs gøren materialitetsformen til bærer af en bestemt (og ikke hypotaserbar) brugsværdiegenskab, så ville værdiformens hypostasering være en umulighed. Pengeformen derfor også.« (p. 115); sammenlign p. 120: »Det er kun som *også* naturstof, at guld kan blive penge, ...« Det er her temmelig klart, at det er forestillingen om de tinglige penge, der strukturerer de mere abstrakte begrebsbestemmelser.

STATEN I DET KAPITALISTISKE SAMFUND – EN INTRODUKTION.

**Genoptryk af artikler fra Kurasje.
72 sider, 25,- kr.**

I den diskussion af staten i det kapitalistiske samfund, som startede i Danmark i begyndelsen af 70'erne, indtog Elmar Altvaters artikel »Om nogle problemer ved statsinterventionismen« en central plads. I diskussionens forløb overså mange, både »tilhængere« og »modstandere«, *hvad* artiklens centrale problemstilling var. Når man dengang lagde hovedvægten på Altvaters forsøg på at bestemme centrale statsfunktioner, overså man, at artiklen primært er en kritik af den keynesianske blandingsøkonomi – af denne økonomiske politiks grænser og dens midlers binding til cirkulationssfæren. Ligeledes påviser artiklen hvorledes de borgerlige økonomer og »politikmagere« er fikseret i disse sammenhænge og ikke kan begribe de egentlige akkumulationsproblemer for kapitalen.

Og disse kritikpunkter kan næppe siges at være blevet gjort overflødige. De sidste 5 års krise og desperate statslige løsningsforsøg har tværtimod gjort det *endnu* mere nødvendigt for socialister at fastholde en konsekvent kritik af de statslige kriseløsninger – lige meget hvorfor de så kommer!

I den forstand er artiklerne i denne bog lige så aktuelle som da de første gang udkom og er stadig de bedste introduktioner til statsdiskussionen.

HVEM PLYNDRER STATEN?

Mogens Holm og Arne Kurdaahl:

Indledning

Allan Andreassens og Tyge Kjærs (AT) artikel i Kurasje nr. 25 »Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik« bidrager til videreførelse af den omfattende stats- og reproduktionsdiskussion, der har fundet sted i Kurasje, i antologien »Socialpolitik og kapitalisme« og i »Arbejderens situation, de sociale problemer og revolutionen«.¹

Artiklens bidrag til diskussionen beror på en påvisning af, »at det centrale indhold i den statslige krisepolitik – for ikke at sige det eneste strukturerende indhold – er forsøg på at påvirke udbytningsforholdene og udbytningsresultatets fordeling mellem stat og kapital.« (s. 125).

Det er artiklens intention gennem en kortlægning af udviklingen i udbytningsrelationen og profitfondens fordeling mellem stat og kapital at bidrage til et billede af krisepolitikens konsekvenser for arbejderklassens situation.

Præciseringen af, at udviklingen i udbytningsrelationen er det præformerende forhold for alle udviklingsformer i det borgerlige samfund, angiver artiklens placering i politik/økonomi-diskussionen og peger samtidig på den historiske kontekst, hvor dette forhold ikke kun er præformerende i teoriens verden, men hvor kapitalen træder frem som det, den er: samfundets subjekt.

Jo længere den nuværende krise varer, jo længere et egentlig opsving udebliver, jo større bliver presset på den stat, der primært eksisterer i sine omfordelinger, for at bevæge den til at omfordele den samfundsmæssige konsumkraft fra arbejde til kapital, fra uproduktivt konsum til produktivt. Lykkes denne politik, eller lykkes den ikke, dette spørgsmål har nok så megen praktisk interesse, men

1. Især i Kurasje 23/24, Viborg 1980, i antologien Socialpolitik og kapitalisme, forlaget Kurasje Kbh. 1978 og i Finn Dam Rasmussen, Arbejderens situation, de sociale problemer og revolutionen, forlaget Kurasje Kbh. 78.

bærer samtidig stof i sig i form af konkretiseringer, af historiske iklædninger til den teoretiske diskussion af arbejderklassens situation i krisen. Diskussionen heraf er langt fra ny, den er så gammel som arbejderklassen selv, men får sit opsving i faser, hvor kapitalismen ikke »indenfor produktionen« er i stand til at gennemføre de ændringer i arbejderklassens situation, der er og bliver forudsætningen for den kapitalistiske ekspansion.

Sænkningen af arbejdskraftens værdi er den væsentligste forudsætning for genopsving i den kapitalistiske akkumulation. I de faser, hvor kapitalen ikke i tilstrækkelig grad er i stand til selv at frembringe denne sænkning, retter opmærksomheden sig imod de forsøg, der fra omfordelingsstatens side gøres på at bidrage til denne »sænkning af værdien«. Dette kommer i DK især til udtryk i forsøgene fra de borgerlige partiers side på at presse beskæringer igennem overfor foranstaltninger, der ikke i borgerlig økonomisk forstand er »produktive«, de dele af den statslige politik, der uproduktivt beslaglægger dele af nationalindkomsten. Jo længere jo mere bliver dette nedskæringsimperativ også en realitet for det socialdemokrati, der mere end noget andet parti har stået som formidleren af de reproduktive elementer, der ikke har kunnet sikres via lønformen.² I den udstrækning, der bliver tale om realiseret politik, bliver inddragelsen af disse foranstaltninger i en diskussion af arbejderklassens situation et uomgængeligt element for så vidt denne diskussion skal bidrage til at gennemlyse de materielle, bevidsthedsmæssige og politiske træk, der afsættes i arbejderklassen i denne krise. En analyse af den statslige krisepolitik, der retter sig mod reproduktionsvilkårene, direkte eller indirekte, således som det er tilfældet med AT's artikel i sidste nummer af Kurasje, er derfor vigtig.

Som det tydeligt fremgår af den diskussion, der har været ført i tidsskriftet gennem længere tid, er der langt fra opnået en klarhed om betydningsindholdet af en lang række af de teoretiske begreber, der danner fundamentet i denne analyse, ligesom det ikke er entydigt, hvilke aspekter af og hvordan de empiriske realiteter skal medtages.³ For ikke at falde tilbage til en lukning af denne diskussion, fordres der kritisk opmærksomhed overfor tidligere bidrag og forsigtighed med den betydning og den rækkevidde man tildeler sine teoretiske begreber og sine historiske og empiriske kategoriseringer.

2. Bidrag til denne diskussion findes i artiklerne af Brinch, Bredsdorff og Hansen, Indkomspolitik og kapitalakkumulation i Danmark, Kurasje nr. 17 og Arbejderklassen og kapitalismen – om reformismens udviklingsbetingelser, Kurasje nr. 21.
3. Sammenlign f.eks. Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen, Statsintervention og reformismekritik, Kurasje 23/24, 1980, og den såkaldte realanalyzediskussion der kan stiftes bekendtskab med bl.a. hos Chr. Toft i Kurasje 25, 1980 og Kurt Aagaard Nielsen, Til diskussion af det metodiske grundlag for historisk analyse/kritik af akkumulationsprocessen, Nordisk Forum nr. 16.

Grundlaget for artiklens konklusioner peger i vore øjne umiddelbart på problemet om, hvorvidt man rimeligt omfattende kan bestemme arbejderklassens situation gennem de empiriske mål og teoretiske begreber om udbytningsrate og profitfordeling, der opereres med.

Det handler vores kommentar i hovedsagen om, og vi skal som udgangspunkt i forhold hertil pege på hvilke aspekter begrebet »arbejderklassens situation« også indeholder. Ned gennem kommentaren vil vi søge at fastholde, at interessen må gå i retning af en åbning af denne diskussion, og vi vil pege på hvilke punkter, der i diskussionerne efter vores mening er utilstrækkeligt bearbejdede.

Arbejderklassens situation

Begrebet arbejderklassens situation er dobbelttydigt på flere niveauer:

Arbejderindividets eksistens er delt op i to områder, i produktionen og i reproduktionen. Når denne opdeling er blevet påpeget mange gange tidligere og understreget i reproduktionsniveau og -kampdiskussionerne skyldes det opdelings afgørende karakterisering af det særegne ved lønarbejderens eksistensform: *På den ene side* er eksistensen som arbejder direkte underlagt kapitalens kommando i produktionen. *På den anden side* afhænger deres eksistens af individernes muligheder for at genskabe arbejdsevnen i en afsættelig form, dvs. afhænger af muligheden for at organisere reproduktionen således, at arbejdskraften kan indgå i produktions- og udbytningsprocessen.

I selve reproduktionsprocessen kan modsætningerne i arbejderklassens situation tematiseres ud fra flere problemstillinger:

1. Processen er frigjort fra produktionen – ligger udenfor kapitalens kommando – men er i hele sin *form* præformeret af lønafhængigheden.

I reproduktionen står arbejderne frit – men frit på den måde at »friheden« er indhegnet af arbejdskraftens salgsbetingelser og -muligheder og på den måde, at det borgerlige samfunds *frihedsform* overhovedet kun kan udnyttes for så vidt arbejdskraften kan sælges. Friheden indsnævres radikalt, hvis muligheden for at realisere arbejdskraftsreproduktionen likvideres og afløses af offentlig forsørgelse.

2. I den familiale eller helt individuelle eksistens står arbejderne som autonomiserede individer, men er samtidig som klasse underlagt de offentlige interventioner og kontrolforanstaltninger.

Hvor forskellen egentlig ligger imellem den selvstændigt organiserede reproduktion og klassespecifikke intervention/kontrol fra det offentlige, kan vi

kun tematisere ud fra modsætningsforhold i arbejderklassens situation. Lidt for overordnet kan problemet antydes ud fra modsætningen imellem arbejderindividernes reproduktionsbehov og den tendentielle samfundsmæssige ensliggørelse af reproduktionsniveau og -muligheder. En ensliggørelse der realiseres gennem lønformen og reproduktionskampen. De offentlige interventioners samfundsmæssige funktion beror netop på indgreb overfor dette modsætningsforhold således, at reproduktionsmulighederne gennemsnitliggøres for de arbejdsmarkedstilknyttede. For de dele af arbejdsstyrken, der ikke (mere) har nogen funktion i forhold til arbejdsmarkedet eller i forhold til reservearmeen, umuliggøres reproduktionen som arbejdskraft.

Kapitalens herredømmeforhold udenfor kommandoen i produktionsprocessen udøves således af staten overfor arbejderklassen og får konsekvenser for arbejderklassens livssituation og reproduktionskamp ved dels at kompensere for forskelligheder i reproduktionsbehov og dels ved at fjerne reproduktionsmulighederne. Fsv staten faktisk har indflydelse på arbejdskraftens variabilitet medfører interventionerne ændringer i arbejdernes konkurrencebetingelser på arbejdsmarkedet, på arbejderklassens styrke i reproduktionskampen og dermed på lønningernes bevægelse omkring værdien.

3. Som det sidste element i modsætningerne i reproduktionen vil vi pege på modsætningen mellem tilpasning og frigørelse, som de kapitalistiske reproduktionsformer afsætter som en erfaring hos arbejderne, en erfaring som virker ind på den praksis som arbejderklassen organiserer sin livssituation igennem. Således står både kapital og stat overfor arbejderklassen som de institutionelle rammer for arbejdereksistensen, men som samtidig indeholder risiko/muligheder for eksistensens sammenbrud. I kampen for ændringer i livssituationen står stat og kapital således både som faktor i arbejderinteressens realisering og som likvidator af reproduktionsinteresserne.

Med denne udspænding af begrebet arbejderklassens situation har det været vores mening dels at pege på hvilke aspekter vi anser for nødvendige at tage ind i en samlet diskussion af de økonomiske, sociale og politiske konsekvenser af ændringerne i arbejderklassens situation, dels at præcisere den kontekst vi diskuterer ATs artikel i.

Artiklens grundlag for at diskutere krisepolitikens effekter på arbejderklassens situation går i to retninger:

1. Reproduktionsomkostningerne for de beskæftigede og de ubeskæftigede.
2. Totalprofitens størrelse.

Artiklen åbner således op for en diskussion dels af effekterne af de førte krisepolitikker, dels af rationaliteten heri; effekter og rationalitet i forhold til på den ene side arbejderklassens levevilkår og på den anden side spørgsmålet om

profitmassens fordeling mellem stat og kapital og om forøgelsen af den totale profitmasse. Resultaterne af analysen viser, at indgrebene hverken kan siges at være særligt effektive eller særligt rationelle mht. at bidrage til kriseløsningen. Det skal vi vende tilbage til.

Artiklen vender efter vores mening tilbage til en »løn-økonomisk« helhedsbestemmelse af de materielle reproduktionsbetingelser. Den udløser med sit udgangspunkt i industristatistikken lønøpgørelser og budgetredegyrelser flere og andre spørgsmål end den sædvanlige realanalyzediskussion. F.eks. andre spørgsmål end om det er muligt på basis alene af disse fordelingsrelationer at bestemme »statens materielle grundlag« og »fastlægge den statslige krisepolitik historisk specifikke begreb« (s. 125).

Vi vil i følgende skitsere nogle af de hovedproblemer, som vi mener artiklen rejser, men ikke løser:

1. Hvilken sammenhæng er der mellem udbytningsgrad og reproduktionsomkostninger og -vilkår?

I diskussionen om arbejderklassens situation og reproduktionsvilkår har fokuseringen på eller inddragelsen af udbytningsraten kun perspektiver i den udstrækning, den kan sættes i sammenhæng med reproduktionsbetingelserne. Hvad betyder en forøgelse af udbytningsraten for arbejderklassen, hvis den ledsages af en massiv forbedring af deres materielle og immaterielle levevilkår? Hvad betyder sænkningen af udbytningsraten – som i krisen (iflg. artiklens tabel 2 og 8) – hvis den ledsages af beskæringer i reproduktionen? Alene en henvisning til at udbytningen er forøget er i denne sammenhæng ikke tilstrækkeligt. Ganske vist er det klart, at den produktivkraftsudvikling, der har været bærende for kapitalismens ekspansion i slutningen af den lange prosperitet, primært har haft sin rationalitet i en sænkning af reproduktionsomkostninger for den produktive kapitales elementer, men sideløbende hermed er det tydeligvis lykkedes lønarbejderne at fastholde og i ringere grad forøge den disponible realløn. Hertil kommer at en tiltagende del af reproduktionen formidles gennem statslige foranstaltninger.

Det normale er vel at reproduktionsomkostningerne – forstået som den mængde arbejde, der skal anvendes til reproduktion af arbejdskraften – aftager med stigende udbytningsrate. Sagt på en anden måde, at stigningen i udbytningsraten frembringes via stigning i produktiviteten, resulterende i et fald i anvendelsen af levende arbejde til at producere reproduktionsgoder. Alene en stigning i konsummiddelsektorens produktivitet vil derfor have effekten at sænke reproduktionsomkostningerne uden en ændring i kapitalsammensætningerne (den organiske) indenfor produktionsmiddelsektoren, eller rettere: uden at ændre kapitalstrukturen (produktionsprocessen).

Alene at slutte fra ændringer i det mål for udbytningsraten og arbejdsdagens deling mellem kapital, stat og arbejde som anvendes i artiklen, til reproduktions-situation er derfor langt fra uden problemer. Spørgsmålet forbliver vel, hvad der overhovedet indgår i reproduktionsomkostningerne og på hvilket niveau det kan og skal diskuteres.

Det er vigtigt på den ene side at fastholde en skelnen imellem den del af arbejdsdagen, der tilfalder kapitalen, og den del, der tilfalder arbejderne, som udgangspunkt for diskussionen af udviklingsretningen i arbejdskraftens værdi, men på den anden side ikke at bilde sig selv eller andre ind, at dette delingsforhold siger alt, hvad der er at sige om udviklingen i arbejdskraftens værdi, udviklingen i reproduktionsomkostningerne og -vilkårene, eller hvad man vil.

2. Hvorledes skal den del af reproduktionen, der formidles via staten, placeres ind i forhold til bestemmelsen af arbejdskraftens værdi, hhv. merværdien

Gennem de offentlige ydelser kan stat, kommune og amt indvirke på reproduktionsomkostningerne og profitmassens fordeling. Men for at få et glimt af hvordan de offentlige udgifter ser ud i forhold til kapital/ profit og lønarbejde/reproduktion må opmærksomheden dreje sig i retning af indholdet, karakteren og effekterne af de offentlige ydelser på arbejdsmarkedet og i industripolitikken.

Statens interventionsmuligheder hænger naturligvis sammen med disse interventioners finansieringsmuligheder – klart – men det bliver meningsløst alene at betragte statsinterventionerne ud fra de tilrådighed stående revenuegrundlag, og overse de samfundsmæssige reproduktionsproblemer og -indhold, der nødvendiggør offentlige interventioner. Det forbliver meningsløst alene at forklare interventionerne ud fra finansieringsgrundlaget. Det man går glip af er ikke alene nødvendigheden af et bestemt stoffigt indhold, men også den modsætning der resulterer af at en reproduktionsforanstaltning af bestemt karakter, er blevet en forudsætning for reproduktionen, mens dens demontering er blevet en forudsætning for akkumulationen. Altså en variation af den gammelkendte modsætning mellem stof og værdi.

ATs argumentationskæde kommer klarest frem når de skriver at »Under akkumulationsbetingelser hvor udbytningsraten vokser – dvs. under den »intensive« kapitalakkumulation, vil statsapparatet have største muligheder for at øge beskatningen uden at den bringer sig i modsætningsforhold til kapitalen.« (s.90).

Der er flere problemer i denne formulering:

Kapitalens ulvehunger efter profit er umættelig og profitmassens størrelse kan i sig selv aldrig være tilstrækkelig baggrund for et forøget offentligt forbrug.

Men især under intensiv kapitalakkumulation må kapitalen kollideres med sine egne forudsætninger. Intensiveringen er tendentielt forbundet med nedgang i den anvendte mængde arbejde og dermed fald i profitraten. Om end profitmassen stiger, er problemet, at den ikke stiger nok og det netop i en fase, hvor intensiveringen af arbejdet, ændringer i arbejdsprocessen og udskiftninger af arbejdere nødvendiggør øgede statslige udgifter til arbejdskraftsreproduktionen.

Det er altså ikke et ydre modsætningsforhold (eller mangel på samme) mellem stat og kapital der er problemet, men et modsætningsforhold der ligger i kapitalen selv og kommer til udtryk i statens måde at udøve kapitalens produktionseksterne herredømmeforhold på.⁴ En omfattende fremstilling af statens funktion er lejligheden ikke til⁵, men en kort reference til kapitalmodsatningerne som statens konstitutionsgrundlag – statens omfattende indflydelse på kapitalernes og arbejdernes konkurrenceforhold – gør, at en henvisning til at statens udgiftsposter fordeler sig med 60% på almene produktionsbetingelser og 40% på reproduktionen og sociale udgifter, bliver en udækkende bestemmelse (artiklens s. 97).

ATs empiriske materiale – kun omfattende industristatistikken, dvs. løn og beskæftigelse indenfor industrien, og opgørelser af de offentlige udgifter på visse hovedposter – beskriver udviklingen i industriarbejdernes lønninger (når skatten er trukket fra får AT et udtryk for den disponible realløn, som stort set ikke ændrer sig i den undersøgte periode) arbejdsdagens fordeling mellem stat, kapital og arbejde, og endelig en fordeling af statens udgifter.

På den måde søger AT en forklaring på krisepolitikens konsekvenser for arbejderklassen i nogle yderst – statistisk set – begrænsede opgørelser over pris/værdi bevægelser og udbytningsratens bevægelser.

Dermed overses hele pointen og det særlige ved arbejderklassens situation og ved køb og salg af arbejdskraft, nemlig at bæreren af varen arbejdskraft, arbejderindividet, bevæger sig i to adskilte områder: produktionsområdet og reproduktionsområdet.

Grunden til og effekterne af den måde, som staten intervenserer overfor arbejderklassens situation på, kan ikke begribes gennem det materiale som AT frem-

4. Begrebet herredømmeforhold løser ikke nogle af de problemer vi har trukket frem. Det anvendes for at gøre opmærksom på hvorledes kapitalens subsumering af den private reproduktion kunne opfattes.
5. Finn Hansson har beskæftiget sig med problemet i Kurasje nr. 17 og mener, at der må skelnes mellem arbejdskraftsværdi og reproduktionsniveau, fordi de offentlige ydelser ikke er omfattet af værdiloven. Finn Hansson, Statsfunktioner og reproduktion af arbejdskraft, Kurasje nr. 17, 1978.

lægger, men må diskuteres ud fra nogle overvejelser om, hvordan det offentlige intenderer gennem arbejdsmarkedspolitikken, social- og uddannelsespolitik at regulere arbejdernes bevægelighed på arbejdsmarkedet, øge konkurrencen mellem forskellige typer af arbejdskraft, og dermed bidrage til ændring i produktionsbetingelserne og svækkelse i reproduktionskampen. Når vi taler om intentionerne i indgrebene, er det for at antyde, at den statslige krisepolitik ikke som udgangspunkt er sikret succes, og de offentlige indgreb ikke nødvendigvis kan præmieres som samfundsmæssigt funktionelle.

Vores meget almene benævnelse af forskellige politikområder – som det forekommer os vigtigt at inddrage i diskussionen – kan konkretiseres noget mere ud fra, hvad det er for nogle reproduktionsproblemer, som ændringerne i produktionsrelationerne giver anledning til i krisen. Når AT bemærker, at forudsætningen for, at staten kan tage en del af profitmassen, er, at der foregår en intensiv akkumulation med en forøgelse af udbytningsraten, så er det kun en del af sandheden. Krisen medfører ikke nødvendigvis, at den intensive akkumulation ophører eller at udbytningsraten falder, men at udbytningsraten og akkumulationen ikke stiger nok. Og det giver anledning til nedskæring i de offentlige udgifter. Men krisepolitikken kan ikke bare fortolkes som nedskæringspolitik, men må yderligere omhandle en kritik af hvordan staten søger at løse de modsætninger i reproduktionsniveauet og reproduktionskampen, som krisen giver anledning til.

Når der gennemføres en række foranstaltninger til besparelse på dagpengeområdet (børnepasningscirkulæret, efterløn, jobtilbudsordningen mv.) så skyldes det ikke bare et modsætningsforhold mellem stat og kapital fordi profitmassen til deling er blevet mindre end tidligere. Nok kan (?) statens nedskæringer skyldes at der er mindre profit til deling, men det er ikke en tilstrækkelig forklaring på hvor og hvorfor der skæres ned på bestemte felter, og dermed ikke til at forklare hvordan a) krisepolitikken influerer på reproduktionsomkostningerne eller b) krisepolitikken influerer på fordelingsforholdene imellem arbejde og kapital, fordi det afhænger af fordelingen af nedskæringen og nedskæringens *konsekvenser*. Altså man kan ikke betragte indtægter og udgifter så adskilte som AT gør. F.eks. må der inddrages en kritik af hvilke arbejdergrupper, der udskilles fra arbejdsmarkedet, hvilke der tvinges til at bevæge sig geografisk og hvilke der tvinges til at overskride hævdevundne faggrænser. Altså i sin helhed en kritik af statens indgreb og kontrol overfor arbejdernes bevægelighed på arbejdsmarkedet.

Niveauet i arbejdsløshedsunderstøttelsen falder ikke i samme takt som arbejdsløsheden stiger, fordi reservearmeen har en funktion til forøgelse af konkurrencen mellem arbejderne og dermed indvirker på – ikke værdien som AT mener, men – prisen af arbejdskraft. Men reservearmeen kan i omfang og

kvalitet udvikles sådan, at den indeholder elementer, som ikke virker tryk-kende ind på hverken lønudviklingen eller dæmpende på reproduktionskam-pen. Krisepolitikens problem ang. bidrag til de ubeskæftigede er at regulere reproduktionsomkostningerne sådan, at disse udgifter minimeres, samtidig med at den nødvendige mængde og kvalitet af arbejdskraft er til rådighed på arbejdsmarkedet.

Den statslige krisepolitik indenfor arbejdskræftsreproduktionen er altså en statslig regulering af visse arbejderes ret og mulighed for at genskabe deres vare arbejdskraft. Disse indgreb har gennem deres indflydelse på reprodukti-onsniveau og -kamp, differentieret mellem forskellige typer af arbejdere, nogle politiske konsekvenser, som venstrefløjens må udvikle kritik og strategi overfor. På det grundlag, som AT anvender, mener vi ikke der er mulighed for udvikling af en sådan kritik og strategi overfor den statslige krisepolitik.

3. Hvilke momenter skal en analyse af krisepolitikken indeholde?

Med den vigtige konstatering af, at når statens økonomiske grundlag er den producerede (og realiserede) merværdi, forliver rammerne for den statslige krisepolitik kvantitativt bestemt af omfanget af den producerede merværdi, er nødvendigheden af at fundere diskussionen af krisepolitikens udvikling og dens gennemslagskraft i en bestemmelse af krisens karakter påpeget. Men der er også påpeget, at når intentionen er at diskutere kriseindgrebenes virkninger dels på reproduktionsomkostningerne og dels på totalprofitmassens størrelse, er det som udgangspunkt sikkert rigtigt, men i analysen langt fra tilstrækkeligt *alene* at fastholde, at krisen er en overakkumulationskrise, at det udløsende og afgø-rende modsætningsforhold er forholdet mellem totalprofitmassens størrelse og den anlagte kapital.

Problemet er ifølge forfatterne, at »den anlagte kapital er vokset hurtigere end den totale profitmasse, som har betydet en faldende profitrate«. At profitra-ten er faldet og har været faldende i det meste af efterkrigsperioden har både forfatterne og en lang tradition indenfor realanalysen været istand til at påvise. Lige så evident det er, at krisen har sin baggrund i en faldende profitrate, lige så evident er det, at denne ikke alene er tilstrækkelig til at forklare krisens gen-nembrud eller dens forløb, og dermed heller ikke er tilstrækkelig til at bestem-me hvilke forhold, den statslige krisepolitik skal rette sig imod endsige hvilke modsætninger en evt. krisepolitik geråder ud i.

Med forfatternes egen konstatering⁶ af, at den nuværende krise blot er én i en række af (overakkumulations)kriser, rejser sig spørgsmålet:

6. Jvnfr. artiklen Krisen og venstrefløjens handlemuligheder, i Kurasje 21, 1979.

Hvilke nye momenter karakteriserer denne krise? og i hvilken udstrækning adskiller disse denne krise fra tidligere?

I forhold til de mange konjunkturedgange i den forholdsvis lange efterkrigsprosperitet peger alene længden og dybden på behovet for forklaringer, der ikke alene omfatter kvantitative, men også kvalitative forhold ved denne krise.

Med konstateringen af krisens baggrund i overakkumulation, peges tillige på, at den afgørende hindring for kapitalens ekspansion, for en opløsning af krisen, er kapitalen selv. Gennemslaget havde baggrund i, at de stofflige forudsætninger for en forøgelse af merværdiproduktionen, nemlig en forøgelse af produktivkraften, ikke kunne finde sted indenfor rammerne af den allerede producerede profit. Krisen havde baggrund i, mangel på profit, mangel på ubetalt arbejde fordi der var for lidt levende arbejde i forhold til den ophobede kapital, og ingen nok så ændret fordeling indenfor det ubetalte arbejde (det som AT kalder totalprofitmasse dvs. industriel profit+skat) kan løse op for det problem, at det eksisterende kapitalgrundlag er hindringen for den fornyede ekspansion.

Betragter man den kontekst statens beslaglæggelse af merværdi diskuteres i i artiklen, når man frem til den stik modsatte konklusion. Af det, som er hjørnestenen i artiklens argumentation, arbejdsdagens fordeling på statsbelagt-, industriel profit og disponibel arbejds løn, fremstår det som om indskrænkningerne i den industrielle profit ikke hidrører fra den faldende udbytning, men primært fra den statslige beslaglæggelse af merværdi. Den største hindring for kapitalens uindskrænkede herredømme er således ikke kapitalen selv eller arbejderklassen, men staten via sin beslaglæggelse af merværdi. (En ting gør det vanskeligt at diskutere artiklens diskussioner, nemlig at der argumenteres i forlængelse af den tradition, der alene diskuterer fordelingen af værdiproduktet, altså løn/profitkvote, men ikke relaterer denne til profitproduktionsbetingelserne).

Den tydeligt stagnative karakter – at der hverken har været tale om et dybtgående kumulativt forfald eller er udsigt til et umiddelbart opsving – provokerer således også til spørgsmålet om *hvilke stofflige nye kvaliteter sætter i den nuværende krise betingelserne* for henholdsvis arbejderklassens og kapitalens reproduktion – og i denne sammenhæng – hvilke momenter af irreversibel karakter må statens evt. indgreb være betinget af, eller stå i forhold til?⁷

Det vi plæderer for er altså langt mere en diskussion af, hvilke momenter skal drages ind i analysen for at overvinde den stagnation der i stigende grad præger også de marxistiske kriseanalyser, herunder hvilken betydning skal det tillægges, at arbejderklassens reproduktion ikke alene og jo længere tilsyneladende

7. Sml. Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen op.cit.

dende jo mindre er formidlet over værdiformerne. Omvendt kunne man stille spørgsmålet om, hvordan vi undgår, at vanskeligheden i at følge de udviklinger op, der kommer og er kommet frem også i Kurasje, resulterer i tilbagefald til alene at diskutere abstrakt i forhold til en lukkende ramme af formale kvantitative fordelingsforhold.

Hvad er resultaterne af fem års krisepolitik, eller *hvem plyndrer staten?*

Som nævnt var intentionen med artiklen at undersøge dels krisepolitikens virkninger overfor lønarbejdernes levevilkår, dels at undersøge virkningerne med hensyn til en forbedring af profitgrundlaget for en opretholdelse af muligheden for privat produktion. Altså etablering af betingelser, der kunne danne grundlaget for et økonomisk genopsving. Resultatet af analysen kan kort sammenfattes således: for så vidt angår arbejderklassens levevilkår, har det aspekt, der indgår i undersøgelsen for de beskæftigede, reallønnen, været konstant eller stigende siden krisens gennembrud (se tabel 8), udbytningsgraden har været faldende til niveauet fra midten af 60'erne (tabel 8 og tabel 2) og da beskæftigelsen, som med hensyn til profitmassens størrelse er den faktor, der kan modvirke faldet i udbytningsraten, er faldet parallelt med denne, må den totale profitmasse være faldet endnu mere.

Var udgangspunktet for krisen således, at omfordelingen fra arbejde til kapital ikke var stor nok, var rationaliteten for en kriseløsningsstrategi, at mere arbejde skulle tilfalde kapitalen, mindre arbejderne, kan resultatet af fem års krise i følge artiklen kun siges at have gjort ondt værre: den totale arbejdsdag er blevet mindre (på grund af faldet i beskæftigelsen), en lige stor eller *større* del heraf tilfalder arbejderen (jvnfr. faldende udbytningsgrad) og af den del, der ikke er tilfaldet arbejderen har staten beslaglagt en stadig større del (jvnfr. fig. 4).

Dermed bliver det som forudsætning for en kritisk forholden sig til krisepolitikken vigtigt at stille spørgsmålene:

Hvem er det staten plyndrer?

Er det arbejderklassen eller er det kapitalen?

Hvem er det, der plyndrer staten?

Er det kapitalen, eller er det arbejderklassen?

Hvilke konsekvenser får dette for en socialistisk strategi?

I artiklens figur 1 illustreres det, hvordan skatter og afgifter går fra den nominelle løn (iflg. artiklen lig med den variable kapital), således at der kun bliver reel disponibel arbejds løn tilbage. Det vil sige at ændringer i skattetrykket sænker den variable kapital's størrelse og dermed forøger udbytningsraten.

Udbytningsraten forøges angiveligt med en sekundær udbytning, der foregår udenfor produktionsprocessen⁸, men som ikke desto mindre antages at indvirke på udbytningsraten, formindske den variable kapital og forøge den totale profit med en statslig profitfond.

Men denne fortolkning har flere varianter i artiklen. Det påpeges her andre steder, at indkomstskatterne »som sådan indgår ... ikke i arbejdskraftens værdi« (iøvrigt heller ikke vareskat) og videre at en forøgelse af skattetrykket »formindsker den del af merværdien, som han (kapitalisten) kan realisere som profit« (side 88). Og med følgende konklusion indledes en gennemgang af gennemsnitsarbejds lønnen indenfor industrien og af den offentlige udgifters fordeling på visse hovedposter: »De anførte sammenhænge udelukker imidlertid ikke, at statsapparatet midlertidig kan sænke og hæve udbytningsgraden.«

Forøgelsen af skattetrykket kan for en periode plyndre arbejderklassen, men – som artiklen fremhæver – er det ikke som sådan skattetrykket, der er afgørende for lønudviklingen, for prisen på arbejdskraft. Arbejderklassens reproduktionskamp er i sidste ende det afgørende for arbejdskraftsprisens bevægelse omkring værdien, og dermed det afgørende for udbytningsratens momentane udvikling.

Ændringerne i skattetrykket kan indvirke på reproduktionsbetingelserne, ikke sådan at der gennemføres vedvarende ændringer i arbejdskraftsprisen, men sådan, at der gennem skattepolitikken indføres differentieringer, så skattetrykket virker forskelligt ind på forskellige dele af arbejdskraften. Eks. kan ændringer i skattepolitikken betyde, at forskellige dele af reproduktionsomkostningerne kan fratrækkes skatten, hvorfor individuelle forhold i reproduktionsomkostningerne får betydning for størrelsen af den disponible arbejds løn. Statens indvirkning på reproduktionsforholdene gennem interventioner via ændringer i skatteberegningerne er et vigtigt spørgsmål i den problemstilling som artiklen lægger op til at diskutere, men ikke selv fører videre.

8. AT refererer her til K. Marx Kapitalen bd. 3.3. s. 793, hvor begrebet sekundær udbytning nævnes, men godt nok i en anden forstand end her: »Endnu mere irrelevant og meningsløs er det at drage udlejning af huse etc. til individuel konsum ind i diskussionen. At arbejderklassen i denne form bliver bedraget og bliver det på en himmelråbende måde, er en indlysende kendsgerning, men den småhandlende som sælger levnedsmidler til den, gør det samme. Dette er en sekundær udbytning som forløber ved siden af den oprindelige, nemlig den som foregår umiddelbart i selve produktionsprocessen.«

Den politiske diskussion – som artiklens overskrift kunne give anledning til – er således langt mere omfattende i sin helhed og må også omhandle, hvad staten anvender sine midler til. Krisepolitik er ikke kun et ydre element i klassekampen, men en særlig del, som formidles gennem den borgerlige stat. En af pointerne ved den borgerlige stats funktioner og ved finansieringen gennem lønskat er, at det bliver arbejderklassens samfundsmæssige funktion at fravriste de forskellige kapitaldele den lønandel, der bliver til skat. Med hensyn til hvad staten anvender sine midler til er spørgsmålene legio:

Skal venstrefløjen kæmpe for alle former for nedskæringer, fordi det forøger lønningerne, eller skal den kæmpe imod, fordi de går ud over kapitalens profit?? Eller mere konkret, skal vi gå ind for offentlig finansiering af barselsorlov og børneinstitutioner? Eller er det den anden vej rundt: skal venstrefløjen være kritisk overfor alle former for statsindgreb, ikke bare råbe på eks. børneinstitutioner, men i højere grad bekæmpe den borgerlige stats blandede sig i et stigende antal områder i samfundet, ikke bare på arbejdsmarkedet og i institutionerne, men også i familieliv o.s.v. Skal der i stedet diskuteres strategierne for offentlig finansiering af selvorganisering af de nævnte områder?

HVILKEN KLASSE SKAL STYRTES I AFGRUNDEN?

REPLIK TIL ARTIKLEN: HVEM PLYNDRER STATEN?

Allan Andreassen og Tyge Kjær

I denne korte kommentar er det ikke muligt for os at gå ind på alle de områder, som berøres i artiklen »*Hvem plyndrer staten?*«, som er en kritik af vores artikel i Kurasje nr. 25 (»Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik«). Vi skal give en generel kommentar til kritikken og tage nogle problemstillinger op, som vi anser for centrale.

Den kritik, som Mogens Holm og Arne Kurdahl (MH/AK) fremfører i artiklen, opdeles i tre adskilte problemområder med tilnærmedesvis følgende konklusioner: vores undersøgelse er en utilstrækkelig undersøgelse af arbejderklassens reproduktionsvilkår,¹ en utilstrækkelig analyse af årsagerne til den kapitalistiske krise,² og en utilstrækkelig behandling af de statslige politikområder.³ Vi medgiver gerne, at vi hverken undersøger arbejderklassens reproduktionsvilkår i almindelighed, den kapitalistiske krisens historiske specifikke årsager, eller samtlige statspolitikker, og da slet ikke dem, som MH/AK har forkærlighed for – arbejdsmarkedspolitikken og socialpolitikken. Vores under-

1. I artiklen redegør MH/AK for de aspekter som begrebet arbejderklassens situation må indeholde. Det er uden forskel alle aspekter, som omhandler statens virkninger på arbejderklassens situation. Vi er uenige i betragtningmåden og mener, at det vil føre til en forståelse af »arbejderklassens situation« som noget, der primært kan fikseres til statspolitikkerne. Jvf. *Hvem plyndrer staten?*, Kurasje nr. 26 s. 121f.
2. Vi behandler ikke den kapitalistiske krise, kun resultaterne af dens gennemslag, nemlig faldende beskæftigelse og den heraf følgende reduktion i totalprofitmassen. Indvendingerne går især på nødvendigheden af at inddrage kvalitative forhold ved krisen; det kan være rimeligt, hvis det drejer sig om at analysere krisens differentierede gennemslag og det videre forløb under krisen. Men MH/AK har tydeligvis vanskeligt ved at acceptere, at årsagen til kapitalistisk krise er et rent kvantitativt spørgsmål, nemlig et spørgsmål om forholdet mellem totalprofitmassen og den udlagte totalkapital. Jvf. *Hvem plyndrer staten?*, op. cit., s. 127f.
3. Det, der kritiseres er især, at vi i analysen ikke inddrager en række forskellige statspolitikker; jvf. f.eks. *Hvem plyndrer staten?*, op. cit., s. 125f. I den efterfølgende redegør vi for, hvorfor det ikke er muligt at tage udgangspunkt hverken i bestemte statspolitikker eller intentionerne bag disse politikker.

søgelse indskrænker sig til en analyse af det materielle grundlag for den statslige krisepolitik, d.v.s. de historisk givne rammer for krisepolitikken, udviklingen i krisepolitikken, og *de problemer, som den statslige krisepolitik umiddelbart stiller arbejderklassen overfor*.

MH/AK's kritik former sig i hovedsagen som en kritik af det, der *ikke* behandles, og er langt mindre en kritik af det, som faktisk er emnet for undersøgelsen og som faktisk behandles. Det er et resultat af den kritikform, der anvendes. Kritikken formuleres nemlig som en *ingrediens-diskussion* efter recepten: når du talen er om arbejderklassens situation, om krisen og om staten, hvad skal der så medtages i undersøgelsen *indenfor* hvert af områderne? MHAK vil tilsyneladende kræve behandling af alle problemstillinger på én gang som parallelundersøgelser, og under ikke sig selv den mindste strukturering af undersøgelsesfeltet – med mindre det er helt forskellige undersøgelsesfelter, som vi henholdsvis MH/AK taler om.⁴

I enhver realanalyse, hvormed vi mener en begrebsliggørelse af den umiddelbart fremtrædende historie, består hovedproblemstillingen netop *ikke* i analysens ingredienser, men i *struktureringen af analysen*. Man kan ikke gå vilkårligt i gang med en realanalyse, og man kan langt mindre strukturere en given analyse ud fra en lang række af teoretiske begreber;⁵ analysen må struktureres ud fra de udviklingsammenhæng, som fremstår som betydningsfulde i den historiske proces, som er til undersøgelse. Analysens strukturering er et spørgsmål om analysens udgangspunkt, dens evne til at *opsøre* indre sammenhænge og *fremstille* den samlede undersøgte historie; strukturingsdiskussionerne må derfor føres i forhold til den faktiske historiske udvikling, d.v.s. dels til dens umiddelbare fremtrædelser og dels til disse fremtrædelsers indre lovmæssigheder. Vi skal prøve at belyse det nærmere i forhold til det, der er vores undersøgelsesfelt.

4. Det strukturerende for MH/AK's kritik er uden tvivl et efter vores opfattelse kritisabelt begreb for arbejderklassens situation. Vores undersøgelsesfelt er ikke arbejderklassens situation, men derimod den statslige krisepolitik og krisepolitikens virkninger på arbejderklassens situation. Arbejderklassens situation er imidlertid langt fra bestemt alene ud fra den statslige krisepolitik; jvf. eksempelvis behandlingen heraf i *Allan Andreassen, Søren Kerndrup og Tyge Kjær: Lønsystemer i krisen*; Kurasje nr. 19/20, s. 47-93. MH/AK's kritik efterlader det generelle indtryk, at de kritiserer noget andet end det artiklen handler om.
5. MH/AK skriver, at »... der langt fra (er) opnået en klarhed om betydningsindholdet af en lang række af de teoretiske begreber, der danner fundamentet i denne analyse, ligesom det ikke er entydigt, hvilke aspekter af og hvordan de empiriske realiteter skal medtages«, man skal derfor være forsigtig med »den rækkevidde man tildeler sine teoretiske begreber og sine historiske og empiriske kategoriseringer«, *Hvem plyndrer staten?*, op. cit., s. 120. Som det fremgår af det efterfølgende er vi uenige i denne implicitte formulering af forholdet mellem empiri og teori.

Som tidligere nævnt er vores undersøgelsesfelt den statslige krisepolitik og dens virkninger på arbejderklassen. Ved en undersøgelse af den statslige krisepolitik er det ikke muligt at tage udgangspunkt i hverken de erklærede eller skjulte intentioner vedrørende den førte krisepolitik.

Krisepolitikken kan ikke opfattes som et særligt politikfelt, men er snarere en systematisk ændring i en række politikfelter, som forud for krisen har haft andre, specifikke funktioner, betinget af og knyttet til de daværende akkumulationsforhold. Statslig krisepolitik bliver på denne måde et spørgsmål om et ændret forhold mellem stat og kapital, mellem statspolitikkerne og kapitalakkumulationen. Det viser sig iøvrigt, at krisepolitikken begynder med få funktionsområder, og efterhånden udstrækkes til en lang række områder, som traditionelt ikke opfattes som krisepolitik.

Krisepolitikken vil – under dens gennemsættelse og udvidelser – derfor kunne spores i en lang række politikfelter. Her overfor bliver det centrale spørgsmål: hvilke områder eller politikfelter er strukturerende for krisepolitikken, d.v.s. hvilke politikfelter tegner forvandlingen af forholdet mellem stat og kapital under krisen?

Dette spørgsmål kan besvares ved at analysere statsapparatets placering i forhold til den på kapital beroende udbytning. Det viser vi først i artiklen gennem en analyse af statsapparatets placering i forhold til de historisk givne produktions- og distributionsforhold, d.v.s. en indplacering af statsapparatet i forhold til distributionskategorierne løn, profit og skat, som samtidig er en påpegning af, hvorpå statsapparatets klassekarakter beror, og hvorfor det ikke fremtræder direkte, men formidles gennem de tilsyneladende klasseløse prisrelationer. Skatten – uanset dens form – har sin oprindelse i profitten, som placerer statsapparatet entydigt i forhold til de kapitalistiske udbytningsforhold. Det sammen med nogle specifikke træk ved det danske statsapparat åbner op for *to principielt forskellige mulige former for krisepolitik på kapitalens grundlag*.

Som følge heraf undersøger vi nøjere de to logiske muligheder for en statslig krisepolitik, som *enten* består i en ændring af profitmassens delingsforhold mellem stat og kapital, hvor de væsentligste midler er skattelettelse og en hertil hørende indkomstpøolitik, *eller* består i en forøgelse af totalprofitmassens størrelse gennem en statslig induceret forøgelse af udbytningsgraden, hvor de væsentligste midler er sænkning af reproduktionsniveauet for overskudsbefolkningen.

Slutteligt analyseres den faktisk udvikling i den statslige krisepolitik, som opfattes som »et *sammenfattende resultat* af de materielle betingelser for kapital, stat og arbejderklassens ageren under de givne historiske omstændigheder«. ⁶

6. *Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik*, Kurasje nr. 25, s. 111.

Det betyder, at den statslige krisepolitik faktisk udvikling ikke forstås som en logisk given størrelse; rammerne er givet gennem statsapparatets specifikke indplacering i den samfundsmæssige reproduktion, men den faktiske krisepolitik forstås som resultat af de klassebevægelser, som forekommer i perioden. I analysen ser vi bort fra disse klassebevægelser på den måde, at vi ikke inddrager de konkrete klassebevægelser i undersøgelsen, men derimod bevægelsernes resultater.

På baggrund heraf kan der skitseres to faser i den statslige krisepolitik; den første fase fra krisegennemslaget og frem til 1978-79, som går på et ændret delingsforhold af profitmassen mellem stat og kapital. Den anden fase indledes i 1978-79, og sigter på at forøge totalprofitmassen gennem en statslig induceret forøgelse af udbytningsgraden. Den første fase i krisepolitikken er den mindst omfattende set i forhold til de politikfelter, som er indblandet; den lader en række af de politikfelter, som er struktureret efter den intensive kapitalakkumulationsfase, uberørt; medens den anden fase i krisepolitikken i så henseende er betydeligt mere omfattende, idet dens gennemførelse fører til og vil føre til en forvandling af langt de fleste politikfelter; denne krisepolitik vil resultere i et kvalitativt andet forhold mellem statspolitik og kapitalakkumulation.

*Hvad betydning har krisepolitikken for arbejderklassens situation? MH/AK stiller spørgsmål ved, »... hvorvidt man rimeligt omfattende kan bestemme arbejderklassens situation gennem empiriske mål og teoretiske begreber om udbytningsrate og profitfordeling«.*⁷

Arbejderklassens situation som følge af den statslige krisepolitik fastlægges ingenlunde ud fra disse mål. Som det fremgår klart af artiklen anvendes de empiriske størrelser til at fastlægge krisepolitikens udviklingsforløb. Vi belyser ikke arbejderklassens reproduktionsbetingelser ud fra en »løn-økonomisk helhedsbestemmelse«, således som det hævdes;⁸ men derimod ud fra den statslige krisepolitik virkninger på forskellige dele af arbejderklassen. Disse virkninger består i følgende: krisepolitikken i første fase fører gennem indkomspolitikken som et nødvendigt tilbehør til skattelettelsen – til en konfrontation med arbejderklassens beskæftigede del. Krisepolitikken i anden fase fører til en konfrontation med arbejderklassens ubeskæftigede del. Afhængig af den del af arbejderklassen, krisepolitikken rettes imod, vil den – hvis den kan gennemføres – fremtvinge et umiddelbart fald i reproduktionsomkostningerne for den

7. *Hvem plyndrer staten?*, op. cit., s. 121. Tilsvarende formuleringer med de samme misforståelser af artiklens fremgangsmåde findes flere steder hos MH/AK, jvf. f.eks. s. 124. Angående det empiriske materiale, dets grundlag og dets anvendelse henvises til *Allan Andreassen, Flemming Bahner, Bo Elling, Søren Kerndrup og Tyge Kjær: Realanalyse og den materialistiske historieopfattelse*, Kurasje nr 26, s. 7-46.

8. *Hvem plyndrer staten?*, s. 123.

beskæftigede henholdsvis den ubeskæftigede del. *Det er på denne måde, vi mener at belyse de væsentlige virkninger af den statslige krisepolitik på arbejderklassens situation.* Det er indlysende og også understreget i artiklen, at arbejderklassens situation ikke primært er et spørgsmål om den statslige krisepolitik, men derimod et spørgsmål om kapitalens virkninger på arbejderklassen, formidlet gennem den voksende reservearmé – i forhold til hvilken den statslige krisepolitik kun kan have en forcerende og almengørende virkning. Det er det, vi belyser ved at vise, hvordan den statslige krisepolitik gennem sættes eller forsøges gennemsat.

I artiklen slutter MH/AK af med nogle politiske betragtninger, hvor vi har svært ved at følge dem. Vi ser intet relevant politisk perspektiv i at stille spørgsmålet om, *hvem der plyndrer staten.* Et sådant spørgsmål er kun relevant, hvis man går ud fra, at den borgerlige stat er en klasseneutral instans, som den ene eller anden klasse kan plyndre. Som påpeget i vores artikel er statsapparatet en integreret del af det kapitalistiske samfund; dens eksistens forudsætter udbytningen og dens funktioner er knyttet til sikring af udbytningsforholdene. Det politisk relevante spørgsmål burde snarere stilles således: hvilken klasse styrtes i afgrunden?

Når de borgerlige hævder, at »vi« befinder os på randen af afgrunden, er det forkert. Spørgsmålet er, hvilken klasse der befinder sig på randen af afgrunden, og hvilken klasse der bliver styrtet i afgrunden: er det borgerskabet eller er det arbejderklassen? Den statslige krisepolitikens klassekarakter er klar nok!⁹

9. MH/AK's politiske opfattelse af staten kan føres tilbage til, at de opfatter staten, som en størrelse, »der primært eksisterer i sine omfordelinger«, som en omfordelerstat. Det er overhovedet en sådan opfattelse af den borgerlige stat, vi kritiserer i anden afsnit i artiklen, jvf. *Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik*, op.cit., s. 84-101.

KURASJE

Lager for tidsskriftet pr. 1.1.1981

Løssalgspriser:

Nr. 1	udsolgt
Nr. 2/3	udsolgt
Nr. 4	20,- kr.
Nr. 5/6	udsolgt
Nr. 7	udsolgt*
Nr. 8	12,- kr.
Nr. 9	udsolgt
Nr. 10	20,- kr.
Nr. 11	udsolgt
Nr. 12	udsolgt
Nr. 13	30,- kr.
Nr. 14	30,- kr.
Nr. 15/16	30,- kr.*
Nr. 17	35,- kr.
Nr. 18	45,- kr.
Nr. 19/20	55,- kr.
Nr. 21	50,- kr.
Nr. 22	50,- kr.
Nr. 23/24	65,- kr.
Nr. 25	54,- kr.

Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.

Anfør på giroalonen, hvad indbetalingen dækker.

Kurasjes gironummer er 7 16 60 44

NB. Tidligere abonnementsrækker kan ikke bestilles til gammel abonnementspris.

* De vigtigste artikler er optrykt i antologien **STATEN I DET KAPITALISTISKE SAMFUND, KURASJE 1979.**

